

WSPÓŁCZESNE STOSUNKI MIĘDZYNARODOWE

pod redakcją

Erharda Cziomera

Historia stosunków międzynarodowych 1919-1991

Historia stosunków międzynarodowych 1919-1991

WSPÓŁCZESNE STOSUNKI MIĘDZYNARODOWE

pod redakcją

Erharda Cziomera

Historia stosunków międzynarodowych 1919-1991

Kraków 2015

Rada Wydawnicza Krakowskiej Akademii im. Andrzeja Frycza Modrzewskiego:
Klemens Budzowski, Maria Kapiszewska, Zbigniew Maciąg, Jacek M. Majchrowski

Recenzja: prof. zw. dr hab. Janusz Sawczuk

Rozdziały 7–9, 12, 13: Erhard Cziomer
Rozdział 10, 11: Marcin Lasoń

Projekt okładki: Marcin Cziomer

Adiustacja: Daria Podgórska

ISBN 978-83-65208-18-7

Copyright© by Krakowska Akademia im. Andrzeja Frycza Modrzewskiego
Kraków 2015

Żadna część tej publikacji nie może być powielana ani magazynowana
w sposób umożliwiający ponowne wykorzystanie,
ani też rozpowszechniana w jakiegokolwiek formie
za pomocą środków elektronicznych, mechanicznych, kopiujących,
nagrywających i innych, bez uprzedniej pisemnej zgody właściciela praw autorskich

Na zlecenie:

Krakowskiej Akademii
im. Andrzeja Frycza Modrzewskiego
www.ka.edu.pl

Wydawca:
Oficyna Wydawnicza AFM,
Kraków 2015

Sprzedaż prowadzi:
Księgarnia U Frycza
tel./faks: (12) 252 45 93
e-mail: ksiegarnia@kte.pl

Skład: Oleg Aleksejczuk

Spis treści

Wstęp (<i>Erhard Cziomer</i>)	7
Wykaz skrótów	9
Rozdział 7. Tendencje rozwoju systemu międzynarodowego w latach 1919–1945	11
7.1. Geneza i ewolucja systemu wersalsko-waszyngtońskiego	11
7.2. Kształtowanie się nowego układu sił międzynarodowych do końca II wojny światowej	20
7.3. Zasadnicze decyzje wielkich mocarstw w sprawie Niemiec oraz ich sojuszników 1943–1945	25
Rozdział 8. Przesłanki i istota kształtowania się konfliktu Wschód–Zachód	34
8.1. Pojęcie, przyczyny i fazy przebiegu zimnej wojny	34
8.2. Ewolucja ugrupowań polityczno-militarnych w konflikcie Wschód–Zachód do końca lat 60	41
8.3. Geneza i ewolucja bloku wschodniego	46
8.4. Strategia i taktyka USA oraz ZSRR w kształtowaniu zimnej wojny	51
Rozdział 9. Ewolucja problemu niemieckiego w konflikcie Wschód–Zachód do końca lat 60.	55
9.1. Polityka wielkich mocarstw w kwestii niemieckiej	56
9.2. Pierwszy kryzys berliński i powstanie dwóch państw niemieckich 1948–1949	57
9.3. Plany zjednoczenia Niemiec do 1959 r.	59
9.4. Polityka niemiecka RFN i NRD a sprawa bezpieczeństwa w Europie do końca lat 60.	66
Rozdział 10. Dekolonizacja i Ruch Krajów Niezaangażowanych	73
10.1. Przyczyny rozpadu systemu kolonialnego po 1945 roku	73
10.2. Główne etapy i problemy dekolonizacji	77
10.3. Ruch Państw Niezaangażowanych	87

10.4. Ścieranie się interesów państw zachodnich i bloku wschodniego oraz krajów rozwijających się, a działania ONZ	92
Rozdział 11. Przesłanki i następstwa konfliktów postkolonialnych i dysproporcji rozwoju Północ–Południe	97
11.1. Przyczyny i następstwa wybranych konfliktów regionalnych w okresie zimnej wojny	98
11.2. Dysproporcje rozwojowe i główne powody konfliktu Północ–Południe	126
Rozdział 12. Rola i znaczenie odprężenia Wschód–Zachód w latach 70. i 80.	134
12.1. Pojęcie i główne fazy polityki odprężenia	134
12.2. Rola dialogu odprężeniowego oraz porozumień rozbrojeniowych USA–ZSRR	136
12.3. Normalizacja stosunków między RFN a krajami bloku wschodniego, a proces odprężenia w ramach KBWE	140
12.4. Proces odprężenia w ramach KBWE	148
Rozdział 13. Przesłanki i następstwa przewyciężenia konfliktu Wschód–Zachód na przełomie lat 80. i 90.	154
13.1. Implikacje drugiej fazy odprężenia Wschód–Zachód dla ewolucji oraz pogłębienia się dyferencjacji bloku wschodniego.....	154
13.2. Współzależność postępującego rozkładu realnego socjalizmu w krajach Europy Środkowo-Wschodniej a zjednoczeniem Niemiec i rozpadem ZSRR 1989–1991	158
13.3. Następstwa przewyciężenia konfliktu Wschód–Zachód	168
Bibliografia cytowana	175
Noty o autorach.....	185

Wstęp

Współczesne stosunki międzynarodowe odzwierciedlają całokształt relacji między ich uczestnikami państwowymi i pozapaństwowymi w płaszczyźnie politycznej, gospodarczej i społecznej. W toku złożonego procesu interakcji między poszczególnymi uczestnikami stosunków międzynarodowych dochodzi do kształtowania wielu struktur, doprowadzając do określonych tendencji rozwoju w formie współpracy lub rywalizacji, bądź też napięć i konfliktów w skali lokalnej, regionalnej i globalnej. Tendencje powyższe uległy przyspieszeniu w XXI wieku z powodu dynamicznego procesu globalizacji, obejmującego całą kulę ziemską oraz wpływającego na kształtowanie się nowego układu sił na arenie międzynarodowej. Dlatego też zrozumienie genezy, struktury, funkcji i głównych procesów politycznych współczesnego świata jest dużym wyzwaniem teoretycznym mającym również ważne znaczenie praktyczne.

Zespół autorów związanych z Katedrą Stosunków Międzynarodowych Krakowskiej Akademii im. Andrzeja Frycza Modrzewskiego (KAAFM) podjął przeto trud naukowej analizy współczesnych stosunków międzynarodowych w trzech częściach:

- ***Wprowadzenie do stosunków międzynarodowych (część I)***

Ma charakter wprowadzający, ponieważ omawia podstawowe pojęcia i kategorie oraz teorie i metody badawcze dyscypliny naukowej o stosunkach międzynarodowych. Ponadto wyjaśnia wyczerpująco zarówno czynniki kształtujące stosunki międzynarodowe i definiuje ich zróżnicowanych uczestników, jak też charakteryzuje zasady i formy współpracy międzynarodowej. Na koniec przedstawiono pojęcie oraz elementy składowe systemu międzynarodowego oraz jego teoretyczne i praktyczne aspekty funkcjonowania i ewolucji.

- ***Historia stosunków międzynarodowych 1919–1991 (część II)***

Ta część przedstawia genezę i ewolucję systemu dwubiegowego, w tym różne tendencje i sprzeczności rozwoju politycznego świata i Europy, począwszy od postanowień Kongresu Wersalskiego (1919) do przezwyciężenia konfliktu Wschód–Zachód i upadku bloku wschodniego oraz rozpadu ZSRR (1991). W ujęciu syntetycznym i chronologicznym omówiono zarówno ewolucję okresu mię-

dzywojennego 1919–1939, jak też dyplomatyczny przebieg II wojny światowej oraz jej polityczno-prawne następstwa (1939–1945). Dużo miejsca poświęcono kształtowaniu się systemu dwubiegunowego i jego elementów składowych oraz ewolucję systemu w różnych fazach zimnej wojny (1945–1989), czy procesowi dekolonizacji i ruchowi krajów niezaangażowanych oraz ukazaniu przesłanek i następstw wybranych konfliktów postkolonialnych oraz dysproporcji Północ–Południe. Część II zamyka ocena i zestawienie przesłanek i następstw dla Europy przewycięzenia konfliktu Wschód–Zachód na przełomie lat 80. i 90. XX wieku.

• ***Międzynarodowe stosunki polityczne w XXI wieku (część III)***

W części trzeciej skoncentrowano się na ukazaniu ważniejszych mechanizmów funkcjonowania międzynarodowych stosunków politycznych w XXI wieku. W ośmiu rozdziałach przedstawiono kolejno: pojęcie oraz istotę nowego ładu międzynarodowego w dobie globalizacji, poszukiwanie nowej roli międzynarodowej USA jako mocarstwa globalnego, transformację NATO i współpracy transatlantyckiej, polityczne wyzwania integracji europejskiej, ewolucję współpracy i rozwoju Europy Środkowej i Południowo-Wschodniej, roli Rosji i obszaru postradzieckiego, nowej roli międzynarodowej Chin oraz omówiono temat – rola Polski w stosunkach międzynarodowych. Autorzy z uwagi na dynamikę zmian celowo nie obejmują systematyczną analizą wydarzeń związanych z eskalacją kryzysu ukraińskiego.

Tom ***Międzynarodowe stosunki polityczne w XXI wieku*** kończy bibliografia cytowana dla całej edycji, stanowiąca cenną pomoc w dotarciu do źródeł oraz wybranych pozycji specjalistycznych, pozwalająca na pogłębienie i poszerzenie wiedzy na temat teorii oraz ewolucji współczesnych stosunków międzynarodowych.

Na zakończenie chciałbym serdecznie, jako redaktor naukowy, podziękować wszystkim autorom i redaktorom Oficyny Wydawniczej KAAFM oraz recenzentowi prof. zw. dr hab. Januszowi Sawczukowi, jak również tym, którzy okazali nam pomoc i zaangażowali się w przygotowanie niniejszej edycji.

Erhard Cziomer

Wykaz skrótów

ANP	– Akademia Nauk Politycznych
ANZUS	– Pakt Bezpieczeństwa Pacyfiku (<i>The Australia, New Zealand, United States Security Treaty</i>)
ASEAN	– Stowarzyszenie Krajów Azji Południowo-Wschodniej (<i>Association of South-East Asian Nations</i>)
BRICS	– Brazylia, Rosja, Indie, Chiny, Republika Południowej Afryki
BŚ	– Bank Światowy
CENTO	– Organizacja Paktu Centralnego (<i>Central Treaty Organization</i>)
EBC	– Europejski Bank Centralny
EFTA	– Europejskie Stowarzyszenie Wolnego Handlu (<i>European Free Trade Association</i>)
GATT	– Układ Ogólny w sprawie Taryf Celnych i Handlu (<i>General Agreement on Tariffs and Trade</i>)
EKD	– Europejska Komisja Doradcza (<i>European Advisory Commission</i>)
HDI	– wskaźnik rozwoju społecznego (<i>Human Development Index</i>)
IGOs	– organizacje międzyrządowe (<i>Intergovernmental Organizations</i>)
IMFC	– Międzynarodowy Komitet Monetarny i Finansowy (<i>International Monetary and Financial Committee</i>)
INGOs	– organizacje pozarządowe (<i>Non-governmental Organisations</i>)
KBWE	– Konferencja Bezpieczeństwa i Współpracy w Europie
KTN	– korporacja transnarodowa
LPA	– Liga Państw Arabskich
MFW	– Międzynarodowy Fundusz Walutowy
MTS	– Międzynarodowy Trybunał Sprawiedliwości
NAFTA	– Północnoamerykański Układ Wolnego Handlu (<i>North American Free Trade Agreement</i>)
NATO	– Organizacja Traktatu Północnoatlantyckiego (<i>North Atlantic Treaty Organization</i>)

NRD	– Niemiecka Republika Demokratyczna
NZ	– Narody Zjednoczone
OBWE	– Organizacja Bezpieczeństwa i Współpracy w Europie
OECD	– Organizacja Współpracy Gospodarczej i Rozwoju (<i>Organisation for Economic Cooperation and Development</i>)
OJA	– Organizacja Jedności Afrykańskiej
ONZ	– Organizacja Narodów Zjednoczonych
OPA	– Organizacja Państw Amerykańskich
OPEC	– Organizacja Krajów Eksportujących Ropę Naftową (<i>Organization of the Petroleum Exporting Countries</i>)
RFN	– Republika Federalna Niemiec
RPA	– Republika Południowej Afryki
RPN	– Ruch Państw Niezaangażowanych
SEATO	– Organizacja Paktu Azji Południowo-Wschodniej (<i>South East Asia Treaty Organization</i>)
TAC	– Traktat o Przyjaźni i Współpracy (<i>The Treaty of Amity and Cooperation</i>)
UE	– Unia Europejska
UNHCR	– Wysoki Komisarz Narodów Zjednoczonych ds. Uchodźców (<i>United Nations High Commissioner for Refugees</i>)
UNCTAD	– Konferencja Narodów Zjednoczonych ds. Handlu i Rozwoju (<i>United Nations Conference on Trade and Development</i>)
UNESCO	– Organizacja Narodów Zjednoczonych do Spraw Oświaty, Nauki i Kultury (<i>United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization</i>)
USA	– Stany Zjednoczone Ameryki
WHO	– Światowa Organizacja Zdrowia (<i>World Health Organization</i>)
WTO	– Światowa Organizacja Handlu (<i>World Trade Organization</i>)
ZSRR	– Związek Socjalistycznych Republik Radzieckich

Rozdział 7

Tendencje rozwoju systemu międzynarodowego w latach 1919–1945

Celem rozdziału jest ukazanie ewolucji – systemu międzynarodowego [zob. szerzej pojęcie i elementy składowe – rozdział 5] w kontekście kolejnych zmian układu sił między państwami, zwłaszcza zaś między głównymi mocarstwami światowymi w latach 1919–1945. Synteza poniższa stanowi jedynie wprowadzenie do szerzej oraz pogłębionej analizy stosunków międzynarodowych po 1945 r., których następstwa mają istotne znaczenie dla zrozumienia współczesności po przezwyciężeniu konfliktu Wschód–Zachód w latach 1989–1991.

Chronologicznie lata 1919–1945 można podzielić na dwa odrębne okresy historyczne:

- pierwszy okres 1919–1939: system wersalsko-waszyngtoński,
- drugi okres 1939–1945: od wybuchu do zakończenia II wojny światowej.

Przedmiotem analizy będzie głównie płaszczyzna polityczno-dyplomatyczna relacji międzynarodowych, a sprawy gospodarczo-społeczne i działania militarne zostaną poruszone tylko marginalnie [zob. szerzej: Dobrzycki 2006: 342–759].

7.1. Geneza i ewolucja systemu wersalsko-waszyngtońskiego

System wersalsko-waszyngtoński obejmuje okres między dwiema wojnami światowymi: pierwszą (1914–1918) oraz drugą (1939–1945). Jest to zatem okres międzywojenny, który stanowi pewnego rodzaju całość pod względem głównych

tendencji rozwoju gospodarczo-społecznego oraz polityczno-dyplomatycznego i militarne. W oparciu o powyższe kryteria można w okresie międzywojennym chronologicznie wyodrębnić następujące stadia rozwojowe:

- 1) 1918–1924: kryzys społeczno-gospodarczy (np. inflacja) i towarzyszące mu rewolucje i przewroty wewnętrzne oraz liczne napięcia i konflikty zewnętrzne od końca 1918 r., prowadzące do rozpadu monarchii i powstania nowych państw narodowych,
- 2) 1925–1929: postępująca stabilizacja wewnętrzna i międzynarodowa,
- 3) 1929–1933: wielki kryzys finansowo-gospodarczy oraz jego implikacje międzynarodowe,
- 4) 1933–1937: zmiana układu sił i stopniowy rozpad systemu wersalskiego-waszyngeńskiego,
- 5) 1938–1939: zaborcza polityka państw faszystowskich oraz wybuch II wojny światowej.

W wyniku klęski w pierwszej wojnie światowej i rewolucji w listopadzie 1918 r. upada Cesarstwo Niemieckie, a w jego miejsce powołano Republikę określaną jako Weimarską (1919–1933). Niemcy musiały podpisać bezwarunkowo Traktat Wersalski 28 czerwca 1919 r., który uznał ich za głównego winowajcę I wojny światowej. Musiały też dokonać zwrotu Alzacji i Lotaryngii Francji oraz innych ziem na rzecz swoich sąsiadów na zachodzie i wschodzie. Niepodległa Polska uzyskała Wielkopolskę, część Pomorza, Górnego Śląska oraz Warmii i Mazur po niekorzystnych plebiscytach w latach 1920 i 1921. Równocześnie Niemcy musiały zgodzić się na zapłatę odszkodowań za straty wojenne w wysokości 132 mld marek w złocie. Niemcom zakazano połączenia się, ze znacznie okrojoną po klęsce wojennej, Austrią. Prowadziło to do zaburzeń wewnętrznych, wzrostu tendencji rewizjonistycznych i nacjonalistycznych. W wyniku rozpadu Rosji, Turcji i Austro-Węgier – powstają w Europie nowe granice oraz państwa: Polska, Czechosłowacja, Finlandia, kraje bałtyckie, Litwa, Estonia i Łotwa oraz Królestwo Serbów, Chorwatów i Słoweńców (SHS), przekształcone w 1929 w Jugosławię [zob. załącznik 7.1. Europa przed wybuchem I wojny światowej w 1914 r. oraz załącznik 7.2. Europa po I wojnie światowej].

Mocarstwa zwycięskie – Francja, Wielka Brytania, Stany Zjednoczone Ameryki (USA) i Włochy zaprowadziły na konferencji wersalskiej nowy porządek międzynarodowy, tworząc w tym celu z inicjatywy prezydenta USA Wodorowa Wilsona – nową organizację międzynarodową – Ligę Narodów (28 kwietnia 1919 r.). Miała ona strzec pokoju i bezpieczeństwa międzynarodowego, w tym również gwarantować ochronę praw mniejszości narodowych. Nie dysponowała ona jednak wystarczającymi instrumentami polityczno-wojskowymi i finansowo-gospodarczymi, aby sprostać tym ogromnym zadaniom. Ponadto wiele krajów członkowskich nie było zainteresowanych przestrzeganiem prawa międzynarodowego.

Poważnym osłabieniem dla Ligi Narodów było wycofanie się z niej USA ze względu na sprzeciw Senatu amerykańskiego, co doprowadziło do wycofania się ich z Europy oraz do prowadzenia polityki izolacji. W Lidze Narodów czołową rolę odgrywała Francja jako mocarstwo kontynentalne, której celem było systematyczne osłabienie pozycji Niemiec oraz wyegzekwowanie od nich reparacji.

Z powodu ociągania się Niemiec z płaceniem reparacji, wojska francuskie zajęły w 1923 r. Nadrenię i Zagłębie Ruhry, aby zmusić Niemcy do częściowej spłaty reparacji, w naturze, głównie węglem. Równocześnie dla zachowania swej przewagi Francja utworzyła w środkowej i południowej Europie system sojuszy polityczno-wojskowych, dwu- i wielostronnych, z Czechosłowacją, Polską, Rumunią i Jugosławią o nastawieniu antyniemieckim.

Po rewolucji październikowej w 1917 r. w Rosji, która walczyła w pierwszej wojnie światowej po stronie państw zachodnich (Ententy), władzę przejęli bolszewicy i w miejsce caratu utworzyli Rosję Radziecką, podpisując 3 marca 1918 r. pokój w Brześciu Litewskim z Niemcami i pozostałymi państwami centralnymi. W latach 1918–1922 na terenie Rosji trwała wojna domowa, połączona z interwencją państw zachodnich (Francji, Wielkiej Brytanii, Japonii i częściowo USA). W tym czasie na czele Rosji Radzieckiej stał Włodzimierz I. Lenin, który był zwolennikiem rewolucji światowej, tworząc między innymi w 1919 r. w Moskwie – III Międzynarodówkę Komunistyczną (Komintern). Komintern spopularyzował ruch komunistyczny w Europie oraz na terenie Azji, zwłaszcza w Chinach i Wietnamie. Z inicjatywy Kominternu w Chinach powstała w 1921 r. Komunistyczna Partia Chin, która od lat 30. będzie rywalizowała w walce o władzę z ruchem nacjonalistycznym. Miał on prowadzić zarówno agitację komunistyczną, jak też dokonywać prób przewrotów wewnętrznych (np. w Niemczech w 1923 r.). W toku wojny domowej na terenie Rosji doszło także w 1920 r., z powodu wsparcia przez Naczelnika Państwa Józefa Piłsudskiego ukraińskiego atamana Semena Pelury, do wojny polsko-radzieckiej, podczas której oddziały Armii Czerwonej podeszły aż pod Warszawę w sierpniu 1920 r. Dzięki mobilizacji sił polskich oraz pomocy ze strony państw zachodnich, zwłaszcza Francji, doszło do odwrotu oddziałów Armii Czerwonej spod Warszawy oraz podpisania 18 marca 1921 r. polsko-radzieckiego układu pokojowego w Rydze. Na mocy powyższego układu została ustalona granica wschodnia Polski. Do Polski weszły także zachodnie części Ukrainy i Białorusi. W 1922 r. Polska przejęła również Litwę Środkową z Wilnem. Rosja Radziecka, objęta wojną domową i obcą interwencją, była do 1922 r. całkowicie izolowana ze strony państw zachodnich i dlatego szukała porozumienia z takimi państwami azjatyckimi jak Turcja, Iran i Afganistan. Głównym problemem spornym Rosji Radzieckiej w relacjach z państwami zachodnimi była ideologia komunistyczna, odmienność ustrojowa (nacjonalizacja przez państwo własności prywatnej) oraz odmowa spłaty długów przedwojennych i wojennych caratu. Dlatego też izolowana Rosja Radziecka występowała przeciwko nowemu porządkowi w Europie, w tym również przeciwko systemowi wersalskiemu i Lidze Narodów. Konieczność odbudowy Europy powojennej zmuszała jednak koła gospodarczo-przemysłowe Zachodu do poszukiwań możliwości dostępu do bogatych surowców rosyjskich, co z kolei odpowiadało koncepcji Nowej Polityki Ekonomicznej (NEP) bolszewików, zainteresowanych częściową współpracą i otwarciem się na Zachód. Rosja Radziecka została zaproszona na konferencję Odbudowy Gospodarczej Europy w Genui w kwietniu 1922 r. Delegacja radziecka wykorzystała pobyt we Włoszech do przełamania swej izolacji międzynarodowej poprzez podpisanie 16 kwietnia 1922 r. traktatu z Niemcami w Rapallo pod Genuą. Na mocy tego traktatu

oba państwa nawiązały stosunki dyplomatyczne oraz wzajemnie zrezygnowały z roszczeń finansowych. Między Niemcami a Rosją Radziecką doszło nie tylko do współpracy polityczno-gospodarczej, ale także tajnej współpracy wojskowej między Reichswerą a Armią Czerwoną. W ten sposób Republika Weimarska obchodziła zakazy Traktatu Wersalskiego odnośnie uzbrojenia swych sił zbrojnych w nowoczesną broń oraz odbywania ćwiczeń wojskowych, które organizowano do 1933 r. na niedostępnych dla obserwatorów międzynarodowych obszarach rosyjskich. Po śmierci Lenina w 1924 roku władzę w utworzonym w miejsce Rosji Radzieckiej – Związku Socjalistycznych Republik Radzieckich (ZSRR) przejął J.W. Stalin, jako nowy przywódca bolszewików i bezwzględny dyktator. Po umocnieniu swojej władzy w partii bolszewickiej i państwie Stalin, jako przywódca ZSRR, przeszedł od koncepcji rewolucji światowej do przyspieszenia industrializacji oraz budowy „socjalizmu w jednym kraju”. ZSRR przełamał ostatecznie izolację międzynarodową i do połowy lat 20. nawiązał stosunki dyplomatyczne z większością państw świata, w tym również mocarstw zachodnich (najpóźniej z USA w 1933 r.).

W latach 1925–1929, w toku przewyciężenia powszechnej dotąd inflacji oraz stopniowej stabilizacji wewnętrznej w aspekcie gospodarczo-politycznym w Niemczech i całej Europie, doszło również do częściowego załagodzenia licznych napięć międzynarodowych. Do najważniejszych z nich można zaliczyć między innymi:

- Doprowadzenie do załagodzenia konfliktu niemiecko-francuskiego oraz napięć w Europie na konferencji w Locarno na terenie Szwajcarii 5–16 października 1925 r. z udziałem Francji, Wielkiej Brytanii, Włoch, Niemiec, Belgii, Polski i Czechosłowacji, na której Niemcy podpisały tzw. pakt reński oraz sześć dodatkowych konwencji i układów bilateralnych, wyrzekając się ostatecznie jakichkolwiek roszczeń terytorialnych na zachodzie, deklarując natomiast jedynie chęć pokojowych regulacji kwestii w odniesieniu do Czechosłowacji i Polski. Francja, Wielka Brytania i Włochy, jako mocarstwa europejskie, były gwarantami tych regulacji na wschodzie. Formalnie Niemcy zachowały możliwość „pokojowej rewizji” swoich granic wschodnich. Dzięki powyższym traktatom oraz prowadzeniu tzw. polityki zadośćuczynienia (Erfuehlungspolitik) wobec mocarstw zachodnich została wzmocniona pozycja międzynarodowa Niemiec, które 10 września 1926 r. wstąpiły jako stały członek do Rady Ligi Narodów. Równocześnie jednak Niemcy zawarły 24 kwietnia 1926 r. układ o przyjaźni i neutralności z ZSRR, pogłębiając i poszerzając wspomnianą wyżej współpracę polityczno-wojskową i gospodarczą na wschodzie zainicjowaną układem w Rapallo w 1922 r. [por. szerzej Dobrzycki: 395 i nast.].
- Poważnym problemem międzynarodowym pozostawała sprawa trudności spłaty niemieckich reparacji oraz wspomniana już wyżej okupacja przez wojska francuskie Zagłębia Ruhry i Nadrenii. Dla załagodzenia powyższej sytuacji, z inicjatywy Wielkiej Brytanii oraz finansisty amerykańskiego Charlsa Dawesa, rozpoczęto w 1924 r., w ramach tzw. planu Dawesa, skomplikowane operacje polegające na ratalnych spłatach reparacji niemieckich w oparciu o kredyty amerykańskie, które z kolei przejęły częściowo długi i wierzycelności niemieckie. Wojska francuskie już w 1925 r. opuściły Zagłębie Ruhry. Po 1925 r. Niem-

cy nadal nie były w stanie spłacać swych reparacji i dlatego musiały zaciągnąć kredyty amerykańskie w wysokości 800 ml marek w złocie, a w 1929 r. finansista amerykański Owen D. Young opracował nowy plan spłat kredytów niemieckich na 99 lat (czyli do 1988 r.) w wysokości 112 mld marek w złocie, które jednak tylko w nieznacznym procencie zostały nieregularnie spłacane przez kolejne rządy niemieckie do 1933 r. Po dojściu Hitlera do władzy w 1933 r. Niemcy nie spłacały już żadnych reparacji wojennych. W sumie Niemcy, według własnych szacunków, spłaciły z początkowo założonych 132 tylko 67,7 mld marek w złocie, ale szacunki zachodnie opiewają tylko na 21,8 mld marak w złocie [zob. Kent: 213–245]. Różnice w ocenie wysokości spłat niemieckich wynikają głównie z trudności oszacowania innych świadczeń niemieckich, przykładowo z tytułu okupacji wojsk francuskich Zagłębia Ruhry i Nadrenii itp. Po II wojnie światowej dawna RFN musiała wyasygnować, na spłaty oprocentowania kredytów reparacyjnych z lat 20. i 30., łącznie 251 mln DEM (marek niemieckich od 1948 r.), a zjednoczone Niemcy ostatecznie uregulowały powyższe świadczenia kredytowo-reparacyjne 3 października 2010 r. kwotą w wysokości 56 mln euro [por. Braun 9.03.2012]. Konsekwencją zasygnalizowanych wyżej kontrowersji wokół częściowych spłat reparacji niemieckich było wycofanie wojsk francuskich z Nadrenii w 1930 r. Nadrenia pozostała jednak nadal strefą zdemilitaryzowaną.

- W drugiej połowie lat 20. zorganizowano szereg konferencji międzynarodowych na temat uzgodnienia prawno-politycznych i militarnych aspektów rozbrojenia oraz bezpieczeństwa międzynarodowego, które miały jednak deklaracyjny charakter i nie osiągnęły zamierzonych celów.

W tym miejscu ograniczamy się tylko do zasygnalizowania głównych tendencji zmian w układzie sił międzynarodowych w latach 20. i na początku lat 30. XX wieku. Należały do nich między innymi:

- 1) izolacjonizm stanów USA po 1919 r., które nie ratyfikowały Traktatu Wersalskiego i nie przystąpiły do Ligi Narodów. Ze względu na silną pozycje gospodarczo-financeową USA udzielały kredyty nie tylko mocarstwom zachodnim (zwłaszcza Wielkiej Brytanii i Francji) oraz Niemcom, ale umacniały swoje wpływy polityczno-gospodarcze w Kanadzie, Ameryce Środkowej i Południowej oraz na Pacyfiku i Dalekim Wschodzie. Celowi powyższemu służyło między innymi zawarcie na konferencji w Waszyngtonie 13 grudnia 1921 r. tzw. paktu czterech (USA, Wielka Brytania, Francja i Japonia),
- 2) równowaga w układzie pięciu (USA, Wielka Brytania, Japonia, Francja, i Włochy); na konferencji londyńskiej (21 stycznia–22 kwietnia 1930) Stany Zjednoczone zrównoważyły pułap procentowej wyporności swojej floty wojennej do Wielkiej Brytanii (5:5, uzyskując zarazem przewagę w stosunku do Japonii 3:1, a do Włoch i Francji 3:1,75). Dodatkowo na tej samej konferencji USA zawarły specjalne porozumienie trójstronne z Wielką Brytanią i Japonią w sprawie uzgodnienia posiadania różnych kategorii okrętów wojennych i podwodnych.
- 3) od początku agresji Japonii przeciwko Chinom w 1931 r. USA coraz bardziej angażowały się politycznie w rejonie Dalekiego Wschodu, popierając reżim Kuomintangu (nacjonalistyczny) w Chinach. Japonia stawała się stopniowo

najważniejszym rywalem i potencjalnym zagrożeniem dla interesów USA na Dalekim Wschodzie [zob. Dobrzański: 526 i nast.].

- Istotne znaczenie dla kolejnej zmiany układu sił międzynarodowych miał wybuch światowego kryzysu gospodarczego, którego początek łączy się z datą 22 października 1929 r. z tzw. czarnym czwartkiem, kiedy to nastąpił krach na giełdzie nowojorskiej. W ciągu kilku godzin doszło do sprzedaży ok. 6,5 mln akcji bankowych z powodu obaw przed utratą ich wartości oraz chęcią ratowania swego dorobku życiowego przez ich właścicieli. Przyczyną kryzysu były nadprodukcja i spekulacje giełdowe, które doprowadziły do bankructwa banków nie tylko w USA, lecz także w Europie i innych częściach świata. Konsekwencją powyższego załamania się finansowo-gospodarczego świata zachodniego było masowe bezrobocie oraz destabilizacja wewnątrzpolityczna w wielu krajach. Do załagodzenia powyższego kryzysu doszło stopniowo od 1933 r. przez politykę interwencjonizmu państwowego („New Deal”) nowego prezydenta USA – Franklina D. Roosevelta (1933), kiedy to nastąpiła także kolejna stopniowa ewolucja systemu międzynarodowego. Można w niej wyróżnić następujące tendencje:
  - a) USA, dzięki interwencjonizmowi państwowemu Roosevelta, doszło do likwidacji bezrobocia oraz przyspieszenia produkcji. Stany Zjednoczone stały się najsilniejszym mocarstwem zachodnim, uzależniając całkowicie od siebie finansowo także mocarstwa i pozostałe państwa europejskie, w tym zwłaszcza Wielką Brytanię. Pozycja międzynarodowa Francji i Wielkiej Brytanii, jako mocarstw europejskich i kolonialnych, uległa znacznemu osłabieniu. Równocześnie załamywał się powoli system wersalski oraz jego symbol Liga Narodów. Jak podkreślono już wyżej, polityczno-strategiczne interesy USA kierowały się coraz bardziej w kierunku Pacyfiku i Dalekiego Wschodu.
  - b) W Europie na fali kryzysu finansowego i masowego bezrobocia coraz bardziej popularne stawały się ruchy nacjonalistyczne oraz przewroty o charakterze wojskowym. Skutki kryzysu ułatwiły między innymi legalne przejęcie władzy w Niemczech przez Partię Narodowo-Socjalistyczną (NSDAP) na czele z Adolfem Hitlerem, który już w 1923 r. próbował w Monachium dokonać nieudanego przewrotu politycznego. Swe rasistowskie, nacjonalistyczne i antyżydowskie założenia programowe sformułował w książce *Moja Walka (Mein Kampf)*. NSDAP, wykorzystując kryzys gospodarczy oraz wzajemne zwalczanie się socjaldemokratów i komunistów, przejęła na początku 1933 r. legalnie władzę w Niemczech. Hitler został kanclerzem i szefem rządu, a po śmierci nieudolnego prezydenta Paula Hindenburga wodzem, przekształcając III Rzeszę w państwo stanu wyjątkowego. Reżim Hitlera rozpoczął niebawem masowe prześladowania wszystkich przeciwników politycznych, przystępując do przyspieszenia zbrojeń militarnych oraz likwidacji pewnych ograniczeń wojskowych z tytułu Traktatu Wersalskiego w odniesieniu do Niemiec. Wyrazem tego były między innymi: 19 października 1933 r. opuszczenie Ligi Narodów, wypowiedzenie klauzul wojskowych Traktatu Wersalskiego i zobowiązań wynikających z posta-

nowień układu z Locarno z 1925 r. (z 16 marca 1935) oraz zajęcie zdemilitaryzowanej strefy Nadrenii (7 marca 1936). Mocarstwa zachodnie, ze względu na trudności gospodarcze oraz brak woli politycznej, nie podjęły żadnych działań polityczno-dyplomatycznych na forum bezsilnej Ligi Narodów w związku z odejściem Niemiec od postanowień Traktatu Wersalskiego. Ograniczono się tylko do ogólnej krytyki polityki Hitlera.

- c) Na forum Ligi Narodów sprzymierzeńcem III Rzeszy okazała się Japonia, która po rozpoczęciu agresji przeciwko Chinom oraz oderwania od nich Mandżurii i utworzenia marionetkowego Cesarstwa Mandżukuo (1933), wystąpiła z Ligi Narodów.

Po 1933 roku Hitler rozpoczął intensywną współpracę z przywódcą faszystów włoskich Benito Mussolinim, który we Włoszech władał od 1922 r. Wyrazem tego było między innymi utworzenie „Osi Berlin–Rzym” (25 października 1936). Hitler poparł agresję Włoch przeciwko Etiopii w Afryce w latach 1935–1936, co spowodowało także ich wystąpienie z Ligi Narodów (11 grudnia 1937). Natomiast z Japonią Niemcy zawarły pakt antykominternowski, wyraźnie skierowany przeciwko ZSRR (25 listopada 1936), do którego przystąpiły także Włochy (6 listopada 1937). W ten sposób III Rzesza stała się w przededniu II wojny światowej motorem utworzenia sojuszu skierowanego przeciwko państwom zachodnim i ZSRR. W ramach Paktu Trzech podpisanego 27 września 1940 r. w Berlinie, do sojuszu niemiecko-włoskiego przystąpiła Japonia, zamykając ostatecznie faszystowską **Oś Berlin–Rzym–Tokio**.

- 4) Natomiast ZSRR, dzięki umocnieniu w latach 30. sytuacji gospodarczo-politycznej oraz roli Stalina jako przywódcy partyjnego i państwowego o charakterze dyktatorskim, przystąpił do umocnienia pozycji międzynarodowej ZSRR w Europie poprzez zawarcie w 1932 r. serii układów o nieagresji z Finlandią, Polską i krajami bałtyckimi. Wobec narastającej konfrontacji z Japonią w związku z jej interwencją w Mandżurii (1931–1933) ZSRR był zainteresowany zbliżeniem wobec mocarstw zachodnich. Wyrazem tego było między innymi jego przyjęcie do Ligi Narodów jako stałego członka jej Rady (18 września 1934). Równocześnie Stalin i kierownictwo radzieckie pragnęło poszerzyć swoje wpływy w Europie Południowej, czego przejawem było udzielenie pomocy finansowej i wojskowej władzom republikańskim w Hiszpanii podczas wojny domowej z rebelią generała F. Franco w latach 1936–1939. Franco popierały państwa faszystowskie Niemcy i Włochy politycznie i militarnie, testując na hiszpańskich polach bitewnych samoloty bojowe i najnowszy sprzęt wojskowy. Francja i Wielka Brytania, jak również większość państw europejskich ogłosiły wobec wojny domowej w Hiszpanii politykę neutralności i nieagresji, co pośrednio przyczyniło się do zwycięstwa gen. Franco oraz zachęciło do dalszej agresji faszystowskie Niemcy i Włochy w Europie.

- Decydujący cios zadała III Rzesza systemowi wersalskiemu w Europie w latach 1938–1939. Wykorzystując słabość militarną i niezdecydowanie polityczne Francji oraz Wielkiej Brytanii, Hitler przeszedł do realizacji polityki „faktów dokonanych” przy poparciu dyktatora B. Mussoliniego, który był w dużej mierze uzależniony od III Rzeszy w umacnianiu pozycji Włoch na Bałkanach (Alba-

nia i częściowo Jugosławia). Najważniejsze posunięcia Hitlera w tym zakresie można syntetycznie sprowadzić do następujących wydarzeń:

- 1) Wykorzystanie nastrojów proniemieckich oraz dokonanie 12 marca 1938 r. włączenia Austrii do III Rzeszy (tzw. Anschluss). Wielka Brytania i Francja nie tylko zaakceptowały powyższy fakt, lecz dodatkowo, w imię „ratowania pokoju w Europie” (premier brytyjski N. Chamberlain) na konferencji międzynarodowej w Monachium 29 września 1938 r. z udziałem III Rzeszy i Włoch, zgodziły się na przyłączenie „kraju sudeckiego” (zamieszkałego przez ok. 3 mln Niemców) do Niemiec od 1 października 1938 r. Hitler obiecał bowiem przywódcom zachodnim, iż jest to jego ostatnie roszczenie terytorialne mające na celu zjednoczenie z ojczyzną uciskanej w Czechosłowacji ludności niemieckiej. Jednak w rzeczywistości przyłączenie kraju sudeckiego do III Rzeszy było tylko wstępem do ostatecznego rozbięcia Czechosłowacji. 14 marca 1939 r. powstało satelickie państwo faszystowskie na Słowacji, która oderwała się od Czech, i zawarło układ o ścisłej współpracy z III Rzeszą. Natomiast 16 marca 1939 r. wojska hitlerowskie zajęły resztę ziem czeskich i ogłosiły w Pradze dekret o utworzeniu **Protektoratu Czech i Moraw**. Bliskimi sojusznikami Hitlera stały się także Węgry, Bułgaria i faszystowska Rumunia. To jawne pogwałcenie Traktatu Wersalskiego skłoniło dopiero Wielką Brytanię oraz związaną z nią Francję do udzielenia gwarancji bezpieczeństwa Polsce 31 marca 1939 r., rozszerzając je formalnie na Rumunię i Grecję 13 kwietnia 1939 r.
- 2) Gwarancje powyższe nie miały jednak większego znaczenia praktycznego, gdyż obydwie mocarstwa europejskie nie były przygotowane do wojny i dlatego nie mogły udzielić Polsce obiecanej pomocy militarnej. Równocześnie od kwietnia do sierpnia 1939 r. Wielka Brytania i Francja prowadziły rozmowy dyplomatyczno-wojskowe z ZSRR na temat zawarcia ewentualnego sojuszu przeciwko Niemcom. Ze względu na fakt, że ZSRR nie graniczył bezpośrednio z Polską, to na zawarcie określonego układu brytyjsko-francusko-radzieckiego musiała przystać także Polska w celu wyrażenia ewentualnej zgody na przemarsz wojsk Armii Czerwonej przez jej terytorium na wypadek wybuchu działań wojennych. Polska jednak, ze względu na swoje interesy bezpieczeństwa oraz doświadczenia historyczne, nie udzieliła na to zgody. Dlatego rozmowy się przedłużały, a do projektowanego porozumienia trójstronnego nie doszło.
- 3) Niemcy hitlerowskie już od jesieni 1938 r. dążyły do wasalizacji Polski, która podczas sygnalizowanego wyżej kryzysu sudeckiego zażądała 30 września 1938 r. zwrotu zajętego przez Czechosłowację w 1918 r. Śląska Cieszyńskiego. Po wkroczeniu 2 października 1939 r. wojsk polskich do Zaolzia, Polska stała się niebawem sama obiektem roszczeń hitlerowskich. Berlin, na drodze dyplomatycznej, przekazał Polsce tzw. globalne rozwiązanie, proponując rozwiązanie kwestii sporym między innymi przez:
  - a) włączenie Gdańska do III Rzeszy przy zagwarantowaniu tam praw gospodarczych Polsce,
  - b) przeprowadzenie przez Pomorze polskie eksterytorialnej autostrady i linii kolejowej do niemieckich Prus Wschodnich,

- c) przystąpienie Polski do paktu antykominternowskiego,
  - d) uzyskanie przez Polskę gwarancji nienaruszalności granic oraz przedłużenie wspomnianego wyżej układu o nieagracji z 1932 r. na 25 lat. Polska odrzuciła zdecydowanie powyższe propozycje, licząc na pomoc sojuszniczą Francji i Wielkiej Brytanii. Praktycznie została jednak osamotniona w obliczu nadchodzącej agresji hitlerowskiej.
- 4) W dążeniu do szybkiego pokonania oraz izolacji Polski, Hitler zdecydował się na doprowadzenie do zbliżenia z ZSRR. W tym celu, po kilkumiesięcznych tajnych konsultacjach, 23 sierpnia 1939 r. ministrowie spraw zagranicznych III Rzeszy i ZSRR podpisali w Moskwie niemiecko-radziecki pakt o nieagresji, który przeszedł do historii jako Pakt Ribbentrop–Mołotow. Obie strony w nawiązaniu do wcześniejszego układu radziecko-niemieckiego z kwietnia 1926 r. deklarowały oficjalnie powstrzymanie się od użycia siły zarówno w relacjach dwustronnych, jak też w odniesieniu do państw trzecich. Jednak najważniejsze postanowienia znalazły się w tajnych protokołach, ustalających granice stref wpływów obu państw w Europie Wschodniej. Układ powyższy dawał Hitlerowi wolną rękę w odniesieniu do Polski, oddzielając wyraźnie strefy wpływów obu państw na wypacek wybuchu wojny w północnej Litwie:
- a) ZSRR uzyskał prawo do zajęcia poza częścią Litwy – Finlandii, Estonii i Łotwy na północy, a na południu Besarabii,
  - b) Polska miała zostać podzielona na dwie części wzdłuż linii rzek Narew–Wiśła–San. Układ zobowiązał obie strony do ścisłej konsultacji w odniesieniu do dalszych losów Polski.
- 5) 1 września 1939 r. wojska niemieckie zaatakowały Polskę i szybko zbliżyły się w kierunku Warszawy. Wielka Brytania i Francja 3 września 1939 r. wypowiedziały III Rzeszy wojnę, ale nie rozpoczęły żadnych działań zbrojnych. Odziały Armii Czerwonej wkroczyły 17 września 1939 r. na wschodnie ziemie Polski wzdłuż wyznaczonej, zgodnie z układem Ribbentrop–Mołotow, linii demarkacyjnej Narew–Wiśła–San. Natomiast polski rząd sanacyjny i prezydent RP Ignacy Mościcki, po przekroczeniu granicy z Rumunią, zostali w tym samym dniu internowani. Jego następcą był utworzony w 1939 r. pod Paryżem rząd emigracyjny na czele z premierem gen. Władysławem Sikorski, który w 1940 r. po klęsce Francji przeniósł się do Londynu [zob. szerzej Dobrzański: 459 i nast.].

Agresja hitlerowskich Niemiec na Polskę we wrześniu 1939 r. rozpętała, trwającą do 1945 r., II wojnę światową. Jak wspomniano już wyżej Francja i Wielka Brytania 3 września 1939 r. wypowiedziały wprawdzie wojnę Niemcom, ale nie tylko nie podjęły działań zbrojnych jako sojusznik Polski, ale równocześnie nie zerwały stosunków dyplomatycznych z drugim agresorem – ZSRR, który został jedynie wykluczony z całkowicie bezsilnej wobec rozwoju wydarzeń międzynarodowych Ligi Narodów także za inkorporację krajów bałtyckich oraz agresję przeciwko Finlandii 1939/1940. Zmiany terytorialne 1939/40 przekreśliły definitywnie system wersalski ukształtowany w Europie po 1919 r. Stany Zjednoczone Ameryki zachowały jeszcze przez niespełna dwa lata formalnie neutralność, koncentrując swoją uwagę na rozwoju wydarzeń na Pacyfiku i w Azji. Sympatia Waszyngtonu była jednak

po stronie zachodnioeuropejskich państw demokratycznych, zwłaszcza Wielkiej Brytanii. Istotne znaczenie w tym kontekście miało ogłoszenie 6 stycznia 1941 r. ustawy o tzw. lend-lease, upoważniającej prezydenta F.D. Rosvelta do pożyczania lub dzierżawienia broni albo zaopatrzenia krajów posiadających żywotne znaczenie dla USA.

7.2. Kształtowanie się nowego układu sił międzynarodowych do końca II wojny światowej

II wojnę światową (1939–1945) można określić jako największy konflikt globalny w dotychczasowej historii ludzkości z udziałem wszystkich mocarstw XX wieku. Brało w niej udział ponad 60 państw. Pod bronią znalazło się ponad 110 mln ludzi, a liczba zabitych i zaginionych waha się według różnych statystyk i szacunków od 60 do 70 mln [zob. obszerna analiza i dokumentacja anglosaska: Armitage 2004].

Ze względu na ograniczone ramy podręcznika oraz konieczność uporządkowania ogromnego materiału faktograficznego analiza poniższa skoncentruje się głównie na dokonaniu oceny zmiany układu sił międzynarodowych w latach 1939–1945. Upřednio jednak przedstawione zostaną ogólnie cele wojenne na tle przebiegu działań zbrojnych na głównych frontach między walczącymi stronami – **państwami osi** oraz kształtującą się stopniowo w latach 1941–1942 **koalicją antyhitlerowską**. Ta druga odegra decydującą rolę w rozgromieniu państw Osi dopiero w latach 1943–1945.

Obóz **państw Osi** ukształtował się już w przededniu wybuchu II wojny światowej w oparciu o Niemcy, Włochy i Japonię. W okresie powyższym Niemcy podporządkowały sobie bezpośrednio jako satelitów – Węgry, Rumunię, Słowację i Bułgarię. Natomiast Włochy, dążące do opanowania wybrzeży Morza Adriatyckiego i częściowo Śródziemnego, uzależniły od siebie bezpośrednio swoją kolonię w Afryce – Etiopię, a w Europie Albanie, będąc w trakcie działań wojennych całkowicie uzależnione od pomocy III Rzeszy. Japonia koncentrowała się przede wszystkim na umocnieniu swojej pozycji oraz realizacji własnych interesów i celów zaborczych w Azji, deklarując dla Niemiec jedynie ogólne poparcie polityczne. Warto w tym kontekście podkreślić, że w końcowym momencie przygotowań do napaści Niemiec na ZSRR – Japonia odmówiła współdziałania z Hitlerem, podpisując 13 kwietnia 1941 r. japońsko-radziecki pakt o neutralności. Posunięcie powyższe było niezwykle ważne dla Japonii w przededniu ostatnich przygotowań do zaatakowania USA w grudniu 1941 r.

Czołowym państwem osi Berlin–Rzym–Tokio były Niemcy hitlerowskie, których zasadniczym celem wojennym było takie umocnienie swojej pozycji w Europie, aby długofalowo stać się również dominującym mocarstwem światowym. Niemiecka Europa kontynentalna miała zostać urządzona według kryteriów rasowych oraz ideologii narodowo-socjalistycznej. Zadaniem III Rzeszy było doprowadzenie nie tylko do podboju poszczególnych państw, lecz także do eksterminacji ludności żydowskiej oraz umocnienia czystszej „rasy aryjskiej”, opartej na żywiole

germańskim. Szybkie opanowanie i podporządkowanie krajów zachodniej i południowej Europy miały stanowić dla Hitlera jedynie punkt wyjścia do zdobycia „przestrzeni życiowej” (Lebensraum) na Wschodzie, gdzie ludność słowiańska miała w przyszłości spełniać tylko funkcje pomocnicze w stosunku do przemieszczonych tam osadników niemieckich.

Przy pomocy doświadczonej służby dyplomatycznej, sprawnego rozpoznania wywiadowczego, dobrze wyszkolonego wojska (Wehrmacht), doborowych oddziałów specjalnych, tzw. eskadry NSDAP („Waffen SS”), policji politycznej (Gestapo), dzięki początkowej przewadze strategicznej oraz wsparciu ze strony Włoch i swoich satelitów – III Rzesza poprzez „błyskawiczne działania wojenne” (Blitzkrieg) szybko zdołała sobie w latach 1939–1941 podporządkować prawie całą Europę. W wyniku klęski wrześniowej 1939 r. pod okupacją niemiecką znalazła się Polska, której ziemie zachodnie częściowo włączono do III Rzeszy, a z pozostałych utworzono Generalne Gubernatorstwo ze stolicą w Krakowie.

Wiosną 1940 r., w wyniku błyskawicznej ofensywy, Niemcy zajęły kolejno Norwegię, Danię i Benelux (Belgię, Holandię i Luksemburg), zmuszając do kapitulacji Francję już 22 czerwca 1940 r. Paryż i prowincje przylegające do Atlantyku znalazły się pod okupacją niemiecką, a na południu Francji w Vichy władzę sprawował rząd kolaborujący z III Rzeszą na czele z marszałkiem J. Pétainem. W bitwie pod Dunkierką wojska niemieckie pozwoliły na wycofanie się na wyspy brytyjskiemu korpusowi ekspedycyjnemu. Hitler łudził się bowiem możliwością skłonienia Wielkiej Brytanii do współpracy z III Rzeszą, którą nowy premier brytyjski W. Churchill zdecydowanie odrzucał. Mimo intensywnych bombardowań lotniczych oraz ostrzału raketami V-1 Londynu i innych miast angielskich w okresie od lata 1940 do wiosny 1941 r., plany Hitlera nie ziściły się. Wielka Brytania stała się w tym okresie głównym punktem oporu przeciwko III Rzeszy w Europie. W Londynie znajdowały się również siedziby rządów emigracyjnych większości krajów okupowanych przez Niemcy w Europie, w tym Komitet Wolnej Francji gen. Ch. de Gaulle’a oraz rząd emigracyjny RP gen. W. Sikorskiego. Niebawem lotnictwo brytyjskie rozpoczęło także, w odpowiedzi na atakowanie Londynu i Anglii przez samoloty i rakiety niemieckie, naloty bombardujące miasta niemieckie.

W wyniku niepowodzeń w walkach o wyspy brytyjskie, wojska niemieckie rozpoczęły w kwietniu 1941 r. inwazję na Bałkany, pokonując błyskawicznie Jugosławię oraz Grecję. Jugosławia znalazła się pod okupacją niemiecko-włoską, a w Chorwacji utworzono kolaborujący z Niemcami reżim faszystowski. Na terenie Jugosławii, jeszcze w okresie działań wojennych 1941 r., a następnie podczas okupacji, ukształtowały się dwa nurty ruchu oporu – pierwszy prozachodni, podległy rządowi emigracyjnemu w Londynie oraz komunistyczny na czele z J. Broz-Tito, współpracującym z Kominternem i ZSRR.

Niepowodzenie planów Hitlera w odniesieniu do Wielkiej Brytanii 1940/1941, sukcesy na Bałkanach wiosną 1941 r. i zdecydowana odmowa przystąpienia ZSRR do wspomnianego wyżej Paktu Trzech (Niemcy, Włochy, Japonia z 1940 r.), doprowadziły do przyspieszenia napaści Niemiec na ZSRR 22 czerwca 1941 r. bez wypowiedzenia wojny (Plan Barbarossa).

Decyzja o napaści Hitlera stanowiła ogromne zaskoczenie dla Stalina, a w dodatku ZSRR był nieprzygotowany do odparcia agresji niemieckiej. Dlatego też Armia Czerwona ponosiła początkowo same klęski. Oddziały Wehrmachtu podeszły w grudniu 1941 roku pod Moskwę, lecz nie zdołały jej zdobyć. W tym samym czasie rozpoczęło się na północy oblężenie Leningradu, które trwało blisko trzy lata. Na południu po zajęciu Kijowa wojska Wehrmachtu utknęły ostrą zimą we wschodniej Ukrainie. Wojnie i okupacji ZSRR przez III Rzeszę w 1941 r. towarzyszyły terror wobec ludności cywilnej, masowe rozstrzeliwania bez sądów oficerów politycznych Armii Czerwonej, likwidacja ludności żydowskiej, co, mimo wcześniejszych zbrodni stalinowskich, sprzyjało powstawaniu i umacnianiu się ruchu oporu, podobnie jak w Polsce i w innych krajach okupowanych [zob. szerzej Michalka hrsg. 1989].

Agresja Niemiec na ZSRR w lecie 1941 r. oraz zbombardowanie bez wypowiedzenia wojny przez Japonię bazy wojskowej USA na Hawajach (Pearl Harbor) 7 grudnia 1941 r., zmieniło sytuację polityczno-strategiczną w toczącej się wojnie, która przybierała coraz bardziej charakter ogólnoświatowy. W wyniku tzw. ofensywy promienistej wojska japońskie zajęły kolonie brytyjskie i francuskie w promieniu ok. 1000 km, zagrażając równocześnie obecności oraz interesom USA w Azji. Już 8 grudnia 1941 r. USA i Wielka Brytania wypowiedziały wojnę Japonii. Z kolei Niemcy hitlerowskie i Włochy, popierając Japonię, wypowiedziały 11 grudnia 1941 r. wojnę USA. Kilka miesięcy wcześniej, 12 lipca 1941 r. w Moskwie, Wielka Brytania i ZSRR podpisały układ o współdziałaniu w okresie wojny przeciwko Niemcom.

Z inicjatywy brytyjsko-amerykańskiej ogłoszono 1 stycznia 1942 r. Deklarację Narodów Zjednoczonych w walce z państwami osi, którą podpisało 26 państw, w tym również ZSRR i polski rząd emigracyjny w Londynie. Polski rząd emigracyjny zawarł 30 lipca 1941 r. w Londynie układ o wznowieniu stosunków dyplomatycznych ze ZSRR, który przewidywał między innymi amnestie dla przebywających na terenie Rosji Polaków oraz utworzenie tam armii polskiej. Przystąpienie ZSRR do wspomnianej wyżej Deklaracji Narodów Zjednoczonych umożliwiło także podpisanie przez USA i ZSRR 11 czerwca 1942 r. w Waszyngtonie układu o wzajemnej pomocy w prowadzeniu wojny przeciw agresji. Porozumienie powyższe otworzyło możliwość udzielenia, przez administrację prezydenta Roosevelta, pomocy wojskowej ZSRR w ramach ustawy o lend-lease. ZSRR otrzymał przez cały okres 1941–1945 sprzęt wojskowy i inne towary wartości ok. 10 mld dolarów.

W ten sposób w latach 1941–1942 zawiązała się współpraca w ramach koalicji antyhitlerowskiej przeciwko państwom osi na czele z USA, Wielką Brytanią i ZSRR [o czym szerzej w 7.3]. Spotkania te odbywały się okresowo od 1942 r. na różnych szczeblach nie mogąc jednak uzgodnić wspólnych operacji wojskowych przeciwko państwom osi, zwłaszcza zaś III Rzeszy. Na spotkaniu na szczycie w Moskwie w sierpniu 1942 r. z Churchilllem i A. Harrimanem (w zastępstwie prezydenta Roosevelta) Stalin zabiegał o przyspieszenie otwarcia przez sojuszników zachodnich II frontu oraz dokonanie inwazji na wybrzeże francuskie, okupowane przez Niemcy w celu odciążenia frontu wschodniego. Prośba Stalina nie została jednak uwzględniona, ponieważ oddziały anglo-amerykańskie wylądowały

w Afryce Północnej, doprowadzając od końca 1942 r. do powstrzymania, a następnie do klęski wojsk włoskich oraz niemieckiego korpusu afrykańskiego (Afrikakorps) gen. E. Rommla, który zagrażał Egiptowi oraz złożom naftowym na Bliskim Wschodzie (maj 1943). Następnie sojusznicy zachodni wylądowali na Sycylii (lipiec 1943), doprowadzając w okresie od września do października 1943 r. do kapitulacji Włoch oraz pozbawienia władzy Mussoliniego. Nowy rząd Pietro Badoglio zerwał z Niemcami i przystąpił do wojny po stronie Wielkiej Brytanii i USA. W środkowych i północnych Włoszech wojska niemieckie stawiały zdecydowany opór aż do maja 1945 r. Na północy Włoch po odbiciu więzionego Mussoliniego przez komandosów niemieckich, utworzono pod jego kierunkiem kolaborujący z Niemcami tzw. rząd Włoskiej Republiki Socjalnej. Przestał on formalnie istnieć po powieszeniu 28 kwietnia 1945 r. Mussoliniego przez partyzantów włoskich.

Wojska anglosaskie wylądowały na wybrzeżu atlantyckim Francji (Normandia) dopiero 6 czerwca 1944 r., zdobywając po klęskach Wehrmachtu już 26 sierpnia 1944 r. wraz z oddziałami Komitetu Wolnej Francji Paryż. Zbliżaniu się sił aliantów do granic III Rzeszy (1944/1945) towarzyszył silny opór Wehrmachtu. Doprowadziło to do nasilania bombardowania przez lotnictwo brytyjskie i amerykańskie obiektów wojskowych oraz wielkich miast niemieckich. Po załamaniu się kontrofensywy Wehrmachtu na pograniczu niemiecko-belgijskim w Ardenach, w zimie 1945 roku wojska sojuszników zachodnich wkroczyły do północnych, środkowych i południowych Niemiec.

Do historycznego spotkania oddziałów wojsk amerykańskich i radzieckich doszło 25 kwietnia 1945 r. w mieście Torgau nad Łabą. Wehrmacht skapitulował wobec sojuszników zachodnich 7 maja 1945 r. w Kwaterze Głównej Wojsk USA w Reims [por. Weinberg 2004: 310 i nast.].

Natomiast droga ZSRR do pokonania III Rzeszy była dłuższa oraz wpłynęła w większym stopniu na zamiany polityczne na starym kontynencie. Po odrzuceniu oddziałów niemieckich spod Moskwy w grudniu 1941 r., Wehrmacht podjął zmasowane działania w kierunku południowym, zmierzając do uzyskania dostępu do bogatych złóż ropy naftowej nad Morzem Kaspijskim. Na przełomie 1942/1943 Armii Czerwonej udało się jednak okrążyć, a następnie ostatecznie pokonać 2 lutego 1943 r. pod Stalingradem (dzisiejszym Wołgogradem) armię niemiecką gen. F. von Paulusa. Od tej pory Niemcy utraciły inicjatywę strategiczną na Wschodzie i zostały zmuszone do całkowitego odwrotu w kierunku zachodnim.

W latach 1943–1944, w wyniku ofensywy Armii Czerwonej, został nie tylko wyzwolony cały obszar ZSRR, lecz wschodnia część ziem Polski z lewobrzeżną Warszawą. Należy w tym miejscu pokreślić, że w wyniku kontrowersji wokół okoliczności sprawstwa ujawnionych przez Niemców w kwietniu 1943 r. masowych grobów oficerów polskich, rozstrzelanych na rozkaz Stalina w 1940 r., ZSRR zerwał 25 kwietnia 1943 r. nawiązane w 1941 r. stosunki dyplomatyczne z rządem emigracyjnym RP w Londynie. Podstawą powyższej decyzji ZSRR było wystąpienie rządu londyńskiego do Międzynarodowego Czerwonego Krzyża o przeprowadzenie dochodzenia w sprawie zbrodni katyńskiej, co w Moskwie uznano za brak lojalności sojuszniczej wobec ZSRR ze strony władz polskich. Decyzja powyższa zmuszała mocarstwa zachodnie, popierające rząd londyński, do podnoszenia

sprawy przyszłego rządu i granic Polski na wszystkich ważnych konferencjach Wielkiej Trójki. 21 lipca 1944 r., z inicjatywy ZSRR i komunistów polskich, utworzono w Lublinie Polski Komitet Wyzwolenia Narodowego (PKWN). Po wyzwoleniu reszty ziem polskich na początku 1945 r. PKWN został przekształcony w Rząd Tymczasowy RP, z którym 21 kwietnia 1945 r., ZSRR podpisał układ sojuszniczy o przyjaźni, współpracy i pomocy wzajemnej. Utworzone jeszcze na terytorium ZSRR I i II Armie Wojska Polskiego walczyły do końca II wojny światowej przeciwko III Rzeszy wraz z Armią Czerwoną.

Podczas wyzwolenia Rumunii (12 września), Bułgarii (28 października) oraz części Węgier (w grudniu 1944) byli satelici III Rzeszy zostali zmuszeni do podpisania zawieszenia broni z Armią Czerwoną, a władzę w tych krajach przejęły siły lewicowo-komunistyczne, które zostały całkowicie podporządkowane interesom polityczno-stragicznym ZSRR. Wojska radzieckie nie wkroczyły tylko do Jugosławii, gdzie władzę po klęsce oraz wycofaniu części wojsk niemieckich przejęła partyzantka komunistyczna na czele z J. Broz-Tito. Faszystowska Słowacja znalazła się po wyzwoleniu 1944/1945 pod okupacją Armii Czerwonej. Natomiast Czechy zostały częściowo wyzwolone przez Armię Czerwoną, a ich część północno-zachodnią przez oddziały USA wiosną 1945 r. Wiosną oraz w lecie 1945 r. władzę w Czechosłowacji przejął rząd emigracyjny z prezydentem E. Beneszem w porozumieniu z ZSRR oraz przy współudziale komunistów czeskich. Odrodzona Czechosłowacja musiała jednak w układzie w Moskwie z 26 czerwca 1945 r. przekazać słowacką część Rusi Zakarpackiej (tzw. Karpato-Ukrainę) ZSRR. Po zajęciu Czechosłowacji Armia Czerwona wkroczyła także do Austrii [zob. Dobrzański: 587–620].

W wyniku operacji berlińskiej od 12 kwietnia do 2 maja 1945 r. Armia Czerwona zdobyła Berlin. W jej Naczelnym Dowództwie Wojskowym w Berlinie-Karlshorst, wspólnie z przedstawicielami USA i Wielkiej Brytanii, powtórzono podpisanie w nocy 8/9 maja 1945 r. aktu o bezwarunkowej kapitulacji III Rzeszy, które 7 maja 1945 r. podpisane zostało w Kwaterze Głównej Dowództwa Wojsk USA w Europie w Reims.

W odróżnieniu od Europy i Afryki, działania wojenne USA i Wielkiej Brytanii przeciwko Japonii na Pacyfiku i w Azji, przeciągnęły się do początku września 1945 r. Wynikało to z jednej strony z nadania przez mocarstwa anglosaskie od 1942 r. priorytetu działaniom zbrojnym przeciwko III Rzeszy i Włochom, a z drugiej, po klęskach na Pacyfiku w latach 1942–1943, opór wojskowy oraz cywilny na wyspach japońskich w latach 1944–1945 nasilał się jeszcze bardziej, przynosząc również coraz większe straty wojskom amerykańskim. Wywoływało to również duże niezadowolenie wśród mieszkańców USA. W tej sytuacji, następca prezydenta Roosevelta, H. Truman podjął decyzję o zrzuconiu 6 i 9 sierpnia 1945 r. bomb atomowych na Hiroszimę i Nagasaki. Ogrom cierpienia i zniszczeń wywołanych przez użycie pierwszy raz w historii wojen broni masowego rażenia przyspieszył podpisanie 2 września 1945 r. w Zatoce Tokijskiej na amerykańskim okręcie wojennym „Missouri” kapitulacji przez Japonię. ZSRR, zgodnie z obietnicami Stalina wobec Roosevelta, przystąpił do wojny przeciwko Japonii 9 sierpnia 1945 r., koncentrując swoje działania wojenne głównie na terenie okupowanej przez Japonię Mandżurii. Po klęsce Japonii ZSRR przejął od Japonii, zagarnięty przez nią

w wyniku wojny japońsko-rosyjskiej, archipelag Wysp Kurylskich w 1905 r. Z kolei USA zawarły 8 września 1951 r. pokój z Japonią i przejęły nad nią całkowitą kontrolę. Nie doszło natomiast do zawarcia pokoju między ZSRR a Japonią, która nie pogodziła się z utratą Wysp Kurylskich i zachowuje po dzień dzisiejszy roszczenia terytorialne wobec Federacji Rosyjskiej jako sukcesora ZSRR po 1991 r. [Hagawa 2007: 201–250].

Reasumując należy stwierdzić, że w toku działań zbrojnych w trakcie II wojny światowej ukształtował się, od 1943 r. w ramach koalicji antyhitlerowskiej, nowy układ sił międzynarodowych na czele z USA i ZSRR. Wojna przyspieszyła także rozpad kolonializmu oraz powstanie nowych niepodległych państw w Azji i Afryce.

7.3. Zasadnicze decyzje wielkich mocarstw w sprawie Niemiec oraz ich sojuszników 1943–1945

Zamiary mocarstw koalicji antyhitlerowskiej wobec Niemiec były w czasie trwania działań wojennych przedmiotem wielu spotkań i konferencji na różnych szczeblach. Jednak do wiosny 1945 r. najważniejsze decyzje zapadały z udziałem przywódców trzech mocarstw: W. Churchilla (Wielka Brytania), F.D. Roosevelta (USA) oraz J. Stalina (ZSRR) na konferencjach w Teheranie (28 listopada – 1 grudnia 1943) oraz w Jałcie (4–11 lutego 1945). Natomiast od 17 lipca do 2 sierpnia odbyła się konferencja z udziałem nowego prezydenta H. Trumana, J. Stalina oraz W. Churchilla, którego zastąpił pod koniec lipca 1945 r. jego następcą – premier z ramienia Partii Pracy – C. Atlee [zob. pełną dokumentację polską: Teheran–Jałta–Poczdám 1972].

Konferencje powyższe były poprzedzone licznymi konsultacjami ministrów spraw zagranicznych oraz spotkaniami ekspertów. Głównym ośrodkiem wypracowywanych wspólnych decyzji sojuszników w latach 1943–1945 była Europejska Komisja Doradcza (*Europeen Advisory Commission* – dalej skrót EKD) z siedzibą w Londynie, obradująca na szczeblu ambasadorów. Od 27 listopada 1944 r. w obradach EKD uczestniczyła także Francja. Ostatnie posiedzenie EKD odbyło się w końcowej fazie konferencji przywódców mocarstw w Poczdámie (26 lipca 1945). Za najważniejsze decyzje przygotowane wówczas na forum EKD w sprawie Niemiec można uznać:

- projekt dokumentu o bezwarunkowej kapitulacji Niemiec z 25 lipca 1944 r., aby zapobiec próbom poróżnienia przez III Rzeszę mocarstw koalicji antyhitlerowskiej w końcowej fazie wojny,
- protokół dotyczący stref okupacyjnych Niemiec i Zarządu Wielkiego Berlina z 12 września 1944 r., uzupełniony protokołem z 14 listopada 1944 r.,
- protokół o zasadach kontroli sojuszniczej nad Niemcami z 14 listopada 1944 r. Uzgodnienia EKD zmierzały zasadniczo do tego, aby po przewidywanej klęsce Niemiec sojusznicy mogli przejąć nad nimi kontrolę oraz prowadzili wobec nich wspólną politykę.

Ofensywa zimowa Armii Czerwonej na początku 1945 r., dzięki której zbliżyła się ona na 60–70 km do Berlina, znacznie wzmocniła pozycję polityczną ZSRR. Wojska aliantów zachodnich prowadziły bowiem ciężkie walki w Ardenach, dopiero wiosną 1945 r. osiągając linię Renu. Równocześnie na Dalekim Wschodzie trwały zażarte walki z Japonią. Sytuacja na frontach miała duży wpływ na przebieg i wyniki obrad konferencji trzech mocarstw w Jałcie, na której osiągnięto:

- uzgodnienie granic czterech stref okupacyjnych w Niemczech z założeniem, że dodatkowa strefa francuska zostanie utworzona z obszaru przeznaczonego pierwotnie dla stref amerykańskiej i brytyjskiej,
- ustanowienie Sojuszniczej Rady Kontroli (SRK) Niemiec z siedzibą w Berlinie jako wspólnego organu kontroli sojuszników,
- omówienie problemu reparacji wojennych III Rzeszy,
- rozwiązanie problemu obszarów wschodnich Niemiec w kontekście przesunięcia granicy Polski na Zachód jako rekompensaty z tytułu utraty ziem wschodnich na rzecz ZSRR.

W Jałcie nie podjęto wielu ostatecznych decyzji ze względu na coraz większe różnice dzielące trzy zwycięskie mocarstwa koalicji antyhitlerowskiej i przesunięto problem reparacji wojennych oraz ustalenie nowej granicy Polski na zachodzie na termin późniejszy. Nie osiągnięto także porozumienia w kwestii rozczłonkowania Niemiec – koncepcji, którą przywódcy trzech mocarstw aż do Jałty oficjalnie uważali za najlepsze zabezpieczenie przed agresją Niemiec w przyszłości. Różne propozycje, przede wszystkim amerykańskie i brytyjskie, przekazano po konferencji w Jałcie trójstronnej Komisji ds. Rozczłonkowania Niemiec (bez udziału Francji) w Londynie, która jednak na dwóch posiedzeniach nie zdołała osiągnąć kompromisu. Pod koniec marca 1945 r. przedstawiciel radziecki w powyższej komisji, ambasador Dmitrij Nikołajewicz Gusiew, wycofał oficjalnie poparcie ZSRR dla koncepcji rozczłonkowania Niemiec. W historiografii zachodniej dominuje pogląd, że w przededniu klęski III Rzeszy Stalin, wykorzystując sukcesy militarne Armii Czerwonej oraz atuty polityczno-strategiczne ZSRR w Europie, nie wykluczał możliwości przejścia kontroli nad całym Niemcami. Tylko w ten sposób mógł uzyskać także korzystne dla ZSRR rozstrzygnięcia w kwestii reparacji wojennych. W sprawie granic Polski uzgodniono jedynie przebieg granicy wschodniej według kryterium etnicznego, czyli projektu delimitacji zawartego w brytyjskiej propozycji rozejmu z okresu wojny polsko-radzieckiej w 1920 r. W istocie mocarstwa zachodnie musiały także wyrazić zgodę na znalezienie się Polski w sferze wpływów ZSRR, czego wyrazem było poszerzenie promoskiewskiego Rządu Tymczasowego o polityków obozu londyńskiego na czele z byłym premierem Stanisławem Mikołajczykiem oraz utworzenie tzw. Tymczasowego Rządu Jedności Narodowej pod kontrolą komunistów. W ten sposób Stalinowi udało się równocześnie zalegalizować zabór ziem wschodnich Polski z 1939 r. oraz satelicki rząd, który był jednym z zasadniczych elementów hegemonii nad Polską i całą Europą Środkowo-Wschodnią.

Polityki Stalina nie mogła osłabić tzw. deklaracja narodów europejskich, stanowiąca integralną część uchwał konferencji jałtańskiej i zalecająca przestrzeganie zasad wolności i demokracji w odbudowie krajów wschodnio-europejskich,

wyzwolonych spod jarzma hitlerowskiego. Stalin potraktował ją werbalnie, pojmując zupełnie inaczej niż szefowie rządów mocarstw zachodnich. W ten sposób Jałta stała się synonimem podziału Europy oraz tworzenia przez ZSRR faktów dokonanych na obszarach wyzwolanych w Europie Środkowo-Wschodniej jeszcze przed zakończeniem II wojny światowej. Budziło to coraz większy opór mocarstw zachodnich, głównie Wielkiej Brytanii, której rola i pozycja w Europie uległa wyraźnemu osłabieniu na korzyść ZSRR.

Większość postanowień konferencji w Jałcie nie została podana do publicznej wiadomości, aby nie ujawnić różnic między sojusznikami, a także nie spowodować zwiększenia oporu Niemców, nadal podatnych na propagandę nazistowską, nawołującą do prowadzenia bezwzględnej walki do samego końca. Postanowienia z Jałty były sukcesem Stalina, któremu udało się wzmocnić pozycję ZSRR oraz przeforsować główne postulaty terytorialne. Jego polityka faktów dokonanych w Europie Środkowo-Wschodniej, szczególnie w sprawach Polski, budziła zastrzeżenia mocarstw zachodnich. Między wiosną a latem 1945 r. doszło do dalszego ujawnienia się różnicy interesów między mocarstwami koalicji antyhitlerowskiej. Mocarstwa zachodnie, podobnie jak ZSRR, zrezygnowały z koncepcji rozczłonkowania Niemiec. Stalin głosił natomiast coraz częściej **potrzebę utrzymania jedności Niemiec**, zakładając iż jednolite Niemcy lepiej zabezpieczą realizację roszczeń reparacyjnych ZSRR, czemu między innymi miało sprzyjać zlokalizowanie siedziby SRK w okupowanym przez wojska radzieckie Berlinie.

USA, po śmierci prezydenta Roosevelta oraz przejściu wiosną 1945 r. władzy przez dotychczasowego wiceprezydenta H. Trumana, podobnie jak Wielka Brytania odnosiły się krytycznie do polityki faktów dokonanych ZSRR na obszarach okupowanych w Europie Środkowo-Wschodniej. Potrzebowały jednak poparcia ZSRR, aby pokonać Japonię na Dalekim Wschodzie oraz ustanowić powszechny pokój przez powołanie do życia postulowanej jeszcze przez Roosevelta Organizacji Narodów Zjednoczonych z siedzibą w Nowym Jorku (25 czerwca 1945). Dlatego też w końcowej fazie działań wojennych oraz po ich zakończeniu w Europie, USA prezentowały bardziej pojednawcze stanowisko wobec ZSRR niż Wielka Brytania.

Po śmierci Hitlera oraz zajęciu przez Armię Czerwoną Berlina (2 maja 1945) najważniejszymi posunięciami mocarstw sojusznicznych wobec Niemiec były:

- przyjęcie, zgodnie z ustaleniami EKD, bezwarunkowej kapitulacji Niemiec (oddziały niemieckie skapitulowały najpierw 7 maja 1945 r. w Reims na terenie Francji w kwaterze aliantów zachodnich, a następnie wobec dowództwa radzieckiego w Berlinie Karlshorst 8/9 maja 1945),
- przejście zwierzchniej władzy nad Niemcami przez zwycięskie mocarstwa koalicji antyhitlerowskiej (deklaracja berlińska z 5 czerwca 1945),
- wycofanie wojsk anglo-amerykańskich z Saksonii, Turynii i części Meklemburgii na uzgodnioną jeszcze w ramach protokołu EKD z 1944 r. linię demarkacyjną w zamian za wkroczenie ich oddziałów do okupowanego przez Armię Czerwoną Berlina (1–4 lipca 1945).

Decyzje powyższe doprowadziły do nowej sytuacji po klęsce i bezwarunkowej kapitulacji Wehrmachtu. Niemcy przestały istnieć jako państwo suwerenne, a zwierzchnią władzę przejęły nad nimi, zgodnie z deklaracją berlińską z 5 czerwca

1945 r., zwycięskie mocarstwa koalicji antyhitlerowskiej. Po zakończeniu działań wojennych musiały one sprecyzować, odkładane wcześniej, zasady wspólnej polityki wobec Niemiec. Nastąpiło to w Poczdamie.

Ostatnia konferencja przywódców trzech mocarstw w Poczdamie pod Berlinem trwała kilka tygodni, od 17 czerwca do 2 sierpnia 1945 r. Uczestniczyli w niej Stalin, Truman i Churchill z ogromnym sztabem doradców cywilnych i wojskowych, wzbudzając duże zainteresowanie wśród akredytowanych dziennikarzy z wielu krajów. Po przegranych wyborach do Izby Gmin przez Partię Konserwatywną Churchilla zastąpił w Poczdamie 28 czerwca 1945 r. przywódca opozycyjnej Partii Pracy oraz szef gabinetu cieni Clement Attlee. Konferencja odbyła się w zamku myśliwskim Cecilienhof w dosyć trudnych warunkach lokalowych oraz atmosferze nieufności i uprzedzeń (konflikt Churchill–Stalin). Truman, zainteresowany poparciem Stalina w wielu kwestiach, zajmował bardziej pojednawcze stanowisko. Obok ogólnych dyskusji na posiedzeniach plenarnych, szczegółowe kwestie rozpatrywano na spotkaniach roboczych ministrów spraw zagranicznych i ekspertów, w trakcie których z wielkim trudem udawało się doprowadzić do rozwiązań zadowalających wszystkie strony. Głównymi punktami spornymi były sprawa reparacji i zachodnia granica Polski w powiązaniu z wysiedleniem ludności niemieckiej oraz wiele kwestii szczegółowych.

Na początku obrad między Stalinem a przywódcami zachodnimi doszło do dłuższej dyskusji na temat pojęcia „Niemcy”. Zachód starał się je interpretować jako obszar w granicach z 1937 r., a więc przed przejściem III Rzeszy do polityki zewnętrznych aneksji terytorialnych. Natomiast Stalin uznawał stan faktyczny w chwili podpisywania przez przedstawicieli Wehrmachtu bezwarunkowej kapitulacji. Ta różnica w rozumieniu pojęcia Niemcy miała ważne znaczenie, ponieważ wiązała się bezpośrednio z określeniem granic niemieckich oraz reparacjami wojennymi pokonanych Niemiec, których wielkość zależała od obszaru, z jakiego należało je ściągnąć.

Na marginesie należy podkreślić, że w okresie późniejszym nauka i doktryna prawna RFN wychodziła z założenia, że ciągłość istnienia Rzeszy Niemieckiej w granicach z 31 grudnia 1937 r. nie została przerwana przez bezwarunkową kapitulację III Rzeszy, ponieważ miała ona jedynie charakter militarny, a nie prawno-polityczny. Stanowiło to także podstawę do kwestionowania ostatecznego charakteru polskiej granicy zachodniej.

W stosunku do pokonanych Niemiec określono ogólne zasady postępowania mocarstw – słynne „4 de’”: denazyfikacja, dekartelizacja, demilitaryzacja i demokratyzacja. Były one jednak mało precyzyjne i tak deklaratywne, że stwarzały zbyt dużą dowolność interpretacyjną w praktycznej realizacji. Nad wspólną polityką mocarstw wobec pokonanych Niemiec miała czuwać SRK w Berlinie, na czele której stali głównodowodzący wojsk w poszczególnych strefach. W jej ramach miała działać centralna administracja niemiecka z kompetentnymi sekretarzami stanu, których zasadniczym zadaniem było utrzymanie jedności politycznej, a zwłaszcza gospodarczej okupowanych Niemiec. Przerastało to jednak ich możliwości, ponieważ w praktyce zasadnicze decyzje nie podejmowała SRK jako ciało kolegialne, lecz gubernatorzy wojskowi poszczególnych stref. Wypracowanie traktatów po-

kojowych z Niemcami oraz ich satelitami należało formalnie do kompetencji Rady Ministrów Spraw Zagranicznych pięciu mocarstw (wraz z Chinami), lecz w praktyce chodziło o te mocarstwa, które podpisały z Niemcami układy o zawieszeniu broni.

Należy dodać, że obok USA, Wielkiej Brytanii i ZSRR w posiedzeniach SRK oraz Rady Ministrów Spraw Zagranicznych uczestniczyła także Francja, która nie została dopuszczona do udziału w konferencji poczdamskiej. Wobec nacisków Wielkiej Brytanii została jednak, po podpisaniu komunikatu końcowego konferencji, zaproszona, na zasadzie równości, do współpracy z trzema zwycięskimi mocarstwami przy realizacji wspólnej polityki wobec Niemiec.

W zasadach gospodarczych zakładano decentralizację i zniszczenie potencjału gospodarczego przez odpowiednie sterowanie podziałem zasobów, eksportem, produkcją rolną itp. Stwierdzono, że poziom życia w okupowanych Niemczech winien być niższy od średniego poziomu europejskiego, co pozwoli umocnić kontrolę mocarstw nad Niemcami. Było to jedno z wielu sformułowań kompromisowych, wypracowanych z inspiracji ekspertów amerykańskich znajdujących się nadal pod wpływem koncepcji amerykańskiego sekretarza skarbu Henry Morgenthaua, które w międzyczasie zostały odrzucone przez Departament Stanu USA. Dla Stalina o wiele bardziej istotne znaczenie miało korzystne rozstrzygnięcie dla ZSRR kwestii reparacji niemieckich.

Jeszcze przed konferencją w Poczdamie trzy mocarstwa uzgodniły w Londynie, że łączna wysokość reparacji nie powinna przekroczyć 20 mld dolarów z demontażu urządzeń przemysłowych oraz towarów pochodzących z bieżącej produkcji, z czego ZSRR miał uzyskać ponad 50%. W Poczdamie USA zaproponowały, aby ZSRR zaspokoił swoje roszczenia reparacyjne w wysokości 10 mld dolarów z własnej strefy okupacyjnej, przyznając mu dodatkowo 10% wartości demontowanych urządzeń przemysłowych ze stref zachodnich bez rekompensaty i dalsze 15% w zamian za dostawy surowców oraz żywności. Wielu historyków upatruje w tej decyzji początek faktycznego podziału Niemiec, ponieważ każda ze stron – ZSRR i mocarstwa zachodnie – mogły prowadzić własną politykę okupacyjną.

W rzeczywistości decyzja ta była poważną porażką dyplomatyczną ZSRR, który nie uzyskał żadnych gwarancji dotyczących pobierania reparacji ze stref zachodnich, ani wspólnej kontroli nad gospodarką niemiecką. W ten sposób USA uniemożliwiły ZSRR uzyskanie wpływu nad kontrolą Zagłębia Ruhry – głównego ośrodka przemysłu węglowego i stalowego Niemiec. Decyzja powyższa skutkowała dalszym zróżnicowaniem interesów i celów politycznych między ZSRR a mocarstwami zachodnimi w okresie powojennym, co przyczyniło się później do powstania zimnej wojny.

W kontrowersyjnej kwestii zachodniej granicy Polski oraz związanych z tym przymusowych wysiedleń ludności niemieckiej (punkty IX b oraz XIII umowy poczdamskiej z 2 sierpnia 1945 r.), Stalin przeforsował swoje postulaty, zmuszając mocarstwa zachodnie do zaakceptowania stanu faktycznego. Stosowne fragmenty komunikatu końcowego z Poczdamu dotyczące zachodniej granicy Polski głosiły, że: „...ostateczne wytyczenie zachodniej granicy Polski winno zostać odroczone do regulacji pokojowej” (IX b), a wysiedlenie ludności niemieckiej win-

no się odbyć w warunkach „humanitarnych” (XIII). Równocześnie podkreślono, że do chwili dokonania „regulacji pokojowej”, „byłe obszary niemieckie” zostaną przekazane administracji polskiej i nie będą traktowane jako „część radzieckiej strefy okupacyjnej”. Przesądzało to, zdaniem nauki i władz polskich, ostateczny charakter granicy na Odrze i Nysie Łużyckiej. Odmienny pogląd reprezentowała nauka oraz rząd RFN, które wychodziły z założenia, że ostateczne uznanie polskiej granicy zachodniej może nastąpić tylko podczas przyszłej konferencji pokojowej. Ponadto odrzucały zarazem jako nielegalne „wypędzenie” (*Vertreibung*) ludności niemieckiej z obszarów na Wschód od Odry i Nysy Łużyckiej, w tym głównie z zachodnich i północnych ziem Polski.

Wobec nacisków mocarstw zachodnich, głównie Wielkiej Brytanii, w punkcie IXa umowy poczdamskiej z 2 sierpnia 1945 r., władze polskie przyjęły zobowiązanie do przeprowadzenia „...wolnych i nieskrępowanych wyborów na podstawie powszechnego prawa wyborczego i tajnego głosowania tak szybko, jak tylko będzie to możliwe, które już wcześniej wysunięto w Jałcie”. „Wszystkie partie demokratyczne” miały mieć swobodę zgłaszania kandydatów, a przedstawiciele prasy zagranicznej mieli uzyskać prawo do bezpośredniego relacjonowania wydarzeń związanych z przygotowaniem i przebiegiem wyborów parlamentarnych w Polsce. Ten ostatni warunek władze komunistyczne w Polsce spełniły tylko częściowo przeprowadzając 30 czerwca 1946 r. referendum ludowe, w którym 91,6% uprawnionych do głosowania opowiedziało się za uznaniem nowego przebiegu polskiej granicy zachodniej.

Samo referendum było jednak ważnym elementem manipulacji politycznej, zmierzającej do umocnienia pozycji sił promoskiewskich na czele z Polską Partią Robotniczą. Doprowadziło to niebawem do krytyki ze strony mocarstw zachodnich, które po sfałszowanych wyborach do Sejmu Ustawodawczego z 1947 r. coraz bardziej powściągliwie wypowiadały się na temat ostatecznej wersji polskiej granicy zachodniej. Nie miało to już w początkach zimnej wojny większego wpływu ani na postawę ZSRR, ani – znajdujących się w orbicie jego wpływów – komunistycznych władz w Polsce [por. szerzej Cziomer 1997].

Uchwały konferencji w Poczdamie miały duże znaczenie dla historii powojennych Niemiec i całej Europy. Jako wynik zbyt wielu kompromisów między ZSRR a mocarstwami zachodnimi nie wytrzymały jednak próby czasu w kwestiach szczegółowych. Przyczyniły się do politycznego zakończenia II wojny światowej, lecz nie przyczyniły się do utrwalenia trwałych podstaw pokojowej współpracy w Europie. Dla mocarstw, kierujących się własnymi interesami i celami politycznymi, stanowiły jedynie ogólne wskazówki do działania w poszczególnych strefach okupacyjnych. Z punktu widzenia międzynarodowego było to porozumienie międzyrządowe, które nie podlegało ratyfikacji i weszło w życie z chwilą podpisania, legalizując w wielu wypadkach stan faktyczny. Powyższą formę wybrano, między innymi, ze względu na stanowisko administracji USA, która po złych doświadczeniach w Kongresie z traktatem wersalskim z 1919 r., nie chciała po II wojnie światowej ryzykować skomplikowanej procedury ratyfikacyjnej. Dla Stalina Poczdam stanowił potwierdzenie wszelkich zdobyczy terytorialnych oraz znaczne przesunięcie strategiczno-polityczne ZSRR na Zachód, umożliwiając mu przejęcie

roli hegemonu nad krajami Europy Środkowo-Wschodniej. Francja, jako czwarte mocarstwo, zaakceptowała uchwały poczdamskie w sierpniu 1945 r., lecz nie będąc formalnie uczestnikiem konferencji, realizowała je bardzo selektywnie. Po 1949 r. rząd RFN nie czuł się związany postanowieniami umowy poczdamskiej jako podpisanej między państwami trzecimi bez niego. Nie mógł jednak kwestionować następstw materialnych oraz prawno-politycznych, chociażby w odniesieniu do przyznanych Polsce ziem na wschód od Odry i Nysy Łużyckiej. Uzgodnione w Poczdamie zasady, mimo wielu sporów i kontrowersji, stały się ważnym elementem powojennego ładu w Europie [por. Parzymies 2004: 40–47].

Rozmowy pokojowe z pięcioma sojusznikami Niemiec – Finlandią, Bułgarią, Rumunią, Węgrami i Włochami, prowadzili ministrowie spraw zagranicznych zwycięskich mocarstw (USA, ZSRR, Wielkiej Brytanii, Francji i Chin) oraz przedstawiciele koalicji antyhitlerowskiej, w tym również Polski, w latach 1946–1947. Cechowało ją wiele sporów i kontrowersji, które wynikały głównie z narastających sprzeczności między ZSRR a mocarstwami zachodnimi. Traktaty pokojowe podpisano 10 lutego 1947 r. na konferencji w Paryżu. Przywracały one generalnie granice przedwojenne z uznaniem zaborów terytorialnych terytorialnymi ZSRR w latach 1940–1941 oraz ustanawiały regulacje przejściowe (np. ustanowienie na okres przejściowy wolnego miasta Triestu/Rijeki na pograniczu włosko-jugosłowiańskim). Ustalono również wysokość reparacji wojennych oraz szereg regulacji dodatkowych, doprowadzając między innymi do uregulowania kwestii spornych między ZSRR a Finlandia. Finlandia zachowała suwerenność oraz własny demokratyczny ustrój polityczny za cenę deklaracji życzliwej neutralności wobec ZSRR (tzw. finlandyzacja). Natomiast Bułgaria, Rumunia i Węgry znalazły się w bezpośredniej sferze bezpośrednich wpływów i zależności od ZSSR [por. szerzej Kukułka 2003: 84–83].

Pokój paryski z 1947 r. doprowadził więc do zalegalizowania zmian terytorialnych w Europie w przededniu zaostrenia się konfliktu Wschód–Zachód.

Załącznik 7.1. Europa przed wybuchem I wojny światowej w 1914 r.

Źródło: <http://www.wszpwn.com.pl/pl/mapy-plany-wykresy-do-pobrania/mapy-i-plany-z-podrecznikow-wydawnictwa-szkolnego-pwn.html>.

Załącznik 7.2. Europa po I wojnie światowej

Źródło: www.historia.opracowania.pl.

Załącznik 7.3. Europa po II wojnie światowej

Źródło: www.historia.opracowania.pl.

Rozdział 8

Przesłanki i istota kształtowania się konfliktu Wschód–Zachód

Konflikt Wschód–Zachód należał do najbardziej złożonych i długotrwałych konfliktów międzynarodowych po II wojnie światowej. Przechodził on różne stadia i fazy rozwojowe po 1945 r., przyczyniając się w momencie załamania na przełomie lat 80. i 90. XX w. do tworzenia elementów nowego systemu międzynarodowego. Procesom powyższym zostanie poświęcona III część podręcznika.

8.1. Pojęcie, przyczyny i fazy przebiegu zimnej wojny

Nazwa konfliktu Wschód–Zachód nawiązuje do geograficznego usytuowania jego uczestników. Powstał on w wyniku podziału świata po 1945 r. na dwa przeciwstawne ugrupowania pod względem politycznym i gospodarczo-społecznym. Pod pojęciem wschodu rozumiano kraje socjalistyczne w Europie i Azji na czele ZSRR, a zachodu – uprzemysłowione kraje kapitalistyczne na czele z USA.

Wielu autorów zachodnich, zwłaszcza anglosaskich, utożsamiało powyższy konflikt z **zimną wojną (Cold War)**. Wynikało to głównie z chęci wyeksponowania jego specyfiki polegającej na tym, że na przestrzeni ponad 40. lat konflikt Wschód–Zachód przybierał różne formy napięć i konfrontacji, jak również okresowego odprężenia i współpracy, nie doprowadzając jednak do bezpośredniego wybuchu działań zbrojnych, czyli do tzw. gorącej wojny. Można zatem przyjąć, że zasadniczą przyczyną konfliktu Wschód–Zachód były antagonistyczne różnice systemowe w podejściu do podstawowych wartości ideologiczno-politycznych, zasad ustrojowych oraz założeń gospodarczo-społecznych. Najistotniejsze znaczenie miały przy tym takie kwestie praktyczne jak – preferencje państw zachodnich dla pluralizmu politycznego, wolności jednostki i gospodarki opartej na prywatnej

własności środków produkcji i wolnej konkurencji, a forsowanie przez ZSRR i jego sojuszników tzw. dyktatury proletariatu w formie hegemonicznej roli partii komunistycznej w państwie i społeczeństwie oraz autorytarnego sprawowania władzy, dominacji własności społecznej oraz odgórnie realizowanej gospodarki planowej.

Z punktu widzenia polityki międzynarodowej antagonizm międzysystemowy ujawnił się już z chwilą przejęcia, w wyniku rewolucji październikowej 1917 r., władzy w Rosji przez bolszewików oraz utworzenia Rosji Radzieckiej, której sukcesor ZSRR (1922), po wojnie domowej i obcej interwencji (1918–1922), uzyskał stopniowo uznanie międzynarodowe. Kierownictwo radzieckie na czele z Józefem Stalinem głosiło z jednej strony propagandowe hasło odnośnie nieuchronności rewolucji proletariackiej i zwycięstwa socjalizmu nad kapitalizmem w skali całego świata, a z drugiej prowadziło bardzo pragmatyczną politykę zagraniczną, zmierzającą do realizacji mocarstwowych ambicji oraz tradycyjnych i ekspansjonistycznych celów rosyjskich.

W przededniu II wojny światowej Moskwa wykorzystwała umiejętnie sprzeczności między III Rzeszą a demokratycznymi państwami zachodnimi (Wielką Brytanią i Francją), decydując się początkowo na współpracę z III Rzeszą (1939–1941), aby po jej napaści na Związek Radziecki w 1941 r. przystąpić do Wielkiej Koalicji antyhitlerowskiej na czele z USA i Wielką Brytanią. Mimo ogromnych zniszczeń i strat wojennych, dzięki własnemu wkładowi w zwycięstwo nad III Rzeszą, ZSRR uzyskał znaczący wpływ na podejmowanie kluczowych decyzji odnośnie ukształtowania nowego porządku międzynarodowego po 1945 r. Zresztą już w końcowej fazie II wojny światowej narastały w latach 1944–1945 coraz większe kontrowersje i sprzeczności między ZSRR a mocarstwami anglosaskimi, głównie Wielką Brytanią, która jednak stopniowo została całkowicie uzależniona od USA. Dlatego też po zakończeniu II wojny światowej głównym adwersarzem ZSRR stały się USA. Narastający między nimi antagonizm był nie tylko wynikiem różnic systemowych, ale odzwierciedlał także w coraz większym stopniu odmienne interesy polityczno-strategiczne obu mocarstw w skali Europy i całego świata.

Przyczyny zimnej wojny między Wschodem a Zachodem po 1945 r. miały zatem zarówno charakter długofalowy, jak też doraźny. Można je syntetycznie przedstawić następująco:

- Ujawnienie się już w końcowej fazie II wojny światowej, a zwłaszcza po jej zakończeniu, ostrych przeciwieństw, wynikających z jednej strony z fundamentalnych różnic ideologiczno-politycznych między ZSRR a mocarstwami zachodnimi, a z drugiej – z narastania wielu doraźnych kontrowersji, zwłaszcza zaś w odniesieniu do USA i Wielkiej Brytanii.
- Sprzyjało to pogłębianiu się braku zaufania między Stalinem a przywódcami zachodnimi, początkowo premierem brytyjskim Winstonem Churchillem, a następnie prezydentem USA Harrym Trumanem. Narastająca nieufność sprzyjała również procesowi krystalizacji odrębnych interesów politycznych po obu stronach. Uwidoczniło się to już podczas przebiegu konferencji poczdamskiej 17 lipca do 2 sierpnia 1945 r. [zob. 7.3.], której wyniki w wielu miejscach miały charakter kompromisowy i nie przyniosły jednoznacznych rozwiązań, doprowadzając w przyszłości do dalszej eskalacji napięć i licznych kontrowersji.

- USA ze względu na swe dogodne położenie geopolityczne i wzmocnioną pozycję jako mocarstwo globalne w wyniku II wojny światowej preferowały strategię otwarcia i szerokiej współpracy oraz wolnego handlu w myśl zasad liberalnych. Natomiast ZSRR jako zwycięskie, chociaż poważnie zniszczone kontynentalne mocarstwo europejskie, dążył do uzyskania pewnych gwarancji bezpieczeństwa poprzez odgraniczanie się oraz strategię tworzenia wokół swojego terytorium pierścienia państw satelickich i strefy wpływów.
- Posiadanie przez USA, bezpośrednio po zakończeniu działań zbrojnych w Europie, lepszej sytuacji gospodarczej oraz monopolu atomowego doprowadziło do podjęcia przez ZSRR kosztownego wyścigu zbrojeń. Zostało to na Zachodzie, w tym zwłaszcza w USA, potraktowane jako poważne zagrożenie oraz dążenie Stalina do dalszego poszerzenia strefy wpływów w kierunku Iranu i Turcji, Bałkanów (Grecja) oraz Europy Zachodniej.
- Ukształtowaniu się zimnej wojny Wschód–Zachód (1946/1947) towarzyszyło nasilenie się propagandy z obu stron. O ile po stronie wschodniej dominowały krytyka imperializmu i jego dążenia do wywołania nowej wojny światowej, to po stronie zachodniej wskazywano na brak „żelaznej kurtyny” (W. Churchill, przemówienie w Fulton 5 marca 1946 r.) demokracji i pluralizmu politycznego oraz postulowano konieczność obrony „wolnego świata” przed zagrożeniem komunistycznym.

Warto w tym miejscu podkreślić, że od lat 50. do lat 80. w nauce, w tym głównie zachodniej, nie było zgodności odnośnie jednoznacznego ustalenia przyczyn oraz sprawców zimnej wojny Wschód–Zachód. W ujęciu syntetycznym można w powyższych sporach zasygnalizować występowanie czterech podejść badawczych, które reprezentowali:

- 1) **sowietolodzy** w nauce zachodniej lat 50., którzy główną winę przypisywali agresywnej polityce ZSRR, w tym osobiście Stalinowi i jego najbliższemu otoczeniu, zmierzającej do tworzenia faktów dokonanych oraz poszerzenia stref wpływów w Europie Środkowo-Wschodniej,
- 2) **rewizjoniści amerykańscy** z przełomu lat 50. i 60, upatrujący inspirację zimnej wojny ze strony kolejnych administracji USA, które nie chciały zaakceptować dążenia ZSRR do uzyskania statusu równoprawnego mocarstwa i traktowały jego politykę jako zagrożenie dla swoich żywotnych interesów w skali regionalnej w Europie oraz globalnej,
- 3) **zwolennicy „reaktywnej mechaniki”** z lat 70., upatrujący kształtowanie się zimnej wojny w toku procesu **złożonych interakcji** między ZSRR i USA 1946–1948 poprzez szereg doraźnych decyzji oraz towarzyszących im faktów dokonanych, które z kolei wzmagaly nieufność przywódców i ekip rządzących po obu stronach, doprowadzając do wzajemnej eskalacji napięć i spirali zbrojeń [zob. szerzej Link 1980: 54, 60],
- 4) przedstawiciele nauki radzieckiej i innych krajów socjalistycznych do lat 80. uznawali generalnie pogląd o inicjującej roli USA w kształtowaniu zimnej wojny Wschód–Zachód [zob. Morozow 1982 oraz Arbatow 1984].

Przebieg zimnej wojny między Wschodem i Zachodem można rozpatrywać analizując różne kryteria, których najważniejszym elementem były dominujące

tendencje we wzajemnych relacjach i interakcjach. Były one w poszczególnych fazach bardzo zróżnicowane, zawierając zarówno elementy współdziałania i kooperacji, rywalizacji, jak też konfrontacji, które się nawzajem przeplatały. Występowanie różnorodnych elementów napięć i konfrontacji określano często jako prowadzenie **polityki siłowej (lub z pozycji siły)**, a dążenie do częściowej kooperacji i współpracy jako **politykę odprężenia**, czyli łagodzenie napięć oraz wzajemne poszukiwanie rozwiązań kompromisowych.

Biorąc pod uwagę powyższe kryteria, przebieg zimnej wojny Wschód–Zachód można rozpatrywać chronologicznie w następujących fazach:

a) Pierwsza 1945–1947: początki zimnej wojny, związanej z rozpadem Wielkiej Koalicji antyhitlerowskiej oraz narastaniem kontrowersji między mocarstwami zachodnimi a ZSRR wokół realizacji postanowień umowy poczdamskiej z 2 sierpnia 1945 r. Doktrynie powstrzymywania komunizmu USA (Trumana) z 12 marca 1947 r. na tle wojny domowej w Grecji, ZSRR przeciwstawia propagandową tezę Stalina o nieuchronnej wojnie między imperializmem a socjalizmem, jak również utworzeniem na konferencji w Szklarskiej Porębie 22–27 września 1947 r. (Biura Partii Komunistycznych i Robotniczych), czyli tzw. Kominformu jako instrumentu współdziałania partii komunistycznych w Europie Środkowo-Wschodniej i Południowej oraz Zachodniej, głównie w Francji i Włoszech przeciwko Zachodowi. Była to odpowiedź na ogłoszony przez USA plan Marshalla 5 czerwca 1947 r., zakładający udzielenie pomocy finansowej dla odbudowy Europy Zachodniej po zniszczeniach wojennych, do którego pod ZSRR nie przystąpiły kraje znajdujące się w jego strefie wpływów, w tym zwłaszcza Czechosłowacja i Polska. Dało to początek procesowi podziału Europy.

b) Druga 1948–1953: apogeum zimnej wojny w Europie, w którym doszło nie tylko do dalszego nasilenia propagandy, lecz także do otwartej konfrontacji Wschód–Zachód w postaci:

- 1) wybuchu pierwszego kryzysu berlińskiego oraz blokady Berlina (1948–1949), jak również wojny koreańskiej (1950–1953) z udziałem Chińskiej Republiki Ludowej [zob. rozdział 9.1a]. Dokonał się podział Niemiec na dwa przeciwstawne ustrojowo państwa – RFN i NRD w 1949 r. Doszło do całkowitej sowietyzacji, czyli narzucenia krajom Europy Środkowo-Wschodniej i Południowej radzieckiego modelu ustrojowego, którym USA cofnęły klauzulę największego uprzywilejowania w wymianie handlowej.

Wzrostowi nieufności towarzyszyło przyspieszenie wyścigu zbrojeń przez ZSRR oraz przystąpienie USA do tworzenia paktów polityczno-militarnych. USA utworzyły pakty polityczno-militarne, które stopniowo okrążyły ZSRR oraz podporządkowane mu po Jałcie i Poczdamie na mocy układów dwustronnych kraje Europy Środkowo-Wschodniej oraz w Azji Południowo-Wschodniej – CHRL.

- 2) do pierwszych paktów polityczno-militarnych utworzonych przez USA w drugiej fazie zimnej wojny należały:
  - **Organizacja Traktatu Północnoatlantyckiego NATO (1949)**, czyli organizacja polityczno-wojskowa powstała w wyniku podpisania 4 kwiet-

nia 1949 roku Traktatu Północnoatlantyckiego przez 10 krajów europejskich: państw-członków Unii Zachodniej (Belgia, Francja, Holandia, Luksemburg, Wielka Brytania) wraz z pięcioma dodatkowymi krajami (Dania, Islandia, Norwegia, Portugalia, Włochy) oraz USA i Kanady. Początkowym celem istnienia organizacji, na mocy traktatu waszyngtońskiego, była obrona militarna przed atakiem ZSRR. 18 lutego 1952 do Paktu przystąpiły Grecja i Turcja, 5 maja 1955 r. RFN, a 30 maja 1982 r. – Hiszpania.

- **Pakt Bezpieczeństwa Pacyfiku ANZUS (1952)** – pakt polityczno-wojskowy powołany w 1951 roku, nazywany często ANZUS od pierwszych liter nazw państw-sygnatariuszy (Australii, Nowej Zelandii i Stanów Zjednoczonych). Jego powstanie wiązało się z amerykańską polityką tworzenia antykomunistycznych bloków militarnych poza Europą. Jego podstawowym celem było zapewnienie bezpieczeństwa w rejonie Oceanu Spokojnego. W roku 1987 zawieszono członkostwo Nowej Zelandii, po tym jak ogłosiła się strefą bezatomową [Woycke 2004: 334–347].
- c) **Trzecia 1954–1962** – odwilż Wschód–Zachód oraz powrót do konfrontacji i kryzysów. Po śmierci Stalina w 1953 r. nowe kierownictwo radzieckie na czele z Nikitą S. Chruszczowem zdecydowało się z jednej strony na utworzenie własnego paktu wojskowego w Europie Środkowo-Wschodniej i Południowej – **Organizację Układu Warszawskiego (UW)** – oficjalna nazwa: Układ o Przyjaźni, Współpracy i Pomocy Wzajemnej, był sojuszem wojskowym państw Europy Środkowej i Wschodniej pozostających pod wpływem Związku Radzieckiego. Jego formalne zasady zostały określone w roku 1955 przez I sekretarza KPZR Nikitę Chruszczowa. Pakt podpisano 14 maja 1955 r. w Warszawie. Miał funkcjonować przez 20 lat, w kwietniu 1985 r. ważność Paktu przedłużono na następne 20 lat. Istniał do 1 lipca 1991 r. Ustanowiono wspólne dowództwo Układu w Moskwie. Sztaby armii poszczególnych państw członkowskich podlegały operacyjnie X Zarządowi Sztabu Armii Radzieckiej – nie był to więc pakt równorzędnych stron. Poza ZSRR, Głównodowodzącym wojsk Układu Warszawskiego miał być zawsze marszałek Armii Radzieckiej, który był jednocześnie wiceministrem obrony ZSRR. Oprócz ZSRR do UW należały do 1955 r.: Albania (wystąpiła w 1968), Bułgaria, Czechosłowacja, NRD, Rumunia i Węgry. UW istniał do 1 lipca 1991 r. [zob. Mojsiewicz red. 2004: 380]. W Azji doszło do częściowego uregulowania problemu indochińskiego i koreańskiego podczas konferencji w Genewie (26 kwietnia–15 czerwca 1955), a w Europie do zawarcia traktatu państwowego z Austrią (15 maja 1955) przy równoczesnym wyrzeczeniu się przez ZSRR roszczeń wobec Turcji oraz przekazaniu Finlandii bazy Porkkala-Udd. Nie rozwiązany pozostał wprawdzie problem niemiecki, ale 10 lat po konferencji poczdamskiej 17–23 lipca 1955 r. doszło w Genewie do spotkania na szczycie przywódców USA, ZSRR, Wielkiej Brytanii i Francji poświęconej kwestii niemieckiej i bezpieczeństwu europejskiemu. Na XX zjeździe KPZR w lutym 1956 r. oficjalnie zarzucono tezę Stalina o nieuniknionej wojnie między imperiaлизmem a socjalizmem, zastępując ją

doktryną o pokojowym współistnieniu państw o odmiennych ustrojach społeczno-politycznych. Otworło to drogę do odwilży, czyli częściowego odmrożenia napięć zimnowojennych oraz otwarcia dialogu politycznego Wschód–Zachód, którego punktem kulminacyjnym była pierwsza wizyta przywódcy radzieckiego Chruszczowa w USA we wrześniu 1959 r. Równocześnie jednak ZSRR nie zaprzestał wyścigu zbrojeń, uzyskując znaczne sukcesy w technice raketowej oraz podboju kosmosu (Sputnik 1957 r. i pierwszy udany lot astronauty w kosmosie w 1962 r.). Na początku powyższej fazy USA zastryżły kurs antyradziecki, co znalazło odzwierciedlenie w doktrynie nowego prezydenta administracji republikańskiej Dwighta D. Eisenhowera z 5 stycznia 1957 r., nawiązującej do doktryny Johna Fostera Dulles, jego późniejszego długoletniego sekretarza stanu z 1952 r. – wyzwalania i zakładającej bardziej zdecydowane powstrzymanie komunizmu. Administracja republikańska kontynuowała także politykę okrążania militarnego ZSRR i ChRL poprzez utworzenie: **Organizacji Paktu Azji Południowo-Wschodniej (SEATO 1954)** jako organizacji wojskowo-politycznej z siedzibą w Bangkoku. Była ona odpowiedzią USA na klęskę Francji w Indochinach. Celem powstania organizacji było powstrzymanie postępów komunizmu w południowo-wschodniej Azji. Obszar jego działania obejmował także kraje Indochin. Celem Paktu było pokojowe rozwiązywanie sporów, strony Paktu zobowiązywały się do udzielania pomocy w zwalczaniu agresji, co faktycznie oznaczało niedopuszczanie do poszerzania wpływów komunizmu, przejmowania władzy przez ugrupowania lewicowe. Zrzeszała następujące kraje: Australia, Filipiny, Francja, Wielka Brytania, Stany Zjednoczone, Nowa Zelandia, Pakistan, Tajlandia. W wyniku wycofania się USA z Wietnamu Pakistan opuścił organizację 7 listopada 1973 r., a Francja 30 czerwca 1974 r. Wydarzenia powyższe przyspieszyły rozwiązanie SEATO 30 czerwca 1977 r, podczas konferencji w Bangkoku.

Na Bliskim i Środkowym Wschodzie powołano do życia **Organizację Paktu Centralnego (CENTO)** – istniejącego w latach 1955–1979 sojuszu polityczno-wojskowego, do którego należały: Iran, Pakistan, Turcja i Wielka Brytania. Był on bezpośrednią kontynuacją Paktu Bagdadzkiego podpisanego 24 lutego 1955 r. pomiędzy Turcją a Irakiem. Do Paktu Bagdadzkiego przystąpiły następnie: Wielka Brytania, Pakistan i Iran. W 1959 r. Irak wycofał się z uczestnictwa w Pakcie, co spowodowało przeniesienie siedziby z Bagdadu do Ankary. Zmieniono też nazwę na Organizacja Paktu Centralnego. USA, pomimo iż formalnie nie należały do CENTO, to jednak aktywnie uczestniczyły w pracach jego struktur. Celem paktu było zapewnienie bezpieczeństwa i pokoju oraz przeciwstawienie się wzrastającym wpływom komunistów w regionie Bliskiego i Środkowego Wschodu [źródła w odniesieniu do SEATO i CENTO: Woycke 2004: 321–322].

Wspomniany wyżej dialog polityczny USA–ZSRR do końca lat 50. nie doprowadził jednak ani do zahamowania wyścigu zbrojeń, ani do wyeliminowania wszystkich napięć i konfliktów Wschód–Zachód. Na Dalekim Wschodzie, poprzez udzielenie gwarancji bezpieczeństwa Tajwanowi, USA znalazły się w latach 1954–1958 w ostrej konfrontacji z CHRL podczas tzw. kryzysów tajwańskich. Zarówno administracja Eisenhowera do 1960 r., jak też demokratyczna Johna F. Kennedy'ego

od 1961 r. zdecydowanie odrzucały plany ZSRR odnośnie przekształcenia Berlina Zachodniego w „wolne miasto”. Doprowadziło to w konsekwencji do eskalacji napięć wokół dróg dojazdowych z RFN do Berlina Zachodniego, a w konsekwencji do wyrażenia ZSRR i Układu Warszawskiego 13 sierpnia 1961 r. formalnej zgody na wybudowanie przez władze NRD muru w i wokół Berlina Zachodniego. W 1962 r. doszło jednak do kryzysu kubańskiego [zob. rozdział 9.1b], który został spowodowany zainstalowaniem przez ZSRR rakiet balistycznych na Kubie. Stanowiło to poważne zagrożenie dla bezpieczeństwa USA i postawiło cały świat na krawędzi wojny nuklearnej.

d) Czwarta 1963–1969: poszukiwanie porozumienia i odprężenia na tle stopniowego osiągnięcia równowagi militarnej między USA a ZSRR oraz konieczności ograniczenia ujemnych następstw wyścigu zbrojeń. W oparciu o doświadczenia kryzysu kubańskiego w celu niedopuszczenia do przypadkowego wybuchu wojny nuklearnej USA i ZSRR podpisały 20 czerwca 1963 r. w Genewie memorandum w sprawie tzw. gorącej linii, czyli ustanowienia bezpośredniej łączności między Kremlem a Białym Domem. Łączność powyższa odbywała się początkowo za pomocą zaszyfrowanych depeš teleksowych za pośrednictwem kabla morskiego, a następnie drogą radiową i satelitarną. Była ona systematycznie udoskonalana (1971, 1984 i 1987), stanowiąc ważny element budowy środków zaufania. Pierwsze efekty przynoszą prowadzone z przerwami od 1946 pod egidą ONZ rozmowy rozbrojeniowe, doprowadzając do takich ważniejszych umów w sprawie kontroli zbrojeń i rozbrojenia jak:

- Układ o zakazie doświadczeń z bronią jądrową w atmosferze, przestrzeni kosmicznej i pod wodą (Moskwa 4 sierpnia 1963),
- Układ o zasadach działalności państw w zakresie badań i użytkowania przestrzeni kosmicznej, łącznie z księżycem i ciałami niebieskimi (Londyn, Moskwa, Waszyngton 27 stycznia 1967),
- Układ o zakazie broni jądrowej w Ameryce Łacińskiej (Tlatelolco, Meksyk 14 lutego 1967),
- Układ o nieprolifracji broni jądrowej (Londyn, Moskwa, Waszyngton 1 lipca 1968).

Nowym elementem zimnej Wojny Wschód–Zachód stało się przenoszenie napięć i konfliktów zbrojnych poza Europę, w które bezpośrednio i pośrednio angażowały się USA i ZSRR. Tak było w półwyspie indochińskim [zob. Lasoń] wojny wietnamskie, gdzie w latach 1965–1973 zaangażowały bezpośrednio USA po stronie Wietnamu Południowego. Natomiast ZSRR pomagał DRW w dostawach broni, amunicji oraz w udzielaniu znacznej pomocy materialnej. Konflikt wietnamski poważnie osłabił pozycję międzynarodową USA, ale nie zahamował tendencji do poszukiwania zbliżenia i odprężenia z ZSRR. Z kolei Związek Radziecki ze względu na zaostrażający się konflikt z CHRL w drugiej połowie lat 60. na tle ideologicznym i politycznym oraz niekorzystne implikacje międzynarodowe interwencji Państw Układu Warszawskiego przeciwko CSRS 21 sierpnia 1968 r. również był zainteresowany kontynuacją dialogu z USA.

e) piąta 1970–1979: okres odprężenia (detente) charakteryzujący się zarówno doprowadzeniem do regulacji traktatowych między USA i ZSRR, jak też uregu-

lowania kwestii niemieckiej poprzez normalizację stosunków RFN z krajami bloku wschodniego oraz instytucjonalizacji procesu KBWE w Europie. Nie doprowadziło to jednak do przewyciężenia polemiki i rywalizacji Wschód–Zachód w różnych zakresach i dziedzinach na tle różnic interesów politycznych oraz odmiennych systemów wartości.

- f) **szósta 1980–1985: przejściowe załamanie się odprężenia i powrót do konfrontacji** na tle interwencji zbrojnej ZSRR w Afganistanie w 1979 r., kryzysu w Polsce 1980–1981 oraz ponownemu nasileniu się wyścigu zbrojeń i konfrontacji USA–ZSRR. Sojusznicy USA w Europie Zachodniej nie byli jednak skłonni zaprzepaścić całkowicie osiągnięć polityki odprężenia z lat 70. i dlatego nie doszło do całkowitego zerwania kontaktów i współpracy Wschód–Zachód.
- g) **siódma 1986–1990/1991: II faza odprężenia i przewyciężenie konfliktu Wschód–Zachód**, której najważniejszymi elementami były przede wszystkim zainicjowanie przez Michaiła Gorbaczowa reform w polityce wewnętrznej i zagranicznej ZSRR, doprowadzając zarówno do zbliżenia i porozumienia z USA w dziedzinie rozbrojenia i odprężenia, jak też stopniowego upadku „realnego socjalizmu” w krajach Europy Środkowo-Wschodniej oraz załamania się bloku wschodniego w wyniku tzw. Jesieni Ludów w 1989 r. Wydarzenia powyższe miały poważne implikacje dla pokojowego zjednoczenia Niemiec 3 października 1990 r. oraz upadku ZSRR w 1991 r. [zob. szerzej: Gladdis 1987, wyd. polskie 1999; Hyland 1991; Schmidt 1993; Reynolds red. 1994; Soutou 2001 oraz Malanowski 2004: 410–412].

8.2. Ewolucja ugrupowań polityczno-militarnych w konflikcie Wschód–Zachód do końca lat 60

Podziałowi Europy i świata w okresie zimnej wojny Wschód–Zachód w latach 40. i 50. towarzyszyło tworzenie się określonych ugrupowań polityczno-militarnych. Miały one nie tylko wpływ na stan konfrontacji Wschód–Zachód, lecz rzutowały także na charakter współpracy między ich poszczególnymi członkami.

Główne struktury i problemy funkcjonowania sojuszu państw zachodnich

Wyżej wspomniano, że już w okresie pierwszej i drugiej fazy zimnej wojny USA sformułowały politykę powstrzymywania, a następnie wyzwiania krajów znajdujących się w sferze wpływów ZSRR. Wymagało to od nich jednak przejścia do podjęcia praktycznych działań w kierunku utworzenia określonych struktur polityczno-militarnych na terenie Europy zachodniej oraz w Azji. Pierwszoplanowe znaczenie miała jednak Europa Zachodnia, gdzie ze względu na znaczne zniszczenia wojenne, duże wpływy partii komunistycznych, jak też konieczność przyspieszenia odbudowy gospodarczej.

Pierwszym poważnym impulsem ze strony USA w kierunku odbudowy i stabilizacji Europy było sformułowanie przez sekretarza stanu Georga Marshalla 5 czerwca 1947 r., w przemówieniu na Uniwersytecie Harwarda, programu

odbudowy Europy. W pierwszej wersji był on skierowany do wszystkich państw europejskich, w tym dla krajów Europy Środkowo-Wschodniej. Po wstępnym zainteresowaniu plan powyższy został odrzucony zarówno przez ZSRR, jak też jego satelitów. Dotyczyło to przede wszystkim Polski i Czechosłowacji, które po wstępnych rozmowach i konsultacjach zrezygnowały z uczestnictwa w planie Marshalla pod zdecydowaną presją Moskwy. Kierownictwo radzieckie obawiało się bowiem tego, iż powyższy plan stanowić będzie dla USA pretekst do kontroli i uzależnienia krajów znajdujących się w strefie wpływów ZSRR.

Ostatecznie w wyniku wielu spotkań i narad w ciągu 1947 r. do planu Marshalla przystąpiło 16 krajów (oraz zachodnie strefy okupacyjne Niemiec) Europy Zachodniej i Południowej bez Hiszpanii. Zawierał on zarówno cele polityczne, jak też gospodarcze. W aspekcie politycznym odbudowa Europy Zachodniej zmierzała do wewnętrznego i zewnętrznego wyeliminowania zagrożenia komunistycznego dla Europy Zachodniej ze strony ZSRR, przyczyniając się tym samym do stabilizacji ustrojów demokratycznych wśród jego beneficjentów. Natomiast pod względem gospodarczym chodziło nie tylko o odbudowę zniszczeń wojennych i udzielenie pomocy żywnościowej zainteresowanym krajom, lecz stworzenie nowych mechanizmów współpracy gospodarczej i handlowej oraz rozwiązywanie problemów płatniczych dla całej Europy Zachodniej, która miała zostać ściśle powiązana z gospodarką amerykańską. W tym celu utworzono 22 września 1947 r. Europejski Komitet Współpracy Gospodarczej (CEEC). USA były nie tylko zdecydowane udzieleniem Europie Zachodniej łącznej pomocy finansowej w wysokości 19,3 mld USD, lecz także zainteresowane dostawą swoich nadwyżek żywnościowych i towarów przemysłowych. Kongres USA zatwierdził ostatecznie Europejski Program Odbudowy (European Recovery Program) 3 kwietnia 1948 r. Był on realizowany od 4 kwietnia 1948 r. do 30 czerwca 1952 r. Ogólna wartość pomocy amerykańskiej została ostatecznie zmniejszona do ok. 14 mld USD, co w obecnym przeliczeniu stanowiłoby ok. 130 mld USD. Z kwoty powyższej największą pomoc uzyskały: Wielka Brytania 3,2; Francja 2,7; 1,5 Włochy; 1,4 zachodnie strefy okupacyjne Niemiec (od 1949 r. RFN) i 1,1 Holandia mld USD.

Koordinacją planu Marshalla zajęła się, powstała z przekształconej 16 kwietnia 1948 r. CEEC, Europejska Organizacja Współpracy Gospodarczej (OEEC). W sumie Plan Marshalla ożywił nie tylko gospodarkę i koniunkturę, lecz umocnił przywództwo USA nad całą Europą Zachodnią, przyczyniając się jednak stopniowo do podziału Europy na dwa przeciwstawne bloki polityczno-militarne [zob. S. Parzymies 2004: 86, 91].

Na marginesie należy zaznaczyć, iż realizacja planu Marshalla zbiegła się z zainicjowaniem procesu integracji zachodnioeuropejskiej, który został po II wojnie światowej zainicjowany przez liczne ruchy i organizacje paneuropejskie. Inicjatywy powyższe, lansowane głównie przez europejskich federalistów, doprowadziły do powstania pierwszej organizacji integracyjnej o charakterze ponadnarodowym, w oparciu o plan francuskiego ministra spraw zagranicznych Roberta Schumanna Traktat o Europejskiej Wspólnocie Węgla i Stali (EWWiS) 18 kwietnia 1951 r. w Paryżu z udziałem Francji, RFN, Włoch, Belgii, Holandii i Luksemburga. Po ratyfikacji i wejściu w życie 25 lipca 1952 r. struktura powyższa przejęła kontrolę nad wydobyciem węgla i produkcji stali jako surowców o znaczeniu strategicznym w kra-

jach członkowskich, eliminując dotychczasową rywalizację o rynki zbytu między nimi. Utworzenie powyższej struktury integracyjnej miało również doprowadzić do stopniowego przezwyciężenia wrogości między Francją a Niemcami zachodnimi. Przyspieszyła ona proces dalszej integracji gospodarczej Europy Zachodniej, której ważnym elementem było podpisanie przez te same kraje 25 marca 1957 r. w Rzymie Traktatów o Europejskiej Wspólnocie Gospodarczej oraz Europejskiej Wspólnocie Energii Atomowej. Oba traktaty weszły w życie 1 stycznia 1958 r. Dla wszystkich trzech wspólnot wprowadzono od 1 lipca 1967 r. wspólne instytucje i dlatego od tej pory określano je jako Wspólnoty Europejskie.

W trakcie prac nad utworzeniem EWWiS premier francuski Rene Pleven ogłosił 24 października 1950 r. projekt wspólnej armii europejskiej, zakładający utworzenie w miejsce rozwiązanych armii narodowych wielonarodowych oddziałów od batalionu wzwyż. W ten sposób Francja nie chciała dopuścić do powstania odrębnych zachodnioniemieckich narodowych sił zbrojnych, poddając je kontroli organu ponadnarodowego. Sprzeciw wobec takiemu rozwiązaniu wyrażały nie tylko RFN, lecz także USA, które w toku konsultacji nad projektem Traktatu o Europejskiej Wspólnocie Obronnej (EWO) postulowały utworzenie dowództwa ponadnarodowego dopiero na szczepku korpusu. Francja obstawała także przy tym, aby liczebność zachodnioniemieckich sił zbrojnych nie przekraczała 20%, czyli ok. 20% stanu EWO. Ustąpiła jednak z forsowania powyższego warunku, kiedy USA i Wielka Brytania udzieliły jej gwarancji, iż nie dopuszczą do tego, aby RFN wystąpiła z EWO. Ukształtowany na wzór instytucjonalny EWWiS Traktat o EWO został podpisany przez ministrów spraw zagranicznych Francji, RFN, Włoch, Belgii i Luksemburga 27 maja 1952 r. w Paryżu. Został on także ratyfikowany przez wszystkich sygnatariuszy poza Francją. Natomiast został on odrzucony przez Francuskie Zgromadzenie Narodowe 30 sierpnia 1954 r. Decyzja powyższa przekreśliła prowadzenie dalszych prac nad projektem traktatu o utworzeniu Europejskiej Współpracy Politycznej. USA nie zrezygnowały natomiast z dążeń do włączenia RFN do zachodniego systemu obronnego. Mogło to nastąpić głównie poprzez modyfikację tzw. Paktu Brukselskiego oraz poszerzenie NATO o RFN, o czym szerzej poniżej.

W miarę zaostrzania się zimnej wojny Wschód–Zachód w Europie w drugiej połowie lat 40. USA były również zainteresowane zacieśnieniem współpracy wojskowej swoich bezpośrednich sojuszników. Wstępem do zacieśnienia takiej współpracy było zawarcie 4 marca 1947 r. sojuszu brytyjsko-francuskiego w Dunkierce, który miał być skierowany przeciwko przyszłemu zagrożeniu ze strony Niemiec. Ze swej strony USA w trakcie przygotowań do podpisania i wdrożenia planu Marshalla zabiegały o stworzenie takiego ugrupowania zachodnioeuropejskiego, stanowiącego przeciwwagę dla potencjalnego zagrożenia komunistycznego ze Wschodu. Doprowadziło to 17 marca 1948 r. do zawarcia w Brukseli, przez Belgię, Francję, Holandię, Luksemburg i Wielką Brytanię, Traktatu o współpracy w dziedzinie gospodarczej, społecznej i kulturalnej oraz zbiorowej samoobrony, określanego potocznie Paktem Brukselskim. Był on formalnie skierowany przeciwko potencjalnej agresji niemieckiej w przyszłości, ale w istocie za jego powstaniem opowiadały się USA, zmierzając do lepszego przygotowania obrony Europy Zachodniej przed zagrożeniem ze strony ZSRR i komunizmu. Od jego powstania USA

uzależniały udzielenie krajom zachodnioeuropejskim pomocy wojskowej. Równocześnie jednak Wielka Brytania i Francja w momencie zaostrzenia się konfliktu Wschód–Zachód w 1948 r. zabiegały o bezpośrednie włączenie USA do Paktu Brukselskiego lub zawarcia stosownego porozumienia o ścisłej współpracy wojskowej, co wymagało jednak ratyfikacji oraz zgody 2/3 senatu amerykańskiego. W wyniku dwóch tur rozmów od 10 do 28 grudnia 1948 r. oraz od 20 marca do 4 kwietnia 1949 r. między USA i Kanadą oraz **dziwięcioma** państwami Europy Zachodniej (Belgią, Danią, Francją, Holandią, Islandią, Luksemburgiem, Norwegią, Portugalią, Wielką Brytanią i Włochami) podpisano 4 kwietnia 1949 r. w Waszyngtonie wspomniany już wyżej traktat o Organizacji Paktu Północnoatlantyckiego (NATO). W kulminacyjnym okresie zimnej wojny do NATO przystąpiły jeszcze – Grecja i Turcja (1952). NATO ma bardzo rozbudowane struktury wojskowe i cywilne, stanowiąc forum uzgodnień określonych konsultacji i działań przed podjęciem konkretnych decyzji. Najważniejszymi organami NATO były: Rada Północnoatlantycka jako naczelny organ polityczny na szczeblu szefów państw lub rządów ministrów (tzw. szczyty NATO), Rada Stałych Przedstawicieli na szczeblu wiceministrów i ambasadorów, Komitet Planowania Obrony jako główny organ decyzyjny na szczeblu ministrów obrony i Grupa Planowania Nuklearnego na szczeblu ministrów obrony lub ambasadorów. Ważną rolę nadzorującą i koordynującą odgrywał także Sekretariat Międzynarodowy na czele z Sekretarzem Generalnym, którym zostaje wybrany z reguły polityk cywilny. W rozbudowanej strukturze wojskowej NATO ważne miejsce zajmują Komitet Wojskowy, Międzynarodowy Sztab Wojskowy i dowództwa wojskowe.

Tekst Traktatu Północnoatlantyckiego (North Atlantic Treaty) jest bardzo rozbudowany i składa się z preambuły i 14 artykułów. Posiadał on charakter obronny i nawiązywał do postanowień Karty Narodów Zjednoczonych z 1945 r. W artykule 5 sprecyzowano warunki udzielenia pomocy państwom członkowskim na wypadek napaści lub zagrożenia. Warto podkreślić, że nie przewiduje on automatycznego udzielenia pomocy zbrojnej, lecz jedynie podjęcia natychmiastowych konsultacji w celu ustalenia stanu zagrożenia oraz charakteru udzielenia pomocy państwu napadniętemu lub zagrożonemu. Wszelkie decyzje w NATO muszą być uzgadniane jednomyślnie, co znacznie wydłuża proces decyzyjny. Mimo że postanowienie powyższe osłabiało gotowość do wypełniania *casus foederis*, to NATO przez cały okres zimnej wojny stał się ważnym elementem bezpieczeństwa i stabilizacji całego Zachodu.

Ponieważ wspomniany wyżej Traktat o EWO nie został podpisany, z inicjatywy USA doszło na konferencji w Londynie (28 września – 3 października 1954), z udziałem jej niedoszlących sześciu sygnatariuszy oraz USA, Kanady i Wielkiej Brytanii, do uzgodnienia wstępnych warunków przystąpienia RFN do NATO za zgodą Francji. Warunki powyższe dotyczyły następujących kwestii:

- wygaśnięcie Statutu Okupacyjnego oraz przyznanie ograniczonej suwerenności RFN,
- gwarancja ze strony Wielkiej Brytanii odnośnie stałego udziału w obronie Europy Zachodniej,
- Zobowiązanie RFN, iż nie będzie na swoim terytorium produkować broni ABC (atomowej, bakteriologicznej i chemicznej).

Po ratyfikacji tych ustaleń przez francuskie Zgromadzenie Narodowe wszyscy uczestnicy wspomnianej wyżej konferencji w Londynie spotkali się na kolejnej konferencji w Paryżu 20–23 października 1954 r., gdzie podpisali tzw. układy paryskie. Jego najważniejsze postanowienia to:

- Przystąpienie RFN do NATO i nowo utworzonej Unii Zachodnioeuropejskiej (UZE),
- Wejście RFN i Włoch do zmodyfikowanego i uzupełnionego 23 października 1954 r. Traktatu Brukselskiego z 1948 r. oraz towarzyszących mu czterech protokołów, w których przewidywano głównie ograniczenia zbrojeń dla wszystkich sygnatariuszy, zwłaszcza zaś RFN, poddanych kontroli ze strony Agencji Kontroli Zbrojeń [zob. szerzej Parzymies 2004: 58–59 i 101–103],
- Dodatkowe zobowiązania dotyczyły polityki niemieckiej RFN, które zostaną szerzej przedstawione poniżej w podrozdziale 9.

W wyniku ratyfikacji układów paryskich RFN 5 maja 1955 r. przystąpiła do NATO i UZE, wzmacniając poważnie pozycję Zachodu w konfrontacji polityczno-militarnej ze Wschodem. Integrację polityczno-militarną RFN w sojuszu zachodnim forsowały ze względów strategicznych USA, które zachowały w nim pozycję hegemoniczną do końca lat 60. Wynikała ona zarówno z ich ogromnego wkładu finansowego w obronę, jak też udzielenia Europie Zachodniej realnych gwarancji bezpieczeństwa przed zagrożeniem ze strony ZSRR. Ponadto w walce z zagrożeniem komunistycznym poza Europą USA wykorzystały osłabienie i rozpad imperiów kolonialnych, zwłaszcza Wielkiej Brytanii i Francji, tworząc na terenie Dalekiego i Bliskiego Wschodu wspomniane już wyżej ugrupowania polityczno-militarne – ANZUS (1952), SEATO (1954) i CENTO (1955).

Po okupacji i podpisaniu Traktatu pokojowego z Japonią w 1951 r. USA zachowały tam, podobnie jak w Korei Południowej, liczne bazy wojskowe. Działania powyższe były skierowane przeciwko wpływom komunistycznym zarówno ze strony ZSRR, jak też ChRL. Przyjmuje się, że wokół ZSRR i ChRL USA utrzymywały łącznie ok. 250 baz wojskowych.

Głównym miejscem koncentracji obecności wojskowej USA stała się jednak Europa Zachodnia, z którą Waszyngton łączyły dodatkowo silne powiązania polityczno-gospodarcze. O ile jednak do końca lat 60. USA udało się zachować pierwszoplanową rolę mocarstwa militarnego w świecie zachodnim, to częściowemu osłabieniu uległa jego pozycja ekonomiczna wśród krajów. Świadczyło o tym zmniejszenie się amerykańskich rezerw złota w latach 1957–1965 o 45%, co osłabiło pozycję dolara [zob. Kukułka 2003: 143], a udział USA w eksporcie świata zachodniego zmniejszył się z 14,6% w 1965 r. do 11,0% w 1970. Natomiast wkład krajów EWG w analogicznych latach kształtował się na poziomie 34,4% i 33,6%, a Japonii 4,5% i 6,4%. Z danych powyższych wynika, że Europa Zachodnia, szczególnie zaś kraje 6. EWG, stały się, na przestrzeni lat 60., głównym rywalem i konkurentem gospodarczo-handlowym USA w świecie zachodnim.

Przeciwko dominującej roli USA w sojuszu zachodnim występowała od początku lat 60. konsekwentnie Francja po przejęciu urzędu prezydenta V Republiki przez Charle'a de Gaulla. Głównymi motywami antyamerykańskiej polityki Francji były przede wszystkim:

- nieufność wobec gotowości USA do udzielenia gwarancji bezpieczeństwa Europie Zachodniej na wypadek konfrontacji militarnej z ZSRR, co przyspieszyło rozbudowę jej arsenału nuklearnego,
- dążenie USA do wyrugowania wpływów kolonialnych Francji w różnych częściach globu ziemskiego, między innymi na Półwyspie Indochińskim (wojny wietnamskie),
- negatywny stosunek przywódców anglosaskich wobec gen. de Gaulle’a w trakcie i bezpośrednio po zakończeniu II wojny światowej,
- przejście de Gaulle’a do aktywnej polityki wschodniej i większego otwarcia na współpracę z państwami bloku wschodniego – złożenie oficjalnych wizyt w ZSRR (1966), Polsce (1967) i Rumunii (1968),
- aspiracje Francji do odgrywania większej roli w Europie i działania na rzecz odprężenia Wschód–Zachód, w tym lansowanie przez de Gaulle’a koncepcji budowy współpracy suwerennych państw narodowych w ramach „Europy od Pirenejów po Ural” [zob. J. Stefanowicz].

Punktem kulminacyjnym antyamerykańskiej polityki Francji była decyzja de Gaulle’a odnośnie wycofania francuskich kontyngentów ze struktur wojskowych NATO w 1966 r. Francja pozostała natomiast w strukturach politycznych NATO. Równocześnie z Paryża do Brukseli przeniesiono główne siedziby NATO. Postawa i postępowanie Francji zmusiły USA do zrewidowania swej dotychczasowej roli w Europie oraz funkcjonowania NATO. Już w tzw. Raporcie Harmela z 1967 r. postulowano, obok przyspieszenia integracji wojskowej oraz przyspieszenia przemieszczenia USA swych wojsk do Europy na wypadek kryzysu, zwiększenie dyskusji w łonie Sojuszu na temat koordynacji polityki zagranicznej i współpracy technologicznej państw członkowskich. W odniesieniu do państw bloku wschodniego Raport Harmela zakładał z jednej strony konieczność podniesienia własnych zdolności obronnych, a z drugiej wyrażał gotowość do zainicjowania otwarcia i podjęcia dialogu odprężeniowego.

8.3. Geneza i ewolucja bloku wschodniego

Wyżej [zob. 6.1] wspomniano już, że pod koniec oraz po zakończeniu II wojny światowej, głównym celem strategicznym ZSRR było utrzymanie hegemonii nad zajętymi podczas działań zbrojnych obszarami państw Europy Środkowo-Wschodniej. Celowo powyższemu służyło zawarcie serii układów sojuszniczych, określanych jako układy o przyjaźni, współpracy i pomocy wzajemnej. Układy takie zawarto kolejno z Czechosłowacją 12 grudnia 1943 r., z Jugosławią 11 kwietnia 1945 r. i Polską 21 kwietnia 1945 r. Deklarowano w nich potrzebę rozwijania wszechstronnej współpracy oraz udzielania sobie pomocy wzajemnej w walce z III Rzeszą do chwili zakończenia wojny. W latach 1946–1949 ZSRR oraz jego dotychczasowi sojusznicy zawarli podobne układy dwustronne o przyjaźni, współpracy i pomocy wzajemnej z pozostałymi krajami Europy Środkowo-Wschodniej, znajdującymi się już w radzieckiej strefie wpływów: Albanią, Bułgarią, Rumunią

i Węgry. Powyższe powiązania traktatowe sankcjonowały bowiem nie tylko przyjmowanie radzieckiego modelu ustrojowego, dostosowanego w określonym stopniu do specyfiki poszczególnych krajów tzw. demokracji ludowej, lecz uzależniały je także pod względem polityczno-strategicznym od ZSRR. Ważnym elementem powyższych powiązań była bliska współpraca ideologiczna między WKP(b) a partiami komunistycznymi i robotniczymi krajów Europy Środkowo-Wschodniej i Południowej, SED oraz KPF i WPK, która nabrała znaczenia po naradzie w Szklarskiej Porębie pod koniec września 1947 r. w związku wyraźnym zaostreniem się zimnej wojny Wschód–Zachód. Znaczenie to wzrosło jeszcze i było koordynowana przez powołane w wyniku powyższej narady:

Kominform – (Biuro Informacyjne Partii Komunistycznych i Robotniczych) utworzone 27 września 1947 r. na naradzie partii komunistycznych i robotniczych w Szklarskiej Porębie – Józef Stalin zwołał konferencję w odpowiedzi na kontrowersje wśród komunistycznych rządów europejskich, czy wziąć udział w paryskiej konferencji dotyczącej planu Marshalla w lipcu 1947 r. Pierwszą siedzibą Kominformu był Belgrad, jednak po usunięciu Jugosławii w czerwcu 1948 r. została ona przeniesiona do Bukaresztu. Celem Biura była koordynacja działań partii komunistycznych kierowanych przez ZSRR, de facto było ono narzędziem polityki sowieckiej. Kominform został rozwiązany w 1956 r. w wyniku procesu destalinizacji w ZSRR [źródło: Woycke 2004: 401].

W okresie powyższym Stalin lansował tezę ideologiczną o nieuniknionej wojnie między socjalizmem a kapitalizmem, a Andriej Żdanow i Gieorgij. Malenkow sformułowali na naradzie w Szklarskiej Porębie obowiązującą w Kominformie tezę propagandową o nieuchronnym podziale świata na dwa przeciwstawne obozy – „pokoju i demokracji” na czele ze ZSRR oraz „imperializmu i wojny” pod kierunkiem USA. Stalin, oczekując od krajów demokracji ludowej bezwzględnej uległości i podporządkowania ZSRR, krytycznie odnosił się od 1948 r. do wzmożonej aktywności i samodzielnych działań politycznych ze strony przywódcy Komunistycznej Partii Jugosławii Josif Broz Tito (wspieranie komunistów podczas wojny domowej w Grecji, projekt utworzenia unii z Bułgarią). Nie należy także przeoczyć faktu, iż solą w oku Stalina były sukcesy Tity oraz partyzantki jugosłowiańskiej, która bez pomocy Armii Czerwonej wyzwoliła Jugosławię spod okupacji hitlerowskiej. Ostateczne zerwanie nastąpiło na posiedzeniu Kominternu 28 czerwca 1948 r. (bez udziału Tito), na którym oskarżono między innymi kierownictwo Jugosławii o popełnienie poważnych błędów politycznych, w tym tendencje nacjonalistyczno-szowinistyczne, wrogą postawę wobec ZSRR, zdradę oraz znowę z „imperialistami” i szereg innych.

W rezultacie powyższej krytyki KPJ została wykluczona z Kominformu, a ZSRR oraz jego sojusznicy zerwały z nią stosunki dyplomatyczne. Moskwa cofnęła pomoc gospodarczą i odwołała swoich doradców z Jugosławii, ale nie zdecydowała się na interwencję zbrojną przeciwko Belgradowi. Z kolei Jugosławia zawarła z USA porozumienie w sprawie dostaw broni (1951), ale nie wyraziła gotowości do przystąpienia do struktur polityczno-militarnych Zachodu. Zaprzestała jednak udzielania pomocy komunistom greckim, co przyspieszyło zakończenie wojny domowej. Dwa lata później 28 lutego 1953 r. Jugosławia zawarła tzw. Pakt Bałkański

z Grecją i Turcją, ale od połowy lat 50. wyraźnie przeorientowała swoją politykę zagraniczną na współpracę z ruchem krajów niezaangażowanych Azji, Afryki i Ameryki Łacińskiej.

Realizacja Planu Marshalla oraz wspomniane już wyżej tworzenie struktur polityczno-militarnych w Europie Zachodniej pod koniec lat 40., jak również konieczność wykorzystania potencjału gospodarczego państw satelickich dla celów militarnych, skłoniło kierownictwo ZSRR do złożenia podczas narady działaczy gospodarczych w Moskwie 8 stycznia 1948 r. propozycji utworzenia:

Rady Wzajemnej Pomocy Gospodarczej (RWPG), która została stworzona z inicjatywy Stalina podczas konferencji moskiewskiej (5–8 stycznia 1949). W jej skład weszły: Bułgaria, CSRS Polska, Rumunia; w lutym 1949 dołączyły do niej Albania i NRD. Organizacja ta miała być wschodnioeuropejską odpowiednią na Plan Marshalla i powstanie Organizacji Europejskiej Współpracy Gospodarczej (OEEC). Do grona członków nie zaproszono Jugosławii, co było skutkiem konfliktu między Moskwą a Belgradem. Według I artykułu statutu RWPG miała ona wspierać planowany rozwój gospodarki narodowej, przyspieszanie postępu technicznego, podniesienie poziomu industrializacji, wzrost wydajności pracy i zwiększenie dobrobytu państw członkowskich. Najwyższym organem rady była coroczna Sesja Rady, której podlegał Komitet Wykonawczy złożony z wicepremierów państw członkowskich. W Warszawie siedzibę miała jedna z dwunastu komisji branżowych, odpowiedzialna za przemysł węglowy. Reprezentantem RWPG na zewnątrz był sekretarz Rady wyznaczany przez Sesję Rady. W latach 60. podjęto próby ożywienia wzrostu gospodarczego i postępu naukowo-technicznego krajów bloku wschodniego. Na sesji Rady RWPG w czerwcu 1962 przyjęto zasadę międzynarodowego socjalistycznego podziału pracy. Jednak ostatecznie nie udało się osiągnąć integracji ekonomicznej krajów członkowskich, m.in. z powodu braku waluty wymiennej. Walutą rozliczeniową RWPG był rubel transferowy. RWPG rozwiązano w 1991 r. [źródło: Mojsiewicz 2004: 313–314].

W pierwszych latach swego istnienia RWPG była strukturą martwą, ograniczała się do ogólnej koordynacji planowania i współpracy handlowej między jej sygnatariuszami. Dominującą pozycję gospodarczą i polityczną ramach RWPG miał ZSRR. Rozwój instytucjonalny RWPG nastąpił dopiero w latach 60. Wszelkie decyzje podejmowano kierując się zasadą wzajemnego zainteresowania poszczególnych członków, którzy sami decydowali o udziale lub braku zainteresowania w realizacji konkretnych projektów. Kierownictwo radzieckie nie popierało ze względów politycznych inicjatyw, zmierzających do większej integracji gospodarczej w łonie RWPG między wybranymi krajami. Dotyczyło to między innymi w połowie lat 60. projektu zacieśnienia integracji między Czechosłowacją, Węgrami, NRD i Polską.

Doprowadzenie USA do utworzenia wspomnianych wyżej ugrupowań polityczno-militarnych w latach 1948–1955, a zwłaszcza przystąpienie RFN do NATO i UZE 5 maja 1955 r., przyspieszyły o decyzję o powołaniu 15 maja 1955 r. w Warszawie wspomnianego już wyżej sojuszu wojskowego bloku wschodniego – Układu Warszawskiego.

Poważne implikacje dla ewolucji bloku wschodniego miały zmiany polityczne w ZSRR po śmierci Stalina w 1953 r. W rywalizacji o władzę kierownictwo kolektywne (G. Malenkow, Ł. Beria, N.S. Chruszczow) zostało stopniowo zdominowane przez Chruszczowa, który w swoich rękach skupił funkcję I sekretarza KC KPZR, i premiera rządu radzieckiego. Istotne znaczenie miały jednak dopiero uchwały XX zjazdu KPZR w lutym 1956 r., w których potępiono zbrodnie Stalina (tzw. kult jednostki) i dokonano amnestii represjonowanych, jak również zainicjowano określone zmiany w zarządzaniu i funkcjonowaniu gospodarki narodowej w kierunku podniesienia jej efektywności. Nie pozostało to bez znaczenia dla działalności międzynarodowej ZSRR w takich kwestiach jak:

- po pierwsze – odejście od koncepcji Stalina o „nieuchronności wojny” oraz propagowanie doktryny pokojowego współistnienia państw o przeciwstawnych ustrojach społeczno-politycznych,
- po drugie – gotowość odejścia od jednostronnego forsowania budowy socjalizmu według modelu radzieckiego na rzecz zaakceptowania specyfiki rozwoju poszczególnych państw bloku wschodniego.

O ile pierwsza kwestia miała określone znaczenie dla doraźnego załagodzenia napięć i ożywienia współpracy ZSRR i państw bloku wschodniego z państwami zachodnimi, to druga doprowadziła do poważnych kontrowersji, napięć i wystąpień przeciwko stalinowskiemu modelowi socjalizmu w łonie bloku wschodniego, zwłaszcza w Polsce i na Węgrzech w 1956 r. Zmiany polityczne w Polsce dokonały się pokojowo. Natomiast na Węgrzech doszło do rozlewu krwi.

W wyniku zaburzeń i nasilenia się manifestacji antyradzieckich na Węgrzech jesienią 1956 r. powstał rząd Imre Nagy’a, który pod naciskiem demonstrantów i walk ulicznych ogłosił nawet chęć wystąpienia Węgier z UW i przyjęcie statusu państwa neutralnego. Doprowadziło to w konsekwencji do interwencji zbrojnej oddziałów radzieckich w Budapeszcie, krwawej rozprawy z powstańcami oraz zainstalowanie na Węgrzech proradzieckiego rządu Janosa Kádara. Doświadczenia węgierskie wskazywały na to, iż ZSRR godził się wprawdzie w ramach tzw. destalinizacji na pewne nieznaczne modyfikacje sprawowania władzy w poszczególnych krajach demokracji ludowej, ale nie zrezygnował bynajmniej z swej dominacji nad Europą Środkowo-Wschodnią. W tej sytuacji zachowanie UW i RWPG było ważnym instrumentem zachowania tej dominacji.

W drugiej połowie lat 50. oraz w latach 60. w ewolucji bloku wschodniego można dostrzec dwie sprzeczne tendencje:

- dążenie ZSRR do pogłębienia integracji socjalistycznej poprzez ukształtowanie się nowych mechanizmów współpracy międzypaństwowej oraz w łonie UW i RWPG,
- ujawnienie się napięć wewnątrz poszczególnych państw socjalistycznych, jak też narastanie między nimi coraz większych sprzeczności.

Ważnym elementem polityki międzynarodowej ZSRR w przededniu oraz po XX zjeździe KPZR była normalizacja stosunków z Jugosławią. Już w 1955 r. doszło z inicjatywy Chruszczowa do ponownego nawiązania stosunków dyplomatycznych z Belgradem, co świadczyło o uznaniu przez Moskwę prawa poszczególnych krajów socjalistycznych do obrania własnej drogi budowy socjalizmu.

Celowi temu służyło także rozwiązanie w 1956 r. Kominformu oraz organizowanie Moskiewie narad komunistycznych i robotniczych (1957, 1960 i 1969), w których uczestniczył także ZKJ. Decyzja powyższa nie była akceptowana przez wszystkie partie komunistyczne, a zwłaszcza KPCh, która krytykowała kierownictwo radzieckie zarówno za negatywną ocenę oraz sposób zwalczania kultu Stalina, jak też lansowaną koncepcję pokojowego współistnienia. Na przełomie lat 50. i 60. spór ideologiczny między ZSRR a ChRL przekształcił się stopniowo w polemikę, a następnie konflikt polityczny. Osłabiało to poważnie pozycję międzynarodową ZSRR. W latach 60. coraz częściej stosowano w teorii i praktyce realnego socjalizmu obok tradycyjnego pojęcia „kraje demokracji ludowej” dwa dodatkowe:

- 1) „światowy system państw socjalistycznych”, odnoszące się w zasadzie do Jugosławii krajów, pozauropczyjskich, głównie ChRL, Mongolii (MRL), Korei Północnej (KRLD) i Wietnamu Północnego (DRW), a niekiedy także niektóre kraje postkolonialne, które obrały „niekapitalistyczną drogę rozwoju” i przejściowo znalazły się w sferze wpływów ZSRR,
- 2) „wspólnota państw socjalistycznych”, obejmująca państwa członkowskie UW i RWPG, powiązane dodatkowo dwustronnymi układami sojuszniczymi ze ZSRR.

Dążenie ZSRR do pogłębienia integracji socjalistycznej w ramach „wspólnoty państw socjalistycznych” nie mogło dać pozytywnych wyników, gdyż nie udało się po 1956 r. wprowadzić konsekwentnych reform gospodarczych w kierunku podniesienia efektywności i wydajności pracy, co nie doprowadziło do zwiększenia udziału tych krajów w międzynarodowym podziale pracy. Mimo zwiększenia się specjalizacji i kooperacji również współpraca w tonie RWPG nie przynosiła pożądanych korzyści dla poszczególnych krajów członkowskich. Ze względu na braki rynkowe oraz trudności finansowe poszczególne kraje (np. NRD, czy Polska) często nie wywiązywały się nawet z dostaw towarowych i dóbr inwestycyjnych, wynikających z długoletnich wzajemnych umów i porozumień gospodarczych z poszczególnymi partnerami. Również ZSRR musiał często podnosić ceny na surowce strategiczne, zwłaszcza ropę naftową i gaz ziemny.

Po wymuszonej dymisji Chruszczowa ze wszystkich stanowisk partyjnych i państwowych w 1964 r., nowe kierownictwo radzieckie z sekretarzem generalnym KPZR Leonidem Iliczem Breżniewem oraz premierem Aleksejem Kosyginem, prowadziło początkowo bardziej pragmatyczną politykę gospodarczą, zmierzając zarazem do zwiększenia kontroli sojuszniczej w ramach dwustronnych oraz UW. Po upływie 20-letniego terminu obowiązywania dwustronnych układów o przyjaźni, współpracy i pomocy wzajemnej z lat 1946–1949, w latach 1964–1970 doszło do podpisania nowej generacji układów sojuszniczych między poszczególnymi państwami bloku wschodniego, w których nowymi elementami były między innymi: eksponowanie znaczenia wzajemnej współpracy ideologicznej i politycznej, forsowanie uznania międzynarodowego NRD, krytyka rewizjonistycznej polityki RFN, podkreślanie potrzeby koordynacji działań na rzecz bezpieczeństwa międzynarodowego itp.

Zabiegi i działania powyższe ZSRR nie były w stanie rozwiązać trudności i napięć w tonie wspólnoty państw socjalistycznych, z których najważniejsze to:

- Przejście Rumunii od 1965 r. z chwilą przeniesienia najwyższych stanowisk partyjnych państwowych przez Nicolae Ceaușescu do represyjno-dogmatycznej polityki wewnętrznej, retoryki nacjonalistycznej i antyradzieckiej oraz osłabiania współpracy ze ZSRR oraz innymi krajami bloku wschodniego. Równocześnie poszerzał on współpracę z Zachodem. Moskwa ignorowała strategię Ceaușescu, ponieważ Rumunia ze względu na swe położenie geopolityczne nie była w stanie zdecydować się na wyjście ze „wspólnoty państw socjalistycznych”.
- Poważniejsze reperkusje miała jednak zmiana kierownictwa w partyjnego w 1967 r. oraz przejście Czechosłowacji (od 1962 r. CSRS) w 1968 r. na drogę oddolnej budowy „demokratycznego socjalizmu o ludzkimi obliczu”, określane powszechnie jako tzw. **Praska Wiosna**. Działania powyższe spotkały się to nie tylko z krytyką kierownictwa ZSRR, ale również NRD i Polski. W rezultacie doszło 21 sierpnia 1968 r. do interwencji zbrojnej 5 państw członkowskich UW przeciwko CSRS (ZSRR, Polska, Bułgaria, Węgry i NRD). Rumunia odmówiła udziału w powyższej interwencji, a Albania wykorzystała ją do formalnego wystąpienia z UW. W wyniku wymuszenia przez ZSRR zmiany kierownictwa partyjnego doszło w latach 1968–1969 do zahamowania reform politycznych i gospodarczych w CSRS, a na jej terenie rozpoczęły stacjonowanie wojsk radzieckie.

Ta interwencja państw UW przeciwko Czechosłowacji jako jawnie sprzeczna z prawem międzynarodowym spotkała się z ostrą krytyką państw zachodnich. Świadczyła ona o kluczowej roli ZSRR w kontroli całego bloku wschodniego. Interwencję zbrojną przeciwko CSRS uzasadniano formalnie doktryną o „internacjonalizmie proletariackim”, którą w politologii i mediach zachodnich określano powszechnie jako doktrynę o „ograniczonej suwerenności”, bądź też „Brezniewa” jako wyraz hegemonii ZSRR w państwach bloku wschodniego.

8.4. Strategia i taktyka USA oraz ZSRR w kształtowaniu zimnej wojny

Z dotychczasowej analizy wynika jednoznacznie, że ze względu na swój potencjał oraz pierwszoplanowe znaczenie w tworzonych przez siebie sojuszach polityczno-militarnych USA i ZSRR miały kluczową rolę w kształtowaniu zimnej wojny Wschód–Zachód do końca lat 60. W tym miejscu ograniczam się do zasygnalizowania głównych elementów ich strategii i taktyki postępowania w kontekście takich wybranych zagadnień jak:

- ewolucja założeń i celów strategicznych,
- ocena potencjałów USA i ZSRR,
- znaczenie i następstwa wyścigu zbrojeń.

Wyżej [zob. rozdz. 6.1] wskazano już, że począwszy od 1946/1947 USA konsekwentnie realizowały wobec ZSRR doktrynę powstrzymywania, przechodząc na początku lat 50. do polityki wyzwiania. ZSRR przeciwstawił im natomiast tezę Stalina o „nieuchronnej wojnie” oraz ukształtowaniu się przeciwstawnych

„dwóch obozów” – „imperialistycznego” na czele z USA oraz „państw miłujących pokój” na czele z ZSRR. Po śmierci Stalina doszło z jednej strony w 1955 r. do instytucjonalizacji podziału świata na przeciwstawne bloki polityczno-militarne [zob. rozdz. 6.2], a z drugiej do zainicjowania przez oba mocarstwa polityki odwilży i częściowego odprężenia w stosunkach Wschód–Zachód. Nie bez znaczenia było również zarzucenie nowemu kierownictwu ZSRR, na czele z Chruszczowem na XX zjeździe KPZR w 1956 r., tezy Stalina o „nieuchronnym” wybuchu wojny między Wschodem a Zachodem oraz sformułowaniu doktryny o pokojowym współistnieniu państw o przeciwstawnych ustrojach społeczno-ekonomicznych. Wychodziła ona z założenia o możliwości pokojowego rozwiązywania sporów i sprzeczności między kapitalizmem a socjalizmem, zwłaszcza w sferze politycznej, opowiadając się za pokojową rywalizacją na polu gospodarczym i społecznym. W sferze ideologicznej winna natomiast utrzymywać się „walka klasowa”, która wykluczała jakiegokolwiek kompromis między dwoma odmiennymi systemami. Chruszczow był przekonany, że dzięki swym walorom ideowo-ustrojowym socjalizm w dłuższej perspektywie historycznej odniesie zwycięstwo i wygra pokojową rywalizację z kapitalizmem.

Założenia doktrynalne pokojowego współistnienia miały wybitnie propagandowy charakter. Permanentnych trudności występujących w gospodarce ZSRR oraz jego sojuszników z UW nie można było przezwyciężyć ani doraźnie, ani też średnio- i długofalowo. Rzutowały one ujemnie na nieefektywność planowania i zarządzania oraz niski poziom życia społeczeństwa. Osłabiało to poważnie potencjał oraz pozycję ZSRR w rywalizacji z USA. Przykładowo, o ile wartość PKB USA wynosiła w latach 1952 = 350, 1962 = 560 i 1972 = 1152, to PKB ZSRR w analogicznych latach wyniósł – 113, 229, 439 mld USD. Podobne dysproporcje utrzymywały się w udziale procentowym obu mocarstw w eksporcie światowym (w nawiasie ZSRR): 1962 USA = 17,4% (5,6%), 1972 USA = 12,5% (3,5%). ZSRR (dane w nawiasie w tysiącach) utrzymywał tylko przewagę nad USA na polu liczebności sił zbrojnych: 1948 USA = 3550 (4600), 1962 USA = 2827 (3600), 1972 USA = 2253 (3425), co w dużej mierze wynikało z jego kontynentalnego położenia geopolitycznego oraz chęci utrzymania gwarancji bezpieczeństwa [zob. Link 1983: 121–122].

Strategia i taktyka USA wobec ZSRR i UW opierała się w latach 1953–1960 zarówno o okrążaniu jego terytorium systemem sojuszy oraz baz wojskowych, jak też propagowaniu wojskowej doktryny zmasowanego odwetu, czyli tzw. tarczy i miecza (od 1954). Zakładała ona zdecydowaną odpowiedź USA na każdy atak ZSRR z użyciem broni konwencjonalnej za pomocą broni nuklearnej. Każdy potencjalny konflikt zbrojny między Wschodem a Zachodem traktowano jako możliwość rozpoczęcia totalnej wojny nuklearnej. Strategia powyższa zakładała dodatkowo wykorzystanie wojsk konwencjonalnych sojuszników USA w Europie jako swoistej tarczy, traktując własną broń nuklearną jako miecz.

Istotnym elementem powyższej strategii było bazowanie na przewadze posiadania przez USA od 1945 r. nie tylko broni atomowej, ale też wodorowej przy równoczesnym dysponowaniu nowoczesnymi środkami ich przenoszenia (lotnictwo, marynarka, okręty podwodne i inne). Stąd też dążyły one nie tylko do prowadzenia polityki z pozycji siły, ale były w stanie wykorzystać przewagę nuklearną

do zastosowania szantażu atomowego i prowadzenia polityki na krawędzi wojny nuklearnej. Wyprodukowanie w następnych latach przez ZSRR zarówno broni atomowej (1949) oraz wodorowej, jak też nowoczesnych środków ich przenoszenia (lotnictwo strategiczne i nowoczesna technika raketowa), doprowadziło do stopniowej zmiany układu sił między mocarstwami. Zwłaszcza poprzez osiągnięcia w badaniach kosmosu (wystartowanie Sputnika 1957) oraz rozbudowy raket średniego i dalekiego zasięgu, ZSRR stworzył nową sytuację strategiczną w relacjach z USA w latach 1957–1961, której efektem było przyjęcie przez Waszyngton nowej strategii elastycznej reakcji. Odchodziła ona od natychmiastowego rozpoczęcia wojny nuklearnej na rzecz elastycznego reagowania na zagrożenie ze strony przeciwnika, zakładając, obok totalnego użycia broni masowego rażenia, możliwość prowadzenia takich działań zbrojnych jak:

- 1) ograniczone wojny nuklearne,
- 2) wojny konwencjonalne,
- 3) wojny lokalne,
- 4) wojny partyzanckie.

Najistotniejszym elementem powyższej strategii amerykańskiej było dążenie do uzyskania przewagi nad ZSRR poprzez wykorzystanie zaskoczenia oraz siły pierwszego rażenia. Okazało się to jednak niemożliwe, ponieważ w ciągu lat 60. ZSRR uzyskał równowagę, a nawet pewną przewagę, w zakresie dysponowania strategicznymi systemami nuklearnymi. Dane na temat stanu posiadania potencjałów nuklearnych USA i ZSRR (w nawiasie) uległy w ciągu lat 60. następującym zmianom: 1962 USA = 1835 (865), 1972 USA = 2165 (2830) [zob. Link 1983: 122]. Szacunkowe dane na temat ewolucji potencjałów nuklearnych oraz wydatków zbrojeniowych USA i ZSRR/Rosji po II wojnie światowej zawiera tabela 8.1.

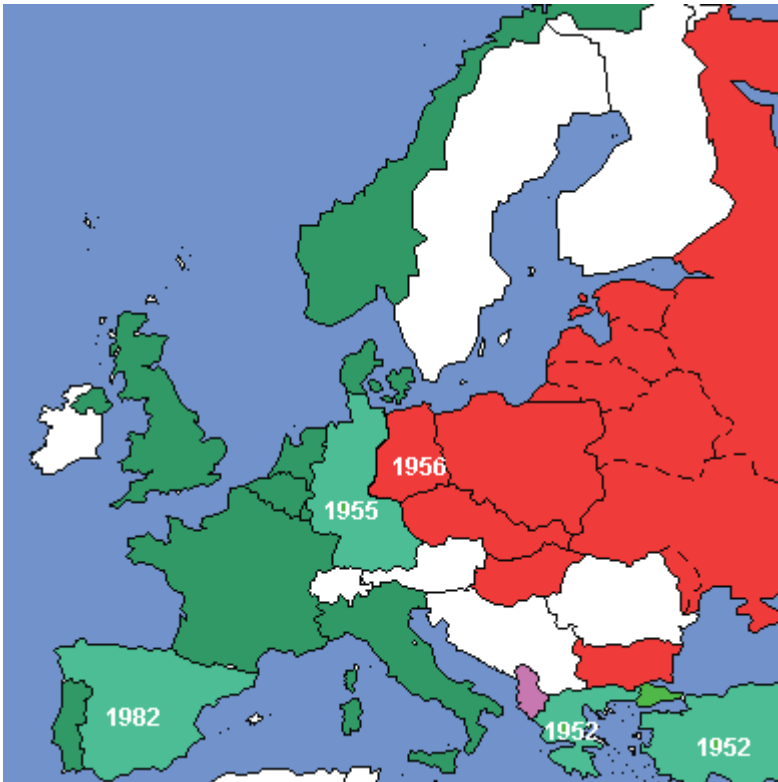
Tabela 8.1. Szacunki liczby głowic atomowych oraz wydatków zbrojeniowych USA i ZSRR/ Federacji Rosyjskiej w latach 1940–2000

Rok/ państwo	Głowice atomowe		wysokość wydatków zbrojeniowych w mld USD		wysokość wydatków zbrojeniowych w mld USD obliczanych w odniesieniu do inflacji wg stanu na 2003 r.	
	USA	ZSRR	USA	ZSRR	USA	ZSRR
1940			7,7	6,1	21,8	80,6
1945	6		90	8,6	919	87,6
1950	369	5	14,5	15,5	111,1	118,4
1960	20 434	1 605	45,4	37,0	281,9	229,6
1970	26 119	11 643	77,8	77,2	368,8	365,9
1980	23 764	30 062	144,0	201,0	321,4	448,7
1990	21 211	33 417	289,8	128,8	408,1	181,4
2000	10 615	10 201	301,7	9,7	322,3	10,4

Źródło: Instytut studiów Strategicznych w Sztokholmie – SIPRI, <http://www.sipri.org/contents/mailap/milex> oraz Bulletin of Atomic Scientifics (Vol. Nr 58, Nov/Dec. 2002 s. 103–104); <http://www.thebulletin.org>.

Pod koniec lat 60. relacje USA i ZSRR cechowała nadal znaczna asymetria na korzyść USA i całego Zachodu, jeśli chodzi o rywalizację systemów i podstawowe wskaźniki efektywności gospodarowania oraz miejsce w gospodarce światowej. Równocześnie doszło do tzw. pata atomowego, czyli równowagi sił nuklearnych, w której żadna ze stron nie mogła uzyskać przewagi nad drugą. Doszło do ustanowienia tzw. równowagi strachu, która stanowiła poważne zagrożenie dla bezpieczeństwa i pokoju w Europie oraz w skali całego świata, sprzyjając zarazem poszukiwaniu bardziej trwałego odprężenia w stosunkach Wschód–Zachód.

Załączniki 8.1. Układy Warszawski i NATO w Europie

Źródło: http://www.zum.de/Faecher/Ek/BAY/mek/mek/lk12_1/culture/history/Wpakt.gif.

Rozdział 9

Ewolucja problemu niemieckiego w konflikcie Wschód–Zachód do końca lat 60.

Po bezwarunkowej kapitulacji i upadku III Rzeszy oraz podziale Niemiec na cztery strefy okupacyjne między majem a sierpniem 1945 r. [zob. rozdział 7], dalszy rozwój kwestii niemieckiej był wypadkową wielu czynników i tendencji, z których najistotniejsze znaczenie miały przede wszystkim:

- polityka okupacyjna i wizja przyszłych Niemiec wśród czterech mocarstw – USA, ZSRR, Wielkiej Brytanii i Francji oraz wzajemne relacje między nimi,
- stanowisko głównych orientacji i sił politycznych poszczególnych stref okupacyjnych, a następnie dwóch państw niemieckich – RFN i NRD, wobec sprawy jedności i podziału Niemiec,
- postawa ludności niemieckiej w okupowanych, a od 1949 r. podzielonych Niemiec, której preferencje w tej kwestii, zwłaszcza w RFN, odpowiadały z reguły wytworzonej tam konstelacji wewnątrzpolitycznej.

Analiza poniższa będzie się głównie koncentrowała na polityce wielkich mocarstw oraz wobec kwestii niemieckiej [zob. szerzej Cziomer 1992], jak również polityki niemieckiej RFN i NRD po 1949 r. [zob. syntetycznie Cziomer 2007: 9–26, oraz szerzej red. Sawczuk 2007].

9.1. Polityka wielkich mocarstw w kwestii niemieckiej

Decydujące znaczenie miało jednak rozejście się wspólnej polityki czterech mocarstw wobec okupowanych Niemiec, której poszczególne fazy można ująć następująco:

- 1) przewartościowanie stanowiska USA i Wielkiej Brytanii wobec ZSRR oraz stopniowe ukształtowanie się „zimnej wojny” w 1946 r.,
- 2) podjęcie wstępnych decyzji o podziale Niemiec ze względu na wyraźne uzewnętrznienie się różnic między ZSRR a mocarstwami zachodnimi w 1947 r.,
- 3) praktyczna realizacja podziału Niemiec w latach 1948–1949.

Nowy kurs obiecywało przemówienie amerykańskiego sekretarza stanu Byrnesa w Stuttgarcie z 7 września 1947 r., w którym zapowiedział radykalną zmianę polityki USA wobec Niemiec, stwarzającą perspektywę scalenia i odbudowy stref okupacyjnych na Zachodzie oraz nie wykluczającą pokojowej rewizji granic na Odrze i Nysie łużyckiej w interesie gospodarki niemieckiej oraz całej Europy. Od londyńskiej konferencji ministrów spraw zagranicznych czterech mocarstw trwającej od 25 listopada do 17 grudnia 1947 r., na tle różnic odnośnie do zawarcia traktatu pokojowego z Niemcami łącznie ze sprawą granic, utworzenia rządu ogólnoniemieckiego, jak również wspólnego zarządzania gospodarką niemiecką, pobierania reparacji itp., doszło do ostatecznego rozejścia się polityki czterech mocarstw w sprawie Niemiec.

Konsekwencją zmiany polityki USA było ogłoszenie 5 czerwca 1948 r., przez sekretarza stanu Marshalla, Planu Odbudowy Gospodarczej Europy (*European Recovery Program* – ERP), w którym ZSRR upatrywał próbę podważenia swoich pozycji i zdobyczy w krajach Europy Środkowo-Wschodniej oraz na terenie Niemiec. Pod jego naciskiem plan powyższy odrzuciły również kraje Europy Środkowo-Wschodniej, w tym Polska. Realizacja planu Marshalla wymagała włączenia do niego także zachodnich stref okupacyjnych, co z kolei zmusiło Francję do zarzucenia polityki obstrukcji oraz wyrażenia zgody na przystąpienie jej strefy do Bizonii. USA udało się pozyskać Francję, ponieważ Paryż potrzebował pomocy amerykańskiej w ramach planu Marshalla, rezygnując za to z wcześniejszych ambicji przyłączenia Zagłębia Ruhry oraz Nadrenii. Równocześnie USA i Wielka Brytania wyraziły zgodę na to, aby Francja włączyła Saarę do własnego obszaru płatniczego. Sprawy powyższe były przedmiotem dwóch konferencji w Londynie z udziałem mocarstw zachodnich oraz krajów Beneluksu (Belgia, Holandia, Luxemburg), które miały miejsce od 23 lutego do 6 marca (I faza) oraz od 20 kwietnia do 6 czerwca (II faza) 1948 r. W drugiej fazie USA przedłożyły pięciopunktowy program utworzenia w ciągu jednego roku jednolitego rządu niemieckiego dla wszystkich trzech zachodnich stref okupacyjnych oraz włączenie ich do planu Marshalla.

Powyższa ewolucja polityki niemieckiej mocarstw zachodnim była poważnym ciosem dla ZSRR. Nie rezygnując z dominacji nad krajami Europy Środkowo-Wschodniej, Stalin, w latach 1946–1948, wyraźnie zmierzał do zachowania jedności niemieckiej z dwóch zasadniczych przyczyn:

- uzyskania określonych gwarancji bezpieczeństwa dzięki współpracy z mocarstwami zachodnimi,

- zabezpieczenia własnych interesów gospodarczych przez pobieranie reparacji nie tylko ze wschodniej strefy okupacyjnej, ale także z zachodnich, głównie z Zagłębia Ruhry.

Stalin liczył przy tym na współpracę z Francją, jak też na wykorzystanie propagandy ogólnoniemieckiej wśród niemieckich partii politycznych oraz znacznych odłamów społeczeństwa we wszystkich strefach okupacyjnych. Liczne wysiłki w tym kierunku skończyły się niepowodzeniem z następujących przyczyn:

- wspomniane już wyżej negatywne stanowisko mocarstw anglosaskich, w tym głównie USA, którym w latach 1947/48 udało się przeciwnie na swoją stronę Francję,
- wrogie nastawienie wobec ZSRR czołowych partii zachodnoniemieckich, przede wszystkim wpływowej SPD oraz jej popularnego przywódcy Schumachera, który odrzucał jakikolwiek kompromis z Moskwą i komunizmem,
- nadmierne forsowanie przez część działaczy Socjalistycznej Partii Jedności Niemiec (SED), na czele z Walterem Ulbrichem, reform społeczno-gospodarczych i ustrojowych na wzór ZSRR we wschodniej strefie okupacyjnej, co wykluczało realizację postulowanej koncepcji „niemieckiej drogi do socjalizmu” (Anton Ackermann), odbierając również wiarygodność oficjalnym deklaracjom propagandy radzieckiej, która głosiła potrzebę działania na rzecz „demokratycznych i pokój miłujących oraz zjednoczonych Niemiec”.

Wobec niepowodzeń swej polityki niemieckiej, którą w Moskwie traktowano jako ważny element przeciwstawiania się wpływom USA w Europie Zachodniej, jesienią 1947 r. Stalin sformułował koncepcję „dwóch obozów” – „imperialistycznego i antydemokratycznego” na czele z USA oraz „antyimperialistycznego i demokratycznego” na czele z ZSRR, wzywając zarazem siły postępowe na Zachodzie do poparcia walki o zwycięstwo komunizmu. W tym kontekście zasadniczym celem polityki ZSRR w sprawie Niemiec 1947/48 było niedopuszczenie do przekształcenia Bizonii w Trizonię oraz utworzenia przez USA państwa zachodnoniemieckiego. Temu celowi podporządkowano także odmowę współdziałania z USA przy odbudowie Europy powojennej przez odrzucenie planu Marshalla.

9.2. Pierwszy kryzys berliński i powstanie dwóch państw niemieckich 1948–1949

W powstałej sytuacji ostatnim atutem w rozgrywce ZSRR z mocarstwami zachodnimi pozostał Berlin. Zgodnie ze stosownymi protokołami Europejskiej Komisji Doradczej z 1944 r., mocarstwa zachodnie miały wprowadzić zagwarantowane prawo obecności w zachodnich sektorach Berlina, wprowadzając tam, na początku lipca 1945 r., własne kontyngenty wojskowe. Mimo wielu wysiłków nie udało się im jednak uzyskać od ZSRR gwarancji układowych w sprawie dostępu do Berlina Zachodniego, który był otoczony strefą radziecką oraz wschodnim sektorem Berlina. Wiosną i latem 1948 r. wydarzenia w Berlinie potoczyły się całkowicie nie po myśli ZSRR. Z jednej bowiem strony popierana SED przegrała wybo-

ry ogólnoberlińskie, nie mogąc praktycznie przeszkodzić przejściu władzy przez SPD, a z drugiej mocarstwa zachodnie wprowadziły reformę walutową oraz nową monetę – DM po 20 czerwca 1948 r. także do zachodnich sektorów Berlina bez uzgodnienia z ZSRR. Skomplikowało to przejściowo funkcjonowanie gospodarki i życie we wschodnim sektorze Berlina oraz całej strefie radzieckiej, zmuszając SMAD do wprowadzenia niebawem odrębnej waluty.

Zasadniczym posunięciem ZSRR było jednak doprowadzenie po 20 czerwca 1948 r., do blokady zachodnich sektorów Berlina. Objęła ona cały transport lądowy i rzeczny, jak również dostawy energii i zaopatrzenia dla aglomeracji zachodnioberlińskiej. Celem blokady trwającej od 24 czerwca 1948 do 12 maja 1949 r. było zmuszenie mocarstw zachodnich do rezygnacji z utworzenia Trizonii i państwa zachodniemieckiego oraz nakłonienie ich do kontynuowania wspólnej z ZSRR polityki w sprawie Niemiec. Kalkulacja Stalina była przejrzysta, gdyż dzięki przewadze strategicznej bez ryzyka chciał zmusić mocarstwa zachodnie do ustępstw.

Konflikt berliński stanowił wyzwanie polityczno-militarne dla USA, które po uzgodnieniach z Wielką Brytanią i Francją zdecydowały się na utworzenie tzw. mostu powietrznego. Oznaczało to nagromadzenie ogromnej liczby samolotów alianckich, głównie USA, które w okresie całej blokady odbyły łącznie ok. 195000 lotów. Na trzech lotniskach w Berlinie Zachodnim lądowały, przeciętnie co 2–3 minuty, samoloty, dostarczając ok. 1,5 mln ton artykułów spożywczych, materiałów budowlanych oraz innych dóbr niezbędnych do egzystencji miasta. Decyzja powyższa miała bardzo duże znacznie psychologiczno-polityczne, potwierdzała bowiem gotowość mocarstw zachodnich do ostrej konfrontacji z ZSRR, a także zdecydowaną postawę w obronie demokracji zachodniej. Przyspieszyło to niewątpliwie konsolidację Berlińczyków w zachodnich sektorach oraz Niemców w zachodnich strefach okupacyjnych dla poparcia powstania prozachodniego państwa – Republiki Federalnej Niemiec (RFN) 7 września 1949 r. ze stolicą w Bonn. RFN została utworzona jako federalne i demokratyczne państwo prawa po ścisłych konsultacjach oraz uzgodnieniach z mocarstwami zachodnimi (USA, Wielką Brytanią i Francją).

Podczas konferencji ministrów spraw zagranicznych, wiosną 1949 r. w Waszyngtonie, ZSRR wyraził zgodę na przerwanie blokady w Berlinie 4 maja 1949 r. Jako termin przywrócenia łączności ze strefami i sektorami zachodnimi w Berlinie przyjęto datę 12 maja 1949 r. Ustępstwo Stalina świadczyło, że nie chce ryzykować otwartej wojny z mocarstwami zachodnimi w kontekście powstania, z inicjatywy USA, 4 kwietnia 1949 r. w Waszyngtonie, Paktu Północnoatlantyckiego (NATO) jako sojuszu obronnego Zachodu.

ZSRR musiał się pogodzić się z fiaskiem blokady Berlina i ukonstytuowaniem się RFN między 24 maja a 7 września 1949 r.; doprowadził jednak 7 października 1949 r., poprzez zainspirowaną przez SED i jej sojuszników akcję tworzenia tzw. Kongresów Ludowych, do utworzenia we wschodniej strefie okupacyjnej podporządkowanego swoim interesom strategicznym państwa NRD.

9.3. Plany zjednoczenia Niemiec do 1959 r.

Powstanie dwóch państw niemieckich w 1949 r. nie przekreśliło całkowicie zjednoczenia Niemiec. W latach 1949–1955 doszło jednak do tzw. instytucjonalizacji „zimnej wojny”, czyli utworzenia dwóch przeciwstawnych ugrupowań polityczno-militarnych (NATO 1949) oraz Układu Warszawskiego (1955), których interesy i cele, formułowane głównie przez USA i ZSRR, wykluczały możliwość osiągnięcia kompromisu w rozwiązaniu kwestii niemieckiej. RFN i NRD różniły się bowiem nie tylko ustrojem politycznym oraz społeczno-gospodarczym, lecz w 1955 r. zostały zintegrowane w NATO i UW oraz innych strukturach sojuszu zachodniego i bloku wschodniego [zob. rozdział wyżej].

W kwestii zjednoczenia Niemiec mocarstwa zachodnie na czele z USA odrzuciły jakąkolwiek możliwość współdziałania z ZSRR, co wyraźnie ujawniło się na paryskiej konferencji ministrów spraw zagranicznych czterech mocarstw, trwającej od 23 maja do 20 czerwca 1949 r. Natomiast na konferencji londyńskiej ministrów spraw zagranicznych trzech mocarstw zachodnich, 13 maja 1950 r., przedstawiono następujące zasady przywrócenia jedności Niemiec:

- utworzenie rządu ogólnoniemieckiego w wyniku wolnych wyborów,
- zapewnienie swobody stowarzyszenia się, zgromadzeń oraz wyrażania opinii w prasie i radiu na obszarze całych Niemiec,
- zachowanie nieskrępowanej działalności partii politycznych,
- zachowanie niezależności sędziowskiej,
- utrzymanie jedności gospodarczej Niemiec dzięki zaprzestaniu pobierania reparacji z bieżącej produkcji,
- zakaz tworzenia niemieckich oddziałów policyjnych względnie wojskowych,
- przekazanie w ręce niemieckie wszystkich przyjętych po 8 maja 1945 r. niemieckich przedsiębiorstw,
- stworzenie niezbędnych warunków do kontroli pracy rządów niemieckich przez specjalnie powołaną przez cztery mocarstwa Komisję Kontrolną.

W odpowiedzi na to ministrowie spraw zagranicznych bloku wschodniego, w ogłoszonej na konferencji w Pradze 22 października 1950 r. deklaracji, nawotywali do powrotu do uzgodnień konferencji poczdamskiej z 2 sierpnia 1945 r., postulując także zawarcie traktatu pokojowego między przedstawicielami NRD a RFN w ramach parytetowo utworzonej Rady Ogólnoniemieckiej, która miałaby dopiero powołać rząd ogólnoniemiecki oraz doprowadzić do zawarcia traktatu pokojowego. Nie ustosunkowano się natomiast do kwestii wolnych wyborów jako zasadniczej metody wyrażenia woli przez naród niemiecki.

Mocarstwa zachodnie nie przyjęły powyższej propozycji, decydując się natomiast na przyznanie RFN suwerenności za cenę ścisłych powiązań ze strukturami polityczno-gospodarczymi Zachodu, co znalazło wyraz w dwóch układach:

- 1) traktacie o Niemczech (*Deutschlandvertrag*) z 26 maja 1952 r. w Bonn, oraz
- 2) o przystąpieniu do Europejskiej Wspólnoty Obronnej (EWO) na podstawie, podpisanego 27 maja 1952 r., odrębnego układu w Paryżu.

Układ o EWO nie wszedł w życie ze względu na sprzeciw Francji w sierpniu 1954 r. Natomiast traktat niemiecki został zmodyfikowany w wyniku obrad tzw.

układów paryskich w październiku 1954 r., umożliwiając remilitaryzację RFN oraz jej przystąpienie do NATO na początku maja 1955 r. RFN uzyskała tym samym częściową suwerenność i swobodę działania międzynarodowego z jednej strony, przekreślając jednak z drugiej możliwość osiągnięcia jedności Niemiec. Nie można było bowiem oczekiwać, że ZSRR zgodzi się na wolne wybory jako metodę zjednoczenia Niemiec, które z kolei zostaną uzbrojone oraz ściśle podporządkowane mocarstwom zachodnim, kontrolą USA. Mocarstwa zachodnie musiały w coraz większym stopniu uwzględniać także stanowisko RFN w kwestii zjednoczenia Niemiec.

Z wielu zachodnioniemieckich koncepcji przywrócenia jedności w warunkach pogłębiającego się podziału Niemiec w latach 1947–1955 największe znaczenie miały:

- koncepcja Niemiec „jako pomostu” (Brueckenkonzept) między Wschodem a Zachodem, lansowana przez dwóch czołowych polityków chadeckich strefy wschodniej – Jacoba Kaisera i Ernsta Lemmera, którzy jednak po zaostreniu kursu wewnętrznego w strefie wschodniej przenieśli się do stref zachodnich i popierali politykę niemiecką późniejszego kanclerza federalnego Konrada Adenauera,
- koncepcja „trzeciej drogi” (Dritter Weg) między kapitalizmem a komunizmem przywódcy socjaldemokratycznej opozycji w strefach zachodnich Kurta Schumachera, który po 1949 r. zmodyfikował ją na „teorię magnetyczną” (Magnettheorie), zakładającą przyciąganie przez atrakcyjną politycznie i gospodarczo RFN, zrujnowaną przez radziecką politykę okupacyjną i błędne założenia ustrojowe NRD,
- opcja prozachodnia (Westbindung), za którą zdecydowanie optował czołowy polityk chadecki i pierwszy kanclerz federalny – Konrad Adenauer.

W latach 1949–1955, dzięki sukcesom gospodarczym i powiązaniom RFN z Zachodem, zwyciężyła opcja prozachodnia, a Adenauer, jako kanclerz federalny do 1963 r. z ramienia CDU/CSU, uzyskał decydujący wpływ na kształtowanie koncepcji i realizację polityki niemieckiej. Pozostałe koncepcje okazały się nierealistyczne, uzyskując maksymalne poparcie ze strony ok. 30% społeczeństwa zachodnioniemieckiego. Ogólne cele i zasady polityki niemieckiej były od początku istnienia RFN mocno zakorzenione w systemie prawno-politycznym RFN. Znalazło to już odzwierciedlenie w deklaracji rządu federalnego, wygłoszonej na forum Bundestagu 21 października 1949 r. przez kanclerza Konrada Adenauera. Odwołał się on w niej zarówno do postanowień zamieszczonych w Ustawie Zasadniczej (UZ) i odnoszących się nie tylko do RFN, lecz całych Niemiec, jak też do pierwszych uzgodnień z komisarzami trzech mocarstw zachodnich. Cele i zasady powyższe można sprowadzić do następujących punktów:

- a) RFN jest pod względem prawnym identyczna z Rzeszą Niemiecką, która przetrwała upadek III Rzeszy w 1945 r.,
- b) ostateczne uregulowanie kwestii granic Niemiec może nastąpić dopiero w przyszłym traktacie pokojowym (Friendesvetragvsorbehalt), co faktycznie oznaczało, iż do tego momentu nadal istnieją w granicach z 1937 r.,
- c) rząd federalny, ze względu na demokratyczną legitymację, posiada do chwili ponownego zjednoczenia Niemiec (Wiedervereinigung Deutschlands) pra-

wo do wyłącznego reprezentowania całych Niemiec (Alleinvertretungsanspruch),

d) cztery mocarstwa są zobowiązane do ustanowienia jedności niemieckiej.

W deklaracji powyższej Adenauer powtórzył także postanowienia preambuły UZ, zawierającej tzw. konstytucyjny nakaz zjednoczeniowy, a więc wzywający wszystkich Niemców „...do dopełnienia dzieła jedności i wolności Niemiec w drodze swobodnego samostanowienia” oraz prawo do opieki na wszystkich Niemcami, niezależnie od miejsca zamieszkania, jeśli odpowiadają kryteriom artykułów 23 oraz 116 Ustawy Zasadniczej.

Podstawowe elementy powyższych zasad i celów udało się RFN przeforsować w tzw. Traktacie Niemieckim z trzema mocarstwami zachodnimi z 26 maja 1952 r. w brzmieniu nadanym przez protokół paryski z 23 października 1954 r., który zawiera między innymi:

- zapowiedź zakończenia reżimu okupacyjnego przez mocarstwa zachodnie z chwilą wejścia w życie powyższego układu, na mocy którego RFN „...będzie miała pełnię władzy suwerennego państwa w sprawach dotyczących jej polityki wewnętrznej i zewnętrznej” (art. 1),
- zachowanie przez mocarstwa „odpowiedzialności za Niemcy i Berlin jako całość” (art. 2), stanowiącej w następnych dekadach fundamentalną zasadę polityki niemieckiej RFN, do chwili zakończenia rozmów „2+4” i stosownego oświadczenia czterech mocarstw z 1 października 1990 r. w Nowym Jorku i rezygnacji z powyższej odpowiedzialności,
- zobowiązanie mocarstw zachodnich do konsultacji z RFN w kwestii Berlina, co faktycznie oznaczało, mimo zastrzeżeń statutowych (skreślenie sformułowania w UZ, iż jest on stolicą Niemiec – uwaga E.C.), że pozwolą one na administracyjną obecność RFN w Berlinie Zachodnim,
- potwierdzenie odłożenia sprawy ostatecznego ustalenia granic Niemiec do regulacji pokojowej „...pomiędzy Niemcami, a ich byłymi nieprzyjaciółmi” (art. 7 ust. 1),
- poparcie dla „...zjednoczenia Niemiec, mających liberalno-demokratyczną konstytucję, podobną do tej, jaką posiada Republika Federalna, włączonych do wspólnoty europejskiej” (art. 7 ust. 2).

Cele i zasady rządu federalnego były popierane przez mocarstwa zachodnie, nie znajdując jednak początkowo powszechniej aprobaty ze strony głównej partii opozycyjnej SPD, która była przeciwna integracji polityczno-militarnej RFN ze strukturami zachodnimi. Kontrowersje wokół powyższej sprawy w RFN wykorzystywała dyplomacja radziecka pod koniec życia Stalina, starając się przekreślić, bądź też tylko opóźnić integrację zachodnią RFN. W nocy dyplomatycznej do mocarstw zachodnich z 10 marca 1952 r., ZSRR pierwszy raz wyraził zgodę na zjednoczenie Niemiec drogą wolnych wyborów, lecz pod kontrolą czterech mocarstw, a nie jak postulowały mocarstwa zachodnie – ONZ. Ustępstwo powyższe obwarowano dwoma warunkami:

- zjednoczone Niemcy przyjmą status państwa neutralnego,
- uznają one ustalone w komunikacie poczdamskim, z 2 sierpnia 1945 r., granice.

Wymiana not między ZSRR a mocarstwami zachodnimi przeciągnęła się do jesieni 1952 r. W sumie wymieniono po cztery noty, które nie doprowadziły do żadnego zbliżenia stanowisk. Sprawa wyborów ogólnoniemieckich nie odgrywała już w nich pierwszoplanowej roli. Mocarstwa zachodnie podnosiły bowiem na pierwszy plan sprawę swobody działania międzynarodowego Niemiec po zjednoczeniu, na co ze względu na własne pojmowanie bezpieczeństwa nie zgadzał się Związek Radziecki. Z kolei mocarstwa zachodnie odrzucały status neutralny zjednoczonych Niemiec, ponieważ już w trakcie wymiany not z Moskwą znajdowały się w końcowej fazie negocjacji nad podpisaniem z RFN traktatu o Niemczech (26 maja 1952) oraz jej przystąpienia do EWO (27 maja 1952). W istocie więc epizod związany z notą radziecką z 10 marca 1952 r. nie był w stanie odwrócić ujawnionych już wcześniej tendencji zmierzających do utrwalenia podziału Niemiec.

Po śmierci Stalina w 1953 r. nowe kierownictwo radzieckie, ze względu na początek odwilży w stosunkach Wschód–Zachód oraz trudności wewnętrzne w NRD (zaburzenia 17 czerwca 1953), było zainteresowane podjęciem bezpośredniego dialogu z USA i pozostałymi mocarstwami zachodnimi w kwestii niemieckiej, nie wykluczając różnych opcji kompromisowych. W wyniku konsultacji między mocarstwami zachodnimi a ZSRR doszło, w dniach od 25 stycznia do 18 lutego 1954 r., do zwołania konferencji czterech mocarstw na szczepku ministrów spraw zagranicznych w Berlinie. Po konsultacji z RFN mocarstwa zachodnie złożyły w jej trakcie wspólną propozycję zjednoczenia Niemiec, którą w ich imieniu przedłożył brytyjski minister spraw zagranicznych Anthony Eden. Plan Edena nawiązywał do wcześniejszych propozycji mocarstw zachodnich i przewidywał następujące etapy przywrócenia jedności Niemiec:

- 1) wolne wybory w całych Niemczech,
- 2) zwołanie wyłonionego na ich podstawie Zgromadzenia Narodowego,
- 3) opracowanie konstytucji oraz rozpoczęcie rozmów pokojowych,
- 4) uchwalenie konstytucji oraz utworzenie rządu ogólnoniemieckiego, który byłby odpowiedzialny za sfinalizowanie oraz rozpoczęcie rozmów pokojowych,
- 5) podpisanie i wejście w życie traktatu pokojowego.

Najważniejszym punktem propozycji zachodniej była sprawa swobody działania międzynarodowego zjednoczonych Niemiec, co w praktyce oznaczało zaakceptowanie zainicjowanego przez kanclerza Adenauera procesu integracji zachodniej RFN. W Moskwie i stolicach zachodnich zdawano sobie bowiem sprawę z tego, że wyłonione w wyniku wolnych wyborów zjednoczone Niemcy staną nieuchronnie po stronie Zachodu. ZSRR odrzucił propozycję Edena, podkreślając, iż nie respektuje ona interesów bezpieczeństwa ZSRR. Ze swej strony przedstawił on następujące etapy zjednoczenia Niemiec:

- 1) opracowanie traktatu pokojowego przez przedstawicieli czterech mocarstw,
- 2) utworzenie rządu tymczasowego przez Bundestag i Izbę Ludową NRD,
- 3) przeprowadzenie wyborów ogólnoniemieckich przez rząd tymczasowy po wycofaniu wojsk okupacyjnych,
- 4) utworzenie rządu ogólnoniemieckiego.

ZSRR podtrzymał także zakaz przynależności zjednoczonych Niemiec do koalicji wojskowych, co praktycznie przekreśliłoby realizację koncepcji EWO. Wycofanie wojsk okupacyjnych winno nastąpić najpóźniej do roku po zawarciu traktatu

pokoju. Kwestię powyższą ZSRR łączył z przedłożoną jeszcze przed konferencją berlińską propozycją zawarcia układu o bezpieczeństwie zbiorowym w Europie, który winien objąć wyłącznie kraje europejskie, a więc wyłączyć USA, co wykluczało jakkolwiek kompromis. Stany Zjednoczone były bowiem głównym gwarantem bezpieczeństwa Europy Zachodniej w ramach utworzonego w 1949 r. NATO.

Berlińska konferencja ministrów spraw zagranicznych czterech mocarstw wykazała brak możliwości porozumienia się w kwestii zasad przywrócenia jedności Niemiec. Po pewnych wahaniach w latach 1952–1953, kierownictwo radzieckie przeszło ponownie do koncepcji umocnienia NRD, traktując to jako punkt wyjścia do umocnienia swych wpływów w Niemczech. Zjednoczenie Niemiec nie było już możliwe, ponieważ mocarstwa zachodnie nie zrezygnowały z planów integracji polityczno-militarnej RFN w sojuszu zachodnim. Równocześnie RFN odrzucało jakkolwiek kompromis z NRD, odmawiając także prowadzenia rozmów z jej rządem. Dlatego też bezpośrednim następstwem fiaska konferencji berlińskiej było przekazanie przez ZSRR pełnej suwerenności NRD 25 marca 1954 r. Własne uprawnienia zachowano tylko do „funkcji związanych z utrzymaniem bezpieczeństwa oraz wynikających z układów ZSRR z czterema mocarstwami”.

Była to zapowiedź zalegalizowania podziału Niemiec oraz powstania dwóch państw niemieckich. Równocześnie jednak do ostatniej chwili starano się wykorzystać hasła ogólnoniemieckie w celu powstrzymania ratyfikacji układów paryskich przez RFN. 14 stycznia 1955 r. ZSRR skorygował swoje stanowisko w sprawie wyborów, zgadzając się na wybory ogólnoniemieckie pod kontrolą międzynarodową „o ile się na to zgodzą rządy niemieckie”. Rząd NRD wyraził na to zgodę, lecz odrzucił to rząd federalny (22 stycznia 1955). W odpowiedzi rząd radziecki, 25 stycznia 1955 r., podjął uchwałę o jednostronnym zakończeniu wojny z Niemcami, nie mając już praktycznie od dłuższego czasu wpływu na integrację polityczno-militarną RFN w sojuszu zachodnim. W ślad za nim poszły inne kraje bloku wschodniego, w tym Polska (18 lutego 1955).

Reasumując należy stwierdzić, że z chwilą uzyskania przez RFN i NRD w 1955 r. częściowej suwerenności oraz ich integrację w NATO i UW, sprawa osiągnięcia jedności niemieckiej stała się nierealistyczna. W polityce Bonn retoryka i pozycje prawne dominowały wyraźnie nad pragmatyzmem politycznym. W okresie częściowej „odwilży” w stosunkach Wschód–Zachód (1955–1960) doprowadziło to do ponownej dyskusji na temat rozwiązania kwestii niemieckiej. Na konferencji na szczycie w Genewie 18–23 lipca 1955 r., z udziałem szefów rządów czterech mocarstw – Edgar Faure (Francja), Eisenhower (USA), Antony Eden (Wielka Brytania), Nikołaj Bułganin jako premier i Nikita S. Chruszczow jako I sekretarz KC KPZR (ZSRR), problem niemiecki był rozpatrywany łącznie i z innymi zagadnieniami międzynarodowymi. Zaś komunikat końcowy stwierdzał: „...rozwiązanie kwestii niemieckiej i zjednoczenia Niemiec w drodze wolnych wyborów winny być dokonane zgodnie z interesami narodu niemieckiego i interesami bezpieczeństwa w Europie”. Równocześnie szefowie rządów zgodzili się, że zagadnienie powyższe będzie przedmiotem szczegółowych obrad ministrów spraw zagranicznych czterech mocarstw.

Nieco inaczej rozwinęła się sytuacja w Austrii, która również po zakończeniu II wojny światowej znalazła się w 1945 r. pod okupacją czterech mocarstw. W odróżnieniu od Niemiec, Austria nie znalazła się w centrum konfliktu Wschód–Zachód w Europie, a większość jej stronnictw politycznych opowiadała się za postulowanym przejęciem przez ZSRR neutralności. W wyniku długich negocjacji 1947–1955 ministrowie spraw zagranicznych czterech mocarstw podpisali 15 maja 1955 r. w Wiedniu traktat państwowy z Austrią przewidujący uzyskanie suwerenności oraz przyjęcie przez nią statusu państwa neutralnego, wykluczającego wstąpienie do jakichkolwiek sojuszy wojskowych. Wojska okupacyjne zostały wycofane z Austrii 26 października 1955 r., a w grudniu 1955 r. została ona przyjęta na członka ONZ [por. Rydel 2000: 4–51 oraz 210–211].

Po integracji zachodniej oraz uzyskaniu przez RFN suwerenności w czerwcu 1955 r. nowe kierownictwo radzieckie złożyło w Bonn ofertę nawiązania stosunków dyplomatycznych. W tym celu kanclerz Adenauer udał się, w otoczeniu wszystkich czołowych polityków koalicji rządzącej oraz Carlo Schmidz z SPD (9–13 września 1955), na oficjalne rozmowy do Moskwy. Decyzja wyjazdu do Moskwy była przedmiotem wnikliwych analiz oraz konsultacji RFN z mocarstwami zachodnimi, a wynikała z następujących przesłanek:

- dążenia RFN do włączenia się w dialog Wschód–Zachód w kontekście licznych spotkań i konferencji, w tym także na temat rozwiązania kwestii niemieckiej,
- nawiązania bezpośrednich kontaktów z rządem ZSRR, którego nie można było pominąć w dyskusji na temat zjednoczenia Niemiec,
- podkreślenia pewnego stopnia samodzielności w odniesieniu do mocarstw zachodnich po uzyskaniu przez RFN suwerenności,
- rozwiązania wielu problemów humanitarnych, przede wszystkim repatriacji przetrzymywanych na terenie ZSRR ok. 10.000 jeńców niemieckich.

Ostatnia sprawa miała duże znaczenie wewnętrzne ze względu na jej humanitarny aspekt oraz możliwość przysporzenia Adenauerowi dodatkowych głosów przed wyborami do Bundestagu w 1957 r. ZSRR, obok nawiązania stosunków dyplomatycznych, oczekiwał od RFN zacieśnienia współpracy gospodarczej i naukowo-technicznej. Przy okazji nawiązania stosunków dyplomatycznych rząd federalny wydał specjalne oświadczenie, w którym podkreślono niezmienną pozycję prawną w dwóch kwestiach:

- 1) odmowy uznania granic powojennych do czasu podpisania traktatu pokojowego,
- 2) zachowanie prawa do wyłącznego reprezentowania całych Niemiec.

Strona radziecka podtrzymała natomiast swoje samodzielne pozycje prawne, poszerzając dodatkowo, na mocy odrębnego układu z 20 września 1955 r., uprawnienia kontrolne NRD wokół i na drogach tranzytowych z RFN do Berlina Zachodniego.

Należy zauważyć, że mimo wcześniejszych konsultacji z RFN, mocarstwa zachodnie przyjęły, na wspomnianej już wyżej konferencji na szczycie w Genewie w lipcu 1955 r., w pewnym sensie tezę ZSRR, że rozwiązanie kwestii niemieckiej jest związane ściśle z zagadnieniem bezpieczeństwa w Europie. Wzbudziło to niezadowolenie Adenauera, ponieważ obawiał się, iż mocarstwa zachodnie za cenę

kompromisu oraz porozumienia z ZSRR w kwestiach bezpieczeństwa i rozbrojenia, odejdą od dotychczasowego poparcia stanowiska RFN w sprawie zjednoczenia Niemiec. Podejrzenia kanclerza potwierdziła wizyta Bułganina i Chruszczowa bezpośrednio po szczycie w Genewie w Berlinie Wschodnim, gdzie Chruszczow na wiecu stwierdził niedwuznacznie, że „kwestii niemieckiej nie można rozwiązać kosztem interesów NRD” (26 lipca 1955). Nie wróżyło to nic dobrego zaplanowanej konferencji ministrów spraw zagranicznych czterech mocarstw, podczas której w charakterze doradców mogli uczestniczyć także wysocy urzędnicy dyplomatyczni NRD i RFN. Otrzymała się ona w dwóch turach po dwie sesje w każdej: pierwsza – od 27 października do 14 listopada oraz 8–16 listopada 1955 r., druga – od 11 maja do 20 czerwca oraz od 13 lipca do 5 sierpnia 1959 r.

Spotkania odbywały się w Genewie, a obok ministrów spraw zagranicznych czterech mocarstw, w charakterze obserwatorów, uczestniczyli po raz pierwszy przedstawiciele obu państw niemieckich, zajmując miejsca za delegacjami mocarstw przy specjalnych stołach, które prasa nazwała „stoły kocie” (*Katzentische*). Nie przyniosły one zbliżenia stanowisk, ponieważ mocarstwa zachodnie i RFN forsowały nadal koncepcję zjednoczenia Niemiec poprzez wolne wybory oraz przyznanie nowemu państwu swobody działania międzynarodowego, co w praktyce oznaczałoby likwidację NRD oraz ograniczenie wpływów ZSRR w Europie Środkowo-Wschodniej. ZSRR w porozumieniu z NRD lansował koncepcję zjednoczenia drogą stopniowej konfederacji, a więc zbliżenia między NRD a RFN, przy równoczesnym wystąpieniu RFN z NATO oraz przyjęciu przez zjednoczone Niemcy statusu państwa neutralnego. Konferencja skończyła się całkowitym fiaskiem. Należy jednak zaznaczyć, że nie doprowadziło to do zerwania kontaktów między ZSRR a mocarstwami zachodnimi, w tym głównie USA i Wielką Brytanią.

Adenauer coraz bardziej sceptycznie oceniał powyższe kontakty, ponieważ obawiał się, że między jedną a drugą turą rozmów ministrów spraw zagranicznych czterech mocarstw, sojusznicy zachodni RFN osiągną kompromis z ZSRR akceptując uznanie *status quo*, a więc istniejącego porządku terytorialnego w Europie. Zniweczyłoby to pozycje prawne RFN na odcinku polityki w sprawie Niemiec. Stąd rząd federalny zabiegał w stolicach mocarstw zachodnich o potwierdzenie poparcia pozycji prawnych RFN. Nastąpiło to w tzw. deklaracji berlińskiej ministrów spraw zagranicznych czterech mocarstw i RFN 27 sierpnia 1957 r., w której powtórzono postanowienia artykułu 7 Traktatu o Niemczech z 26 maja 1952 r. Popierano też prawo narodu niemieckiego do samostanowienia, lecz nie określono, w jaki sposób winno dojść do zjednoczenia Niemiec, nie dając także żadnych obietnic odnośnie do przywrócenia ich granic według stanu z 31 grudnia 1937 r. Od tej pory spotkania takie nabrały charakteru rutynowego i jako tzw. spotkania niemieckie (*Deutschland-Treffen*) odbywały się w przededniu corocznych posiedzeń Rady Ministrów Spraw Zagranicznych NATO i UZ. Rezultatem każdego spotkania przedstawicieli RFN i trzech mocarstw zachodnich był krótki komunikat prasowy, popierający ogólnie pozycje prawne RFN. W 1967 r. zaprzestano powyższej praktyki, a przywrócono ją w nieco zmienionej formie od 1980 r.

9.4. Polityka niemiecka RFN i NRD a sprawa bezpieczeństwa w Europie do końca lat 60.

Z wielką nieufnością odnosił się rząd federalny w latach 1957–1959 do licznych inicjatyw rozbrojeniowych, także Wielkiej Brytanii, ponieważ nie mieściły się one w jego koncepcji polityki bezpieczeństwa. Dotyczyło to również kilka razy zmodyfikowanego planu polskiego ministra spraw zagranicznych, Adama Rapackiego, odnośnie do utworzenia strefy bezatomowej w Europie na obszarze dwóch państw niemieckich, Polski i Czechosłowacji. Adenauer wychodził bowiem z założenia, że jest on ściśle skorelowany z interesami polityczno-militarnymi ZSRR, który zmierzał do izolacji oraz „wyluskania” RFN z NATO i UZE, doprowadzając w konsekwencji do utrwalenia *status quo* oraz umocnienia swojej dominacji w Europie.

Przyjęcie propozycji Rapackiego oznaczałoby także konieczność zrezygnowania ze stacjonowania na terytorium RFN amerykańskich pocisków nuklearnych, co znacznie osłabiłoby bezpieczeństwo RFN. Dlatego z niepokojem odnotowano w RFN wizytę przywódcy radzieckiego Chruszczowa w USA we wrześniu 1959 r. Stanowiła ona punkt kulminacyjny „odwilży” w stosunkach Wschód–Zachód lat sześćdziesiątych, lecz z punktu widzenia interesów RFN, nie zapowiadała żadnego przełomu ani w rozwiązaniu kwestii niemieckiej, ani na polu polityki bezpieczeństwa.

O słuszności stanowiska Adenauera wobec polityki ZSRR pod kierunkiem Chruszczowa świadczył fakt, że podczas planowanej w Paryżu w maju 1960 r., kolejnej po Genewie konferencji szefów czterech rządów na szczycie, doszło do ostrego zgrzytu. Pod pretekstem lotów szpiegowskich samolotów amerykańskich U-2, Chruszczow doprowadził do zerwania obrad konferencji, sygnalizując koniec „odwilży” Wschód–Zachód.

Równocześnie nawiązanie stosunków dyplomatycznych z ZSRR w 1955 r. stwarzało duże zagrożenie pozycji prawnych RFN, ponieważ Moskwa, jako protektor NRD, utrzymywała z nią od 1949 r. stosunki dyplomatyczne. Tymczasem rząd federalny nie tylko nie uznawał NRD, lecz równocześnie zabiegał o to, aby nie uczyniły tego inne kraje. Dlatego nawiązanie stosunków dyplomatycznych z ZSRR miało być wyjątkiem, gdyż chodziło o mocarstwo współodpowiedzialne za dalszy rozwój kwestii niemieckiej. Inne kraje zamierzano powstrzymać przed takim krokiem przygotowując w bońskim AA doktrynę, która została zaprezentowana na konferencji ambasadorów 8–9 grudnia 1955 r. w Bonn, a od nazwiska sekretarza stanu AA – Waltera Hallsteina przeszła do historii jako doktryna Hallsteina. Jej istota polegała na groźbie retorsji wobec tych państw, które były skłonne uznać NRD. W takim wypadku doprowadziłyby to automatycznie do zerwania stosunków dyplomatycznych z RFN, która w ten sposób chciała zachować „prawo wyłącznej reprezentacji całych Niemiec”. Potencjalnie była skierowana przeciwko krajom postkolonialnym i rozwijającym się, które realizowały proradziecką politykę zagraniczną. Pierwszy raz została zastosowana wobec Jugosławii, która utrzymywała stosunki dyplomatyczne z RFN od 1951 r., lecz po ponownym zbliżeniu z ZSRR, jako państwo niezaangażowane od 1955 r., zdecydowała się także

na nawiązanie stosunków dyplomatycznych z NRD. Doprowadziło to w 1957 r. do natychmiastowego zerwania stosunków dyplomatycznych RFN z Jugosławią. Kolejnymi państwami, wobec których zastosowano doktrynę Hallsteina były: Kuba, (1963) oraz Zanzibar (1964).

Doktryna Hallsteina nie spełniła swego zadania, ponieważ nie przeszkodziła wielu krajom rozwijającym się w utrzymywaniu ożywionych stosunków handlowych, kulturalnych i nawet konsularnych z NRD. Ponadto RFN zmuszona została do zwiększenia pomocy rozwojowej dla wielu z nich, aby nie dopuścić do formalnego uznania dyplomatycznego NRD. Utrudniła ona także poprawę stosunków z krajami Europy Środkowo-Wschodniej i Południowej, zmuszając RFN do korekt oraz odstępstw w polityce wschodniej w latach sześćdziesiątych.

Napięcie berlińskie 1958–1962 pokazało słabość pozycji prawnej RFN, a także ograniczone poparcie dla nich ze strony sojuszników zachodnich, głównie USA. Wprawdzie mocarstwa zachodnie odrzucały propozycję Chruszczowa z 10 listopada 1958 r. odnośnie do wycofania wojsk wszystkich mocarstw i przekształcenia Berlina w „wolne miasto”, jak też projektu traktatu pokojowego z Niemcami oraz zawarcia paktu o nieagresji między NATO a Układem Warszawskim z 10 stycznia 1959 r., lecz nie zdecydowały się na bardziej stanowcze kroki wobec ZSRR. Nawet szukały kontaktów z Moskwą oraz powoli nastawiały się na zaakceptowanie *status quo* w Niemczech i w Europie. Dlatego Moskwy nie zainteresowały pewne inicjatywy i propozycje RFN zmierzające do załagodzenia toczącej się w tych latach polemiki radziecko-zachodniemieckiej wokół niektórych aspektów kwestii niemieckiej. W skrócie można je ująć następująco:

- 1) propozycja Adenauera dla ambasadora radzieckiego w Bonn, Andrieja Smirnowa, z marca 1958 r., zakładająca przyznanie przez ZSRR „radzieckiej strefie okupacyjnej” (tak oficjalnie nazywano w Bonn NRD) statusu „austriackiego”, czyli państwa neutralnego o ustroju demokratycznym, co oznaczałoby wyeliminowanie SED,
- 2) propozycja szefa Urzędu Kanclerskiego Globke dla Smirnowa z 1960 r. i w zmodyfikowanej formie z 1962 r., postulująca wzajemne uznanie NRD i RFN, przeprowadzenie wyborów ogólnoniemieckich do 5 lat oraz przyznanie Niemcom swobody decyzji o przynależności do NATO lub UW.

Były one mało atrakcyjne dla ZSRR, który od 1958 r. działał w kierunku umocnienia wewnętrznego oraz uznania międzynarodowego NRD za zgodą mocarstw zachodnich lub bez niej. Na marginesie należy stwierdzić, że w Moskwie nie przywiązywano także zbyt dużej wagi do planu niemieckiego SPD z 18 marca 1959 r., który przewidywał utworzenie strefy bezaatomowej w Europie, uznanie przez RFN – NRD oraz utworzenie parytetowej Rady Ogólnoniemieckiej dla przygotowania zjednoczenia Niemiec, ale bez uznania granic z 1945 r. Po zaakceptowaniu w 1960 r. przez SPD integracji zachodniej RFN oraz obecności RFN w NATO, jej plan niemiecki z 1959 r. stracił całkowicie na znaczeniu. SPD stała się ponownie przedmiotem ostrej krytyki Moskwy.

Podjęcie przez NRD i państwa Układu Warszawskiego, ze względu na masowe ucieczki mieszkańców NRD przez Berlin Zachodni do RFN, decyzji o wybudowaniu muru berlińskiego 13 sierpnia 1961 r. stworzyło całkowicie nową sytuację dla

polityki niemieckiej RFN. Doprowadziło to bowiem do stopniowej stabilizacji NRD oraz podważone zostały dotychczasowe zasady dostępu i obecności RFN w Berlinie Zachodnim. W ten sposób władze NRD, przy całkowitym poparciu ZSRR, nie tylko demonstracyjnie utrwały *status quo* w centrum wielkiego miasta niemieckiego, lecz dodatkowo kwestionowały na każdym kroku prawomocność powiązań Berlina Zachodniego z RFN. Utrudnione zostały kontakty rodzinne i międzyludzkie w obu częściach Berlina, jak również między NRD a RFN. Mimo brutalności powyższego aktu władz NRD, politycy RFN musieli się liczyć coraz bardziej z faktem, że przy rozwiązywaniu spraw praktycznych nie będzie można obejść się bez kontaktów z Berlinem Wschodnim.

Natomiast mocarstwa zachodnie, poza oficjalnymi protestami oraz podkreśleniem niezmienności czterostronnego statusu Berlina, nie podjęły żadnych nadzwyczajnych kroków w tym zakresie. Prezydent USA John F. Kennedy wysłał bezpośrednio po wybudowaniu muru berlińskiego do Berlina Zachodniego wiceprezydenta Lyndona B. Johnsona oraz generała Luciusa Claya, a sam przybył tam dopiero w lecie 1963 r. wyrażając na wiecu solidarność z Berlińczykami w słowach: „Jestem Berlińczykiem” (*Ich bin ein Berliner*).

RFN nie zmieniła po 13 sierpnia 1961 r. polityki w sprawie Niemiec. Adenauer w końcowej fazie swoich rządów w 1962 r. złożył kolejną ofertę ambasadorowi Smirnowowi zawarcia układu RFN–ZSRR odnośnie zaprzestania polemiki na okres 10 lat (*Burgfrieden*), w celu spokojnego przedyskutowania wszystkich aspektów problemu niemieckiego. W jego imieniu rozmowy sondażowe z Chruszczowem prowadził w Moskwie ambasador Hans Kroll 1961–1962. Nie przyniosły one spodziewanych rezultatów, ponieważ z jednej strony Adenauer był kanclerzem, którego dni były policzone w związku z wymuszoną dymisją 15 października 1963 r., a z drugiej – nowy minister spraw zagranicznych RFN Gerhard Schröder był zdecydowanym przeciwnikiem dialogu radziecko-zachodnionieemieckiego. W Moskwie czekano na nowe inicjatywy w RFN po przejściu władzy przez nowego kanclerza Ludwiga Erharda.

Z osobą ministra Schrödera wiąże się od 1962 r. modyfikacja polityki wschodniej RFN, którą w literaturze naukowej określa się jako „politykę małych kroków” lub „politykę ruchu”. Jej założeniem było odejście od priorytetowego traktowania stosunków z ZSRR ze względu na utrzymujące się różnice w podejściu do kwestii niemieckiej, a nawiązanie bliższych kontaktów z jego sojusznikami z Europy Środkowo-Wschodniej i Południowej. Jej istota sprowadzała się do tego, że RFN, zachowując swe pozycje prawne, doprowadzi do długofalowego umocnienia w tych krajach swej pozycji rozbudowując współpracę gospodarczą, kulturalną i naukowo-techniczną. Rezultatem polityki Schrödera od 1962 r. było otwarcie przez RFN przedstawicielstw handlowych w Polsce, na Węgrzech i Rumunii (1963), w Bułgarii (1964) oraz w CSRS (1967). Pośrednim celem RFN było także przejście do bardziej aktywnej polityki wschodniej oraz osłabienie pozycji NRD w bloku wschodnim.

Pewne nadzieje wiązała RFN w okresie rządów Erharda ze zmianą stanowiska ZSRR wobec kwestii niemieckiej pod koniec pełnienia przez Chruszczowa najwyższych funkcji partyjnych i państwowych. Wiosną i latem 1964 r. doszło bowiem

do wznowienia dialogu politycznego między obu krajami, w którym pewną rolę odegrał także zięć Chruszczowa i redaktor naczelny „Izwestii” – Aleksiej Adżubej. Przygotowywana z wielkim rozmachem wizyta Chruszczowa nie doszła jednak do skutku ze względu na jego wymuszoną dymisję 14 października 1964 r. Wiele wskazuje na to, że nie konsultowana z najbliższym otoczeniem przez Chruszczowa wizyta w RFN była jednym z licznych powodów jego dymisji. Następcy Chruszczowa, Aleksiej Kosygin jako premier oraz L.I. Breżniew jako szef KPZR, nie podejmowali już dyskusji na temat poprawy stosunków z RFN. 25 marca 1966 r. RFN wystosowała tzw. notę pokojową, w której deklarowano gotowość poprawy stosunków z państwami UW dzięki wymianie oświadczeń lub deklaracji na temat wyrzeczenia się siły lub groźby jej użycia w stosunkach wzajemnych, odmawiając jednak zarówno uznania istniejących po 1945 r. granic europejskich, jak też NRD. Została ona odrzucona przez kraje UW, przyczyniając się do wzrostu polemiki oraz przekreślenia celów stawianych polityce wschodniej RFN.

Od połowy lat sześćdziesiątych elastyczność w polityce niemieckiej i wschodniej wykazywała opozycyjna dotąd SPD. Wiązało się to z przejściem funkcji przewodniczącego SPD, w 1963 r., przez Brandta oraz odmłodzenia jej kierownictwa. Proponowano dostosowanie tej polityki do amerykańskiej koncepcji „rozmiękczenia” bloku wschodniego, rezygnując z wymuszenia na ZSRR i NRD zgody na zjednoczenie Niemiec, co i tak okazało się zajęciem bezcelowym, komplikując jedynie politykę wschodnią i niemiecką RFN. Szerzej na powyższy temat wypowiedział się publicznie jeden z najbliższych współpracowników Brandta, szef Wydziału Prasowego w Senacie Berlina Zachodniego dziennikarz – Egon Bahr 15 lipca 1963 r. podczas wykładu w Akademii Ewangelickiej w Tutzing. Zaproponował on zaakceptowanie reżimu politycznego NRD oraz *status quo* w Niemczech, aby doprowadzić do ożywienia kontaktów międzyludzkich, gospodarczych, kulturalnych itp. zmierzając długofalowo do przekształcenia lub nawet zmiany funkcjonującego tam systemu politycznego. Koncepcja Bahra „zmiana przez zbliżenie” (*Wandel durch Annäherung*) spotkała się z ostrą krytyką w RFN. Stopniowo zaczęto się jednak zastanawiać poważnie nad jego propozycjami

Po 1961 r. w RFN, a głównie w Berlinie Zachodnim, rozważano coraz bardziej rzeczowo konieczność podjęcia bezpośrednich kontaktów z władzami NRD, aby rozwiązywać wiele problemów praktycznych. Wiązało się to z koniecznością zarzucenia całkowitego bojkotu wszelkich kontaktów z NRD, jaki obowiązywał w RFN od 1949 r. Sprawa wynikała z całą ostrością, kiedy w 1963 i 1964 r., między Senatem Berlina Zachodniego a władzami NRD, należało wynegocjować sprawę przepustek pozwalających na odwiedziny w Berlinie Wschodnim mieszkańcom Berlina Zachodniego, którzy od 1961 r. nie mieli możliwości bezpośrednich kontaktów z rodzinami lub krewnymi. Systematyczna rozbudowa stosunków wewnątrzniemieckich w następnych latach obejmowała:

- handel wewnątrzniemiecki, niekomercyjny obrót płatniczy oraz telekomunikację,
- komunikację i ruch osobowy,
- problemy humanitarne,
- wymianę kulturalno-naukową, młodzieży, sportową.

W omawianym okresie do 1969 r. współpraca w powyższych dziedzinach rozwijała się z wielkimi trudnościami, głównie z powodu kontrowersji między NRD a RFN wokół statusu Berlina Zachodniego oraz demonstracyjnego podkreślania przez władze RFN swej obecności w tym mieście. Z kolei władze NRD stosowały cały system szykan i represji w dostępie RFN do Berlina Zachodniego, aby skłonić RFN do koncesji, w tym także finansowych. Większe efekty można było osiągnąć dopiero w latach siedemdziesiątych dzięki stopniowej normalizacji stosunków NRD–RFN.

Utworzenie rządu Wielkiej Koalicji w 1966 r. przyczyniło się do stopniowej ewolucji polityki niemieckiej i wschodniej RFN. Między CDU/CSU a SPD nie było pełnej zgodności odnośnie do zakresu modyfikacji dotychczasowych założeń doktrynalnych. Pierwszą innowacją było to, że kanclerz Kurt G. Kiesinger, w odróżnieniu od swych poprzedników, nie odsyłał bez odpowiedzi listów premiera NRD. Nie uznając NRD, udzielał każdorazowo odpowiedzi, traktując to jako wstęp do porozumienia w kwestiach praktycznych i humanitarnych. Jeszcze dalej poszedł jego zastępca i socjaldemokratyczny minister spraw zagranicznych Willy Brandt. Dla niego nadrzędną sprawą było ustanowienie „europejskiego ładu pokojowego” (*europäische Friedensordnung*), któremu jako celowi nadrzędnemu winna zostać także podporządkowana sprawa zjednoczenia Niemiec. Natomiast środkiem, za pomocą którego możnaby ów ład osiągnąć było „wyrzeczenie się siły lub groźby jej użycia” (*Gewaltverzicht*).

Celem RFN winno być zawarcie takich układów z ZSRR oraz jego sojusznikami, co przyczyni się do stabilizacji w Europie, nie wykluczając w dalszej perspektywie zjednoczenia Niemiec. Wymiana poglądów między RFN a ZSRR na temat praktycznych aspektów realizacji zasady wyrzeczenia się siły lub groźby jej użycia odbyła się w latach 1967–1968. Została przerwana 5 lipca 1968 r. w przededniu inwazji państw Układu Warszawskiego na CSRS. W memorandum ZSRR do rządu RFN z 12 sierpnia 1967 r. sformułowano następujące żądania jako warunek podjęcia oficjalnego dialogu na temat normalizacji stosunków z państwami UW:

- 1) uznanie za nienaruszalne ustanowionych po 1945 r. granic i niewysuwanie roszczeń terytorialnych wobec państw europejskich, zwłaszcza wobec granicy na Odrze i Nysie Łużyckiej oraz granicy między NRD a RFN,
- 2) uznanie Berlina Zachodniego za jednostkę o szczególnym statusie politycznym,
- 3) uznanie układu monachijskiego z 1938 r., za nieważny od samego początku,
- 4) rezygnacja RFN z produkcji i dostępu do broni nuklearnej w każdej formie,
- 5) podjęcie przez rząd federalny skutecznych środków w celu zahamowania tendencji militarystyczno-rewizjonistycznych w RFN.

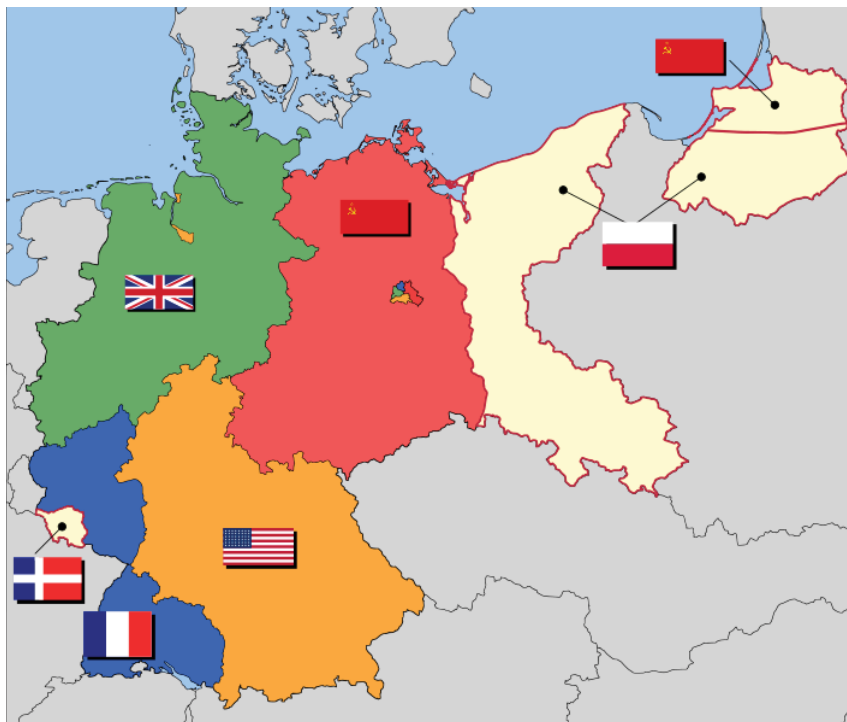
Poza punktem 5, o wybitnie propagandowym charakterze, pozostałe miały duży ciężar gatunkowy i musiały zostać poważnie potraktowane w RFN. Wspomniany już Egon Bahr jako szef sztabu planowania w AA wypracował ze swoimi najbliższymi współpracownikami różne modele ewolucji sytuacji w Europie, zakładając możliwość przywrócenia jedności niemieckiej wraz z postępowym rozbrojeniem, odprężeniem i współpracą ogólnoeuropejskiej. Nawiązywały one do jego koncepcji

z 1963 r. – „zmiana przez zbliżenie” (*Wandel durch Annäherung*) i przewidywały cztery etapy rozwoju wydarzeń:

- 1) uznanie NRD przez RFN na podstawie formuły *modus vivendi*, a więc uznania prawnopaństwowego, a nie prawnomiędzynarodowego,
- 2) porozumienie o rezygnacji z użycia siły lub groźby jej użycia i nawiązanie przez RFN stosunków z krajami Układu Warszawskiego,
- 3) redukcja sił zbrojnych na obszarze NRD i RFN,
- 4) utworzenie systemu bezpieczeństwa zbiorowego w Europie.

Nie wnikając w kwestie szczegółowe pamiętajmy, że scenariusz powyższy miał charakter teoretyczny i nigdy nie uzyskał sankcji oficjalnego stanowiska RFN, ani nawet aprobaty kanclerza Kiesingera i CDU/CSU. Świadczył jednak o poszukiwaniu nowych rozwiązań przez część elity politycznej oraz ekspertów RFN. Uzyskał natomiast, w pewnych elementach, szansę realizacji po utworzeniu koalicji SPD/FDP. Bahr stał się bowiem architektem nowej polityki niemieckiej i wschodniej RFN w latach 70.

Załącznik 9.1. Strefy okupacyjne 1945-1949

Źródło: <http://textus-receptus.com/w/images/5/58/706px-Map-Germany-1945.svg>013.png.

Załącznik 9.2. NRD i RFN w Europie 1949–1990

Źródło: http://postfiles10.naver.net/data33/2008/4/16/217/00157eea_zzang1847.gif?type=w2.

Rozdział 10

Dekolonizacja i Ruch Krajów Niezaangażowanych

Dekolonizacja była procesem, którego kulminacja przypadła na lata po II wojnie światowej. Uzyskało wówczas niepodległość ponad 80 państw. Rozpad imperiów kolonialnych w znaczny sposób przyczynił się do przebudowy stosunków międzynarodowych. Nowe kraje podjęły wspólne działania na rzecz zajęcia właściwego miejsca na arenie międzynarodowej. Owocem ich było utworzenie Ruchu Państw Niezaangażowanych (RPN). Zgodnie z założeniami, RPN miał umożliwić tym państwom należytą reprezentację na arenie międzynarodowej i realizowanie celów istotnych dla państw doświadczonych kolonializmem.

10.1. Przyczyny rozpadu systemu kolonialnego po 1945 roku

Kolonializm (z łac. *colonia* – osiedle), rozumiany jako podbój, zabór, uzależnienie i panowanie państwa nad terytoriami położonymi najczęściej w regionach zamorskich w celu eksploatacji zarówno obszarów, jak i ludności je zamieszkującej, narodził się na przełomie XV i XVI w. w efekcie odkryć geograficznych. Stał się wytyczną polityki krajów europejskich i doprowadził do podziału globu pomiędzy mocarstwa kolonialne. Pierwszym tego przykładem stał się układ z Tordesillas pomiędzy Hiszpanią i Portugalią, który dzielił nowo odkryte terytoria. Granicą podziału był południk 46 stopni na zachód od Greenwich. Terytoria leżące na wschód od niego na kontynencie afrykańskim i w południowej Azji przypadły Portugalii. Cała Ameryka miała natomiast przyspaść Hiszpanii. Jednak na wschód od 46 południka znalazła się znaczna część Ameryki Południowej, stąd tereny te opanowali Portugalczycy. System kolonialny ukształtowany w latach 70. XIX w.,

na początku XX w. obejmował 55% powierzchni naszego globu zamieszkałej przez 35% ludności świata.

Tabela 10.1. Zestawienie skolonizowanych terytoriów w 1900 r. według kontynentów (w %)

Kontynent	Obszar kolonii
Afryka	90,4%
Polinezja	98,9%
Azja	56,5%
Australia	100%
Ameryka Północna i Południowa	27,2%

Źródło: A. Supan, *Die territoriale Entwicklung der Euroaischen Kolonien*, Gotha 1906, s. 254.

Tabela 10.2. Główne mocarstwa kolonialne w 1939 r.

dane \ kraj	Wielka Brytania	Francja	Belgia	Holandia	Niemcy (1914)
Obszar kraju (w milach)	94 000	212 000	11 800	13 200	210 000
Ludność	45 500 100	42 000 000	8 300 000	8 500 000	67 500 000
Obszar kolonii (w milach)	13 100 000	4 300 000	940 000	790 000	1 100 000
Ludność kolonii	470 000 000	65 000 000	13 000 000	66 000 000	13 000 000

Źródło: M.E. Townsend, *European Colonial Expansion Since 1871*, Chicago 1941, s. 19.

Za główne przyczyny kolonializmu można uznać [zob. szerzej Dobrzycki 2006: 17–342]:

- względne przeludnienie obszarów wyżej rozwiniętych i szukanie nowych terenów pod osadnictwo,
- poszukiwanie surowców i kruszców, dążenie do wzmocnienia pozycji lub zmonopolizowania handlu międzynarodowego w poszczególnych dziedzinach,
- poszukiwanie rynków zbytu oraz terenów do eksportu kapitału.

Kolonie były przede wszystkim źródłem surowców i rynkami zbytu dla państw je posiadających, stąd wielkie zacofanie gospodarcze tych obszarów. Metropolie zarządzały nimi bezpośrednio tworząc własną administrację lub przez lokalne struktury państwowe, niezależnie od nazwy, jaką posługiwano się w odniesieniu do tych obszarów (np. protektorat, terytorium zamorskie, terytoria powiernicze).

Ze względu na ogromne korzyści gospodarcze system kolonialny zaczął rozpadać się dopiero po II wojnie światowej, chociaż pewne etapy jego likwidacji nastąpiły już wcześniej. Do znacznego zmniejszenia wielkości terytoriów kolonialnych doszło w wyniku powstania w 1776 r. Stanów Zjednoczonych Ameryki Północnej oraz zdobycia samodzielności przez kraje latynoamerykańskie w XIX w.

Proces wyzwiania się spod dominacji kolonialnej po II wojnie światowej nosi nazwę dekolonizacji i oprócz innych przyczyn, duży wpływ na jego przebieg miała działalność Organizacji Narodów Zjednoczonych. Za przykład posłużyć może Deklaracja Zgromadzenia Ogólnego z 14.12.1960 r. o przyznaniu niepodległości krajom i narodom kolonialnym.

Najważniejsze przyczyny dekolonizacji po II wojnie światowej to:

- osłabienie mocarstw kolonialnych i likwidacja imperiów kolonialnych państw pokonanych. W wypadku Afryki utworzono w ich miejsce instytucję terytoriów powierniczych, które miały kontrolować państwa kolonialne na mocy decyzji ONZ z 1946 r. przyznającej im odpowiednie mandaty (np. Wielkiej Brytanii – Togo). Celem było przygotowanie tych obszarów do niepodległości, jednak bez określania, jak długo ten proces ma trwać,
- wzrost siły ruchów narodowowyzwoleńczych w posiadłościach imperiów kolonialnych, szczególnie na Dalekim i Bliskim Wschodzie oraz Indochinach i na terenie Indii – ze względu na wzrost poziomu świadomości społecznej i narodowej oraz poznanie przez żołnierzy pochodzących z kolonii, a służących w szeregach armii aliantów, nowoczesnej techniki i sztuki organizacji,
- specyficzna polityka Japonii, która pod hasłem solidarności Azjatów przeciw Europejczykom i USA, na podbitych terenach wzmacniała miejscowe siły polityczne – stąd załamywanie się systemu kolonialnego rozpoczęło się w Azji,
- hasła wolnościowe i demokratyczne głoszone przez Wielką Koalicję i powstanie państw socjalistycznych, wraz z polityką ZSRR popierającą ruchy narodowowyzwoleńcze, stworzyły dogodne warunki do podnoszenia problemu zależności kolonialnej na forum ONZ oraz żądań wobec metropolii. Korzystna była w tym kontekście powojenna rywalizacja pomiędzy Wschodem i Zachodem,
- rozwój gospodarczy obszarów kolonialnych, ze względu na zwiększone w czasie wojny zapotrzebowanie na surowce strategiczne i żywność. Wiązała się z tym budowa linii komunikacyjnych i nowych zakładów przemysłowych.

Jednak rozpad systemu kolonialnego w efekcie II wojny światowej, o którym szerzej będzie jeszcze tu mowa, dla wielu z niepodległych już państw nie oznaczał końca podległości. Zależność nie miała już charakteru formalnego, lecz przybrała formę neokolonializmu. Pojęcie to rozumieć można jako formę zależności byłych kolonii wobec metropolii tworzonych wedle zasady „wyjść, aby pozostać”. Składały się na nią przede wszystkim powiązania ekonomiczne: handel, waluta, bankowość, własność przedsiębiorstw, pozostawianie baz wojskowych (np. Legia Cudzoziemska), wpływy w mediach, zadłużenie i zależność od pożyczek i pomocy. Stworzony został w ten sposób system nierównorzędnych stosunków między państwami postkolonialnymi a wysoko rozwiniętymi gospodarczo. Cel tej polityki pozostał taki sam, jaki przyświecał kolonizatorom – maksymalizacja zysku poprzez wykorzystywanie taniej siły roboczej oraz rynki zbytu. Pozwalało to na utrzymanie stanu zależności przede wszystkim ekonomicznej, ale i politycznej, militarnej czy społecznej od krajów wysoko rozwiniętych.

Tabela 10.3. Mocarstwa kolonialne i ich najważniejsze kolonie, które uzyskały niepodległość

Mocarstwo kolonialne	Terytorium	Status	Rok
Belgia	Kongo Belgijskie	niepodległość	1960
	Ruanda-Urundi Terytorium powiernicze	niepodległość jako Burundi	1962
		niepodległość jako Rwanda	1962
Dania	Grenlandia	zmiana statusu	1954
Francja	Francuska Afryka Równikowa	niepodległość jako Czad	1960
		niepodległość jako Gabon	1960
	Środkowe Kongo	niepodległość jako Kongo Brazzaville	1960
	Francuska Afryka Zachodnia	niepodległość jako Dahomej (obecnie Benin)	1960
	Francuska Gwinea	niepodległość jako Gwinea	1958
	Kolonie Niger	niepodległość jako Niger	1960
		niepodległość jako Senegal	1960
		niepodległość jako Górna Wolta	1960
	Indochiny	niepodległość jako Kambodża	1953
		niepodległość jako Laos	1949
		niepodległość jako Demokratyczna Republika Wietnamu	1945
	Madagaskar	niepodległość jako Madagaskar	1960
	Maroko	niepodległość	1956
	Tunezja	niepodległość	1956
Kamerun Terytorium powiernicze	niepodległość	1960	
Włochy	Somalia Terytorium powiernicze	niepodległość jako Somalia (połączona z częścią brytyjską)	1960
Holandia	Indie Holenderskie	niepodległość jako Indonezja	1949
Portugalia	Angola	niepodległość	1975
	Gwinea Portugalska	niepodległość jako Gwinea Bissau	1974
	Mozambik	niepodległość	1975
RPA	Afryka Południowo-Zachodnia	niepodległość jako Namibia	1990
Wielka Brytania	Aden	niepodległość jako Południowy Jemen	1967
	Bahama	niepodległość	1973
	Barbados	niepodległość	1966
	Brunei	niepodległość	1984
	Cypr	niepodległość	1960
	Złote Wybrzeże	niepodległość jako Ghana	1957
	Hong Kong	zmiana statusu	1972
	Jamajka	niepodległość	1962

Wielka Brytania	Kenia	niepodległość	1963
	Malta	niepodległość	1964
	Nigeria	niepodległość	1960
	Sierra Leone	niepodległość	1961
	Rodezja	niepodległość jako Zimbabwe	1980
	Trinidad i Tobago	niepodległość	1962
	Zanzibar	niepodległość, obecnie Republika Tanzanii	1963

Źródło: opracowanie własne na podstawie www.un.org/Depts/dpi/decolonization/trust2.htm.

10.2. Główne etapy i problemy dekolonizacji

Pierwszy etap rozpadu systemu kolonialnego datowany jest na lata 1945–1955. Niepodległość uzyskały wtedy przede wszystkim państwa azjatyckie (11) i jedno afrykańskie. Sposób uzyskania niepodległości zależał od polityki przyjętej przez metropole wobec ruchów niepodległościowych i stanowiska wobec dalszego posiadania kolonii. Specyfika i różnice pomiędzy strategią i taktyką poszczególnych mocarstw kolonialnych oraz rodzące się w efekcie problemy pokazane zostaną na konkretnych przykładach (w dalszej części).

Drugi etap dekolonizacji trwał dziesięć lat (1955–1965). Spod dominacji kolonialnej wyzwoliły się wtedy aż 42 państwa, w tym 30 w Afryce. Kulminacja tego procesu przypadła na rok 1960, kiedy to 17 państw afrykańskich ogłosiło niepodległość, głównie dzięki rozwiązaniom politycznym i aktywności ONZ. Z tego względu rok ten często określa się „rokiem Afryki”.

Trzeci okres przypada na lata 1965–1975. Niepodległość uzyskały wówczas kolejne posiadłości brytyjskie na Bliskim Wschodzie oraz kolonie portugalskie. W ostatnim etapie dekolonizacji, trwającym do chwili obecnej, doszło w zasadzie do ostatecznej likwidacji imperiów kolonialnych Wielkiej Brytanii, Francji, Hiszpanii i Holandii. W połowie lat 80. terytoria zależne i niesamodzielne zajmowały 0,7% powierzchni świata zamieszkałej przez około 0,2% ludności kuli ziemskiej.

Od lat 90. XX w. system kolonialny pozostał w formie szczątkowej (w Europie jedynie Gibraltar oraz Ceuta i Melilla – niewielkie posiadłości hiszpańskie w północnej Afryce). Stało się tak m.in. dzięki usamodzielnieniu się Afryki Południowo-Zachodniej, która proklamowała niepodległość (w 1990) przyjmując nazwę Namibii, czy przekazaniu przez Wielką Brytanię (w 1997) na rzecz Chińskiej Republiki Ludowej Hongkongu, oraz Makao przez Portugalię (w 1999). W wyniku procesu dekolonizacji niepodległość uzyskało ponad 80 byłych kolonii. Z 16 istniejących terytoriów niesamodzielnych, 10 znajduje się pod administracją Wielkiej Brytanii, 3 – USA i po jednej Francji i Nowej Zelandii [zob. szerzej, *ONZ i dekolonizacja*, www.un.org/Depts/dpi/decolonization].

Tabela 10.4. Terytoria niesamodzielne – stan na 2002 rok

Terytoria niesamodzielne	Państwo administrujące	Obszar (w km ²)	Ludność
Afryka			
Sahara Zachodnia	*	266 000	256 000
Atlantyk i Karaiby			
Anguilla	Wielka Brytania	96	11 960
Bermudy	Wielka Brytania	53	6 997
Brytyjskie Wyspy Dziewicze	Wielka Brytania	153	23 000
Kajmany	Wielka Brytania	260	39 410
Falklandy	Wielka Brytania	11 961	2 391
Montserrat	Wielka Brytania	98	5 000
Święta Helena	Wielka Brytania	122	6 000
Turks i Caicos	Wielka Brytania	430	24 000
Amerykańskie Wyspy Dziewicze	USA	340	108 612
Europa			
Gibraltar	Wielka Brytania	6	26 703
Pacyfik i Ocean Indyjski			
Samoa Amerykańskie	USA	197	57 291
Guam	USA	549	154 805
Nowa Kaledonia	Francja	35 853	215 904
Pitcairn	Wielka Brytania	5	46
Tokelau	Nowa Zelandia	10	1 518

* Status nierozstrzygnięty

Źródło: www.un.org/Depts/dpi/decolonization.

Rządy państw kolonialnych nie zamierzały jednak rezygnować ze swoich posiadłości, zwłaszcza z kolonii w Afryce, uznawanych za niezbędne do funkcjonowania metropolii. Ze względu na znaczne osłabienie w wyniku II wojny światowej nie były w stanie powstrzymać dążeń narodowyzwoleńczych na poszczególnych obszarach, szczególnie w Azji Południowo-Wschodniej. Stosunkowo szybko pogodziła się z utratą kolonii Wielka Brytania i starała się przygotowywać poszczególne państwa do niepodległości, zapewniając sobie jednak możliwość wpływu na późniejszą sytuację w danym kraju. Przeważały więc rozwiązania polityczne, z rzadka dochodziło do powstań i wojen.

Przeciwny sposób postępowania przyjęła w pierwszym okresie dekolonizacji Francja, która za wszelką cenę starała się utrzymać swoje imperium. W tzw. Deklaracji z Brazzaville (1944) zapowiadano wprowadzenie zmian w koloniach, polegające na powołaniu władz lokalnych, równouprawnieniu „tubylców” czy możliwości ich uczestnictwa w wyborach do Zgromadzenia Narodowego. Te zobowiązania potwierdziła konstytucja (z 1946) ogłaszająca powstanie Unii Francuskiej. Działania te nie powstrzymały jednak ruchów narodowyzwoleńczych, dlatego doszło do krwawych wojen i tłumienia powstań (np. na Madagaskarze

w latach 1947–1948). Wszystkie posiadłości Francji w Afryce od 1946 r. nazywano „terytoriami zamorskimi”.

Problemy i skutki dekolonizacji omówimy na konkretnych przykładach, przedstawiając rozpad poszczególnych imperiów kolonialnych.

W imperium brytyjskim i jego posiadłościach w Azji najważniejszym faktem było uzyskanie niepodległości światowej, jednak przekazanie władzy rozpoczęło już w jej trakcie. Był to proces trudny, głównie ze względu na konflikt między hindusami a muzułmanami, umiejętnie wykorzystywany przez Brytyjczyków w myśl zasady „dziel i rządź” [Kukułka 1998: 70–72].

Podstawowe znaczenie dla procesu uniezależnienia od Wielkiej Brytanii miała działalność Indyjskiego Kongresu Narodowego na czele z Mahatmą Gandhim, który za cel postawił sobie ogłoszenie niepodległości i zmuszenie Brytyjczyków do opuszczenia Indii. Równoległe działała Liga Muzułmańska, głosząca konieczność powstania na północy Pakistanu, co początkowo zyskało poparcie Brytyjczyków. Brak zgody na ten postulat Indyjskiego Kongresu Narodowego doprowadził do buntów, zamieszek, masakr i kryzysu gospodarczego. W tej sytuacji, w maju 1946 r., Wielka Brytania przedstawiła projekt konstytucji Indii – miały być one członkiem Wspólnoty Brytyjskiej, pozostając konfederacją prowincji, które mogły oddzielić się od państwa. Projekt odrzuciła Liga Muzułmańska, chciała bowiem, aby Brytyjczycy od razu nakreślili granice nowego państwa muzułmańskiego – Pakistanu. Do czasu spełnienia tych żądań, Liga sabotowała proces przekazywania władzy przez Brytyjczyków, którzy w takich okolicznościach uznali, że będą współpracować tylko z przedstawicielami Indyjskiego Kongresu Narodowego. Wówczas Liga Muzułmańska postanowiła zakończyć bojkot i powrócić do rokowań i procesu przekazywania władzy. W czerwcu 1947 r. ukazał się nowy projekt podziału Indii, który wprowadzał podział na Pakistan i Unię Indyjską, a w życie wszedł 15 lipca 1947 r., kiedy to Brytyjczycy ogłosili koniec swoich rządów. Tego samego dnia proklamowano powstanie dwóch nowych państw: Pakistanu Zachodniego i Pakistanu Wschodniego. Oba kraje znalazły się w Brytyjskiej Wspólnocie Narodów. Po wycofaniu Brytyjczyków doszło do zamieszek religijnych i etnicznych oraz wysiedlenia ludności, co pochłonęło około miliona ofiar. Spory graniczne między nowymi państwami doprowadziły w październiku 1947 r. do wybuchu pierwszego konfliktu o Kaszmir, zakończony 1 stycznia 1949 r. zawieszeniem broni. Tymczasowo nakreślona linia demarkacyjna (do czasu przeprowadzenia plebiscytu) stopniowo stawała się granicą między oboma państwami, bowiem w 1952 r. obszar ten wszedł w skład Indii. Wojna zakończyła się rozejmem w styczniu 1949 r., na którego podstawie większość tego terytorium znalazła się po stronie indyjskiej.

26 stycznia 1950 r. w Indiach proklamowano republikę, chociaż uznawano nadal monarchę brytyjskiego i dlatego Republika Indii pozostała w Brytyjskiej Wspólnocie Narodów – organizacji międzynarodowej, powstałej w 1926 r., która zrzesza niepodległe kraje wchodzące w skład brytyjskiego imperium kolonialnego. Niektórzy z członków uznają brytyjskiego monarchę za głowę państwa, jednak w większości są to republiki, na których czele stoi prezydent. Królowa Elżbieta II pełni funkcję Głowy Wspólnoty Narodów, liczącej obecnie 53 kraje [źródło internetowe: www.thecommonwealth.org].

Birma proklamowała niepodległość w czerwcu 1947 r., przy jednoczesnym odzuceniu przynależności do Brytyjskiej Wspólnoty Narodów. Realnie jednak zdobyła niepodległość już w 1943 r. od Japonii, a w październiku 1947 r. nastąpiło jej potwierdzenie w traktacie z Wielką Brytanią. Brytyjczycy wycofali swoje wojska na początku 1948 r. W lutym 1948 r. niepodległość i status dominium brytyjskiego uzyskał Cejlon. Nowo powstałe państwo nazwano Sri Lanka. W 1957 r. spod dominacji kolonialnej wyzwolone zostały Maleje, gdzie od 1948 r. działała silna partyzantka komunistyczna pokonana dopiero w latach 1952–1956. W 1963 r. utworzono Federację Malesji – do której dołączyło Borneo i Singapur, który w 1965 r. wystąpił z niej i stał się samodzielną republiką.

Na Bliskim Wschodzie podstawowym problemem, z jakim zmagali się Brytyjczycy, było osadnictwo żydowskie na terenie Zachodniej Palestyny i chęć utworzenia tam państwa żydowskiego. Do grona 6 niepodległych państw arabskich (Egipt, Irak, Arabia Saudyjska, Jemen, Syria i Liban – dwa ostatnie niepodległe dopiero w 1946 r., chociaż formalnie od 1941 r., gdyż Francja nie przekazała faktycznej władzy) szybko dołączyła Transjordania, dzięki korzystnym warunkom uzyskanym przez Wielką Brytanię (np. stacjonowanie wojsk). Pod kontrolą Brytyjczyków pozostawały: Zachodnia Palestyna (z mandatu Ligi Narodów od 1921), Cypr, Aden, Oman i tereny nad Zatoką Perską.

Arabowie pragnęli niezależności, a być może nawet stworzenia jednego, zjednoczonego państwa. Idea ta nosi nazwę Panarabizmu, a jej geneza sięga XIX w. i opiera się na wspólnocie językowej, historycznej i religijnej, pochodzeniu etnicznym oraz charakterystycznej mentalności. W latach II wojny światowej Arabowie chcieli ją realizować, a dążeniom tym przewodził Egipt. W 1945 r. w Kairze zawarło Pakt Ligi Arabskiej, podpisany przez 7 państw, tworzący Ligę Państw Arabskich, której celem miała być współpraca gospodarcza, polityczna, kulturalna, społeczna i rozwiązywanie konfliktów między państwami arabskimi. Największe sukcesy odniosła jako reprezentant państw arabskich na arenie międzynarodowej w kwestii stosunku wobec Izraela. W okresie II wojny światowej Wielka Brytania sprzeciwiała się przybywaniu uchodźców żydowskich do Palestyny. Stało się tak mimo realizacji deklaracji Balfoura (z 1917) o pomocy w uznaniu Palestyny za siedzibę ludności żydowskiej.

Od końca XIX w. organizacje syjonistyczne starały się utworzyć tam państwo żydowskie, Wielkiej Brytanii zależało wtedy jednak bardziej na dobrych stosunkach z Arabami, gdyż gwarantowało to dostęp do ropy naftowej. Dlatego też na terenie Palestyny powstał żydowski ruch antybrytyjski – Grupa Sterna czy Narodowa Organizacja Wojskowa – wzmocniony dużą liczbą przybyszów po zakończeniu wojny. Nastąpiły krwawe zamachy na administrację brytyjską, np. w lipcu 1946 r. terroryści żydowscy wysadzili w powietrze hotel „King David”, w którym znajdowała się brytyjska administracja i dowództwo wojsk. Walki toczyły się również pomiędzy Żydami a Arabami, natomiast z powodu wzmożonego nacisku USA na wyrażenie zgody na osadnictwo żydowskie, Wielka Brytania (w kwietniu 1947) przekazała sprawę przyszłości Palestyny ONZ.

Zgromadzenie Ogólne ONZ zdecydowało o powołaniu Specjalnej Komisji NZ do spraw Palestyny, której zadaniem było rozwiązanie problemu. W efekcie jej prac przygotowano dwie propozycje:

- 1) powstanie dwunarodowego państwa federacyjnego,
- 2) powstanie dwóch państw połączonych unią gospodarczą.

29 listopada 1947 r. Zgromadzenie Ogólne przegłosowało drugi projekt. Zakładano, że powstaną dwa państwa – żydowskie (46% powierzchni, w tym 45% ludności arabskiej) i arabskie 54% powierzchni (prawie jednolite), a Jerozolima i Betlejem miały posiadać status międzynarodowy [zob. Kukułka 1998a: 75]. Według ustaleń wojska brytyjskie miały się wycofać 1 sierpnia 1948 r., a dwa miesiące później powinno zostać proklamowane powstanie obu państw oraz ogłoszona unia gospodarcza. Jednak ze względu na sukcesy sił żydowskich w walkach z Palestyńczykami i wygaśnięcie mandatu Wielkiej Brytanii, 12 maja 1948 r. doszło do proklamowania w Tel Awiwie powstania Izraela (14 V 1948), uznanego od razu przez USA i ZSRR. Nie został on natomiast uznany przez kraje arabskie, które 16 maja 1948 r. zaatakowały państwo żydowskie. Wojna trwała do 25 stycznia 1949 r. i zakończyła się zwycięstwem Izraela, który nie tylko obronił swoje terytorium, ale i zajął tereny nie przyznane mu przez ONZ. Zakończył ją rozejm – z Egiptem, Jordanią, Libanem i Syrią. Nie zawarły go Irak, Arabia Saudyjska i Jemen, ponieważ nie posiadały granic z Izraelem.

Jednym ze skutków tej wojny było powstanie problemu uchodźców palestyńskich, na rok 1951 szacowanych na około 900 tys. Część terytorium Palestyny, która nie znalazła się w granicach Izraela w grudniu 1949 r. została przyłączona do Jordanii.

Z kolonii afrykańskich pierwszym krajem, który uzyskał niepodległość była Libia (1 stycznia 1952 r., zgodnie z wolą mocarstw zachodnich i wynikającą z niej decyzją ONZ), wcześniejsza kolonia Włoch, które w traktacie pokojowym z 1947 r. zrzekły się praw do posiadłości w Afryce. Brytyjczycy oddali władzę przywódcy nastawionemu przychylnie do siebie i Stanów Zjednoczonych, dlatego na terenie Libii powstały bazy tych państw. Sudan od 1953 r. posiadał samorząd, a od początku 1956 r., stał się też niepodległym państwem; Ghana (Złote Wybrzeże) uzyskała niepodległość w 1957 r., a na jej czele stanął Kwame Nkrumah. W 1960 r. niepodległość ogłosiła Nigeria, w 1961 r. Sierra Leone, w 1962 r. Uganda, w 1964 r. Tanzania (utworzona) i w 1965 r. Gambia.

W 1963 r. niepodległość uzyskała również Kenia, ale wkrótce doszło tam do wybuchu powstania Mau Mau (nazwa konspiracyjnego stowarzyszenia polityczno-religijnego domagającego się niepodległości i organizującego akcje terrorystyczne). Stało się tak ze względu na dużą liczbę Brytyjczyków tam zamieszkujących, dlatego dopiero w 1963 r. udało się doprowadzić do porozumienia. Generalnie w kwestii kolonii afrykańskich, Wielka Brytania starała się pozostawiać je pod swoją kontrolą jak najdłużej, jednak zdając sobie sprawę z siły ruchów narodowowyzwoleńczych i chcąc uniknąć krwawych wojen kolonialnych, przy jednoczesnym zagwarantowaniu sobie realizacji własnych interesów, stopniowo przygotowywała poszczególne państwa do niepodległości. W późniejszym okresie ku takiemu rozwiązaniu skłoniła się Francja, jednak nim do tego doszło, jej polityka dotycząca kolonii była zupełnie inna.

Mapa 10.1. Plan podziału Palestyny według ONZ

Źródło: opracowanie własne na podstawie http://de.wikipedia.org/wiki/Bild:UN_Partition_Plan_For_Palestine_1947.png.

W posiadłościach francuskich, szczególnie na terenie Azji Południowo-Wschodniej, szybko doszło do walk pomiędzy wojskami francuskimi a miejscowymi partyzantkami, które za cel stawiały sobie zdobycie niepodległości. Obszar Półwyspu Indochińskiego w efekcie działań wojennych znalazł się pod okupacją brytyjską (część południowa) i chińską (część północna). Francja miała go odzyskać i nie godziła się na żądania niezależności Wietnamu, Laosu i Kambodży. Były one tym silniejsze, że wycofujący się z Indochin Japończycy ogłosili 9 marca 1945 r. zniesienie statusu kolonialnego tego obszaru, a 11 marca powstał pierwszy wietnamski rząd. Niepodległość ogłosił również Laos i Kambodża.

We wrześniu 1945 r. Francuzi wkroczyli do strefy brytyjskiej, gdzie napotkali na silny opór organizacji Viet Minh (Liga Niepodległości Wietnamu), na której czele stał komunista wykształcony we Francji – Ho Szi Min. Mając pod kontrolą północną część kraju, wzniesając ogólnonarodowe powstanie i zajmując w ostatnich dniach sierpnia Sajgon, 2 września 1945 r. proklamował on powstanie Demokratycznej Republiki Wietnamu (DRW) ze stolicą w Hanoi. Siły francuskie, w liczbie około 70 000 żołnierzy, przystąpiły do rozprawy z komunistami i od 12 września 1945 r. zaczęły odzyskiwać kontrolę nad terytorium Wietnamu [Patek, Rydel, Węc (red.) 2000: 172]. Kontrolę nad Laosem i Kambodżą, które miały wejść w skład Unii Francuskiej i Federacji Indochińskiej otrzymując autonomię, odzyskano szybko. Stosowne traktaty podpisano w sierpniu 1945 i w styczniu 1946 r. Działania wojenne pozwoliły na skłonienie Ho Szi Mina do kompromisu (zawartego 6 marca 1946). Francja uznawała istnienie DRW, a Ho Szi Min godził się na jej udział w Unii Francuskiej i tworzonej wtedy Federacji Indochińskiej. Skądinąd jednak porozumienie nie weszło w życie, bowiem Francuzi chcieli opanować cały północny Wietnam. Od listopada 1946 r. ich działania przybrały wymiar wojny kolonialnej, rozpoczętej przez Wietnamczyków działaniami w grudniu tego samego roku. Początkowe sukcesy wojsk francuskich sprawiły, że siły Ho Szi Mina przeszły do wojny partyzanckiej. Jednocześnie apelował on ciągle o pokojowe rozwiązanie konfliktu, co popierało wiele państw ganiących politykę Francji. Z tego powodu wojnę w Wietnamie zaczęto potocznie określać „brudna wojna”; większość Francuzów jej nie popierała, a wojska tam działające składały się w głównej mierze z obywateli kolonii.

Brak szans na szybkie rozstrzygnięcie walk sprawił, że Francja stworzyła (w 1948) na południu marionetkowe Państwo Wietnamskie na czele z Bao Da-ï'em, które wraz z Laosem i Kambodżą weszło w skład Unii Francuskiej i miało wystawić do walki własne siły zbrojne. Francja uznała niepodległość tych państw w styczniu 1950 r. W odpowiedzi na apel Ho Szi Mina, rząd DRW przyjęty został przez państwa socjalistyczne i zaczął otrzymywać od nich pomoc. Wobec tego USA uznały rząd w Sajgonie – Państwo Wietnamskie, któremu zaczęły udzielać pomocy, stając tym samym po stronie zniechęconych kolonizatorów. Korzystając ze wsparcia ZSRR, Viet Minh przeszedł do skutecznej ofensywy i zaczął działać wspólnie z partyzantkami pozostałych państw Indochin na podstawie porozumienia z marca 1951 r. Sukcesy zaczął odnosić szczególnie po zakończeniu wojny koreańskiej, gdyż wtedy otrzymał wielkie dostawy broni kierowane wcześniej do „chińskich ochotników”. Francuzi korzystając z pomocy amerykańskiej, która

znacznie wzrosła po zawieszeniu broni w Korei, postanowili obsadzić strategiczną pozycję w forcie Dien Bien Phu, który zajęli w listopadzie 1953 r. licząc na skłonienie Ho Szi Mina do ustępstw. Fort poddał się w maju 1954 r., bowiem Francuzi popełnili błędy wojskowe, np. nie wierzyli w możliwość przetransportowania przez dżunglę ciężkich dział, kiedy to ponad dwustutysięczny kontyngent francuskich wojsk ekspedycyjnych został pokonany. Tak spektakularna klęska Francji stała się ostatecznym powodem do podjęcia negocjacji, które miały miejsce na konferencji w Genewie (rozpoczętej 26 kwietnia i trwającej do 21 lipca 1954). W ich efekcie w lipcu doszło do uznania niepodległości całego terytorium Wietnamu oraz Kambodży i Laosu. Do najważniejszych postanowień zaliczyć należy także decyzje o: demokratycznych wyborach i zjednoczeniu Wietnamu w ciągu 2 lat, zakazie istnienia obcych baz wojskowych na terenie tych państw i ich niewchodzenia do sojuszy wojskowych.

USA wyraziły niezadowolenie wobec uznania rządu komunistycznego i nie zaakceptowały odpowiedniego punktu deklaracji końcowej konferencji. 17 równoleżnik określono jako linię demarkacyjną pomiędzy częścią południową a północną. Francuzi opuścili Wietnam w kwietniu 1956 r., ale rząd DRW wypowiedział układ genewski i rozpoczął przygotowania do zbrojnego zjednoczenia Wietnamu.

Kolejna „brudna wojna” rozpętała się w Afryce Północnej. O niepodległość zabiegały tam Tunezja, Maroko i Algieria, w której od 1945 r. zdarzały się wystąpienia przeciw Francji (ok. 11% Francuzów zwanych *kolonami*, stanowiło ok. 1,1 mln mieszkańców Algierii). Z tego powodu i za sprawą odkrytych pokładów ropy naftowej, Francja nie godziła się na niepodległość Algierii. Na czele ruchu niepodległościowego stał Mohamed Ben Bella. Stworzył on Algierski Komitet Rewolucyjny, który od 1949 r. miał siedzibę w Kairze i cieszył się poparciem ZSRR. 1 listopada 1954 r. rozpoczęło się powstanie antyfrancuskie kierowane przez Front Wyzwolenia Narodowego (porozumienie organizacji niepodległościowych) na którego czele stanął Ben Bella. W jego efekcie w 1958 r. doszło do proklamowania Republiki Algierskiej i powstania Rządu Tymczasowego [Kukułka 1998a: 135 i nast.]. Powstanie trwało do 1962 r.; w pierwszych dwóch latach pochłonęło życie 250 tys. Algierczyków (łącznie w ciągu 8 lat blisko milion). O skali walk świadczy stopień zaangażowania Francji, która musiała użyć sił, szacowanych na ok. 800 tys. żołnierzy. W kraju wprowadzono rządy policyjne, a prestiż międzynarodowy Francji uległ znacznemu obniżeniu, szczególnie na forum ONZ.

W takiej sytuacji Charles de Gaulle rozpoczął przygotowania do politycznego rozwiązania konfliktu. Od maja 1961 do marca 1962 r. odbywały się w Evian poufne negocjacje zakończone podpisaniem porozumienia. Francja zagwarantowała sobie w nim prawo do korzystania przez 3 lata z baz wojskowych i stacjonowania 90 tys. żołnierzy, przynależność Algierii do strefy franka i unii celnej oraz wspólną eksploatację ropy naftowej. Porozumienie zostało zaakceptowane w referendum we Francji i przez zjazd Frontu Wyzwolenia Narodowego w Trypolisie w czerwcu 1962 r. 1 lipca 1962 r. odbyło się (przewidywane w postanowieniach układu) referendum w Algierii, w którym zdecydowana większość głosujących opowiedziała się za niepodległością kraju i realizacją porozumienia z Evian. W efekcie Algieria

stała się niepodległym państwem już 3 lipca 1962 r. Większość osadników francuskich musiała wyjechać.

Dzięki zaangażowaniu Francji w wojnę w Algierii i po jej klęsce w Wietnamie, stosunkowo łatwo w 1956 r., niepodległość uzyskała Tunezja i Maroko.

Doświadczenia te doprowadziły do zmiany polityki francuskiej i zgody Francji na niepodległość własnych kolonii przy zapewnianiu sobie korzystnych umów z już formalnie niezależnymi państwami. Niepodległość uzyskała w 1958 r. Gwinea, w 1960 – Mauretania, Mali, Niger, Czad, Senegal, Wybrzeże Kości Słoniowej, Górna Wolta (od 1984 Burkina Faso), Togo, Dahomej (od 1975 Benin), Kamerun, Republika Środkowoafrykańska, Gabon, Kongo Brazzaville i Madagaskar.

Podobnie do Francji postępowała Holandia, której Holenderskie Indie Wschodnie były okupowane przez Japończyków. Holandia już w 1942 r. zapowiedziała chęć utrzymania imperium, ale pozbawiona była możliwości podjęcia walki na terenie Indonezji (z armią japońską zmagą się Wielka Brytania). W sierpniu 1945 r., jeszcze pod okupacją japońską, proklamowano powstanie Republiki Indonezji, na której czele stanął Ahmed Sukarno. Mimo to wystąpił on zdecydowanie przeciwko Japończykom. Siły nowego państwa nie chciały skapitulować przed Wielką Brytanią ani przystąpić do unii z Holandią. Żądały natomiast uznania niepodległości, czego nie chciała Holandia, pomimo międzynarodowej krytyki państw uznających prawo Indonezji do niezależności. Również Wielka Brytania nie przyjęła niepodległości Indonezji i przyczyniła się do utworzenia rządu sułtana Sjahrira, który pozwolił na powrót administracji holenderskiej. Doprowadziło to do walk między kolonizatorami i uległym wobec nich rządem a ruchem niepodległościowym.

W wyniku negocjacji pomiędzy obiema stronami, w listopadzie 1946 r. utworzono Stany Zjednoczone Indonezji w związku z Holandią. Jednak w 1947 r. Holendrzy podjęli działania na rzecz odzyskania kolonii. Wojska brytyjskie wycofały się (listopad 1946), a zawarte w styczniu 1948 r. kolejne porozumienie między obiema stronami zostało złamane przez Holendrów w grudniu tego samego roku, kiedy to przystąpili do następnego ataku, w wyniku którego zajęli Dżakartę i aresztowali Sukarno. Rada Bezpieczeństwa ONZ, USA i Wielka Brytania potępiły Holandię i nakazały jej podjęcie negocjacji. Odbywały się one w Hadze od sierpnia do listopada 1949 r., w efekcie których, proklamowano niepodległość nowego państwa o nazwie Republika Stanów Zjednoczonych Indonezji 27 grudnia 1949 r. Dopiero konstytucja z sierpnia 1950 r. formalnie zakończyła wszelkie więzi z byłą metropolią i zmieniła nazwę państwa na Zjednoczoną Republikę Indonezji.

Belgia również nie chciała rezygnować z największej kolonii afrykańskiej, którą było Kongo Belgijskie, niezwykle bogate w surowce i silnie eksploatowane przez metropolię. Na obszarze ponad 2 mln 300 tys. km² żyło ok. 13 mln tubylców i tylko 100 tys. białych, a zaledwie 15 miast liczyło powyżej 20 tys. mieszkańców. Od 1950 r. pojawiły się ruchy wyzwolenicze. Belgowie ogłosili wycofanie się i przyznanie niepodległości Kongu dopiero w 1960 r. Nie przygotowali na nią miejscowej ludności, a na terenie ogromnego państwa pozostawili jedynie kilkanaście osób z wyższym wykształceniem. Na czele państwa stanął Patrice Lumumba. Po kilku tygodniach rządów Lumumby, od Konga oddzieliła się Katanga – najbogatsza

część kraju – który to fakt wywołał wojnę domową, zakończoną w 1965 r. Władzę wtedy przejął Mobutu Sese Seko.

Dłużej na niepodległość czekały kolonie portugalskie (najważniejsze z nich to Angola i Mozambik), bowiem rządzący Portugalią premier Antonio Salazar głosił tezę o nierozzerwalności więzi i misji cywilizacyjnej tego kraju. Z tego też powodu dopiero w 1951 r. uznano je za „prowincje zamorskie”. W połowie lat 60. na terenie Angoli i Mozambiku uaktywniły się partyzantki komunistyczne dążące do wyzwolenia, jednak to nie im, a zmianom, które nastąpiły w Portugalii („rewolucja goździków” w 1974), państwa te zawdzięczają niezależność uzyskaną w 1975 r.

Hiszpania zrezygnowała z kolonii bezkonfliktowo, jedynie na obszarze Sahary Zachodniej działał słaby ruch partyzancki o nazwie Polisario. W 1975 r. Hiszpanie przekazali te tereny pod administrację Maroka i Mauretanii, jednak ta ostatnia się wycofała i całość odpowiedzialności przejęło Maroko. Ruch Polisario w 1976 r. ogłosił niezależność i powstanie Arabskiej Demokratycznej Republiki Sahary, co spowodowało wojnę z Marokiem. Dopiero w 1991 r. dzięki pomocy ONZ zorganizowano referendum, które miało zdecydować o losie tego obszaru. Do dziś jednak sprawy przynależności terytorialnej nie zostały rozstrzygnięte.

Najdłużej istniejącym państwem, w którym dominowali biali była Republika Południowej Afryki, utworzona w 1919 r. pod nazwą Unia Południowej Afryki. Od 1948 r. rządy sprawowała tam radykalnie prawicowa Partia Narodowa głosząca ideę apartheidu (odrębności) i tezę o wyższości rasy białej. Wprowadzano odpowiednie rozwiązania prawne np. zakaz małżeństw i stosunków seksualnych pomiędzy rasami, wpisywanie rasy do dokumentów, odrębne środki komunikacji czy miejsca zamieszkania. Tereny dla ludności kolorowej (ok. 70% mieszkańców) nazywano bantustanami, a objęły one zaledwie 13% kraju. Czarni mieszkańcy przeciwni tej polityce skupili się w Afrykańskim Kongresie Narodowym (AKN), któremu przewodził Nelson Mandela. Ugrupowanie zostało zdelegalizowane w 1960 r., a Mandela w 1964 r. skazany na dożywocie.

Dopiero po uzyskaniu niezależności przez Angolę i Mozambik, a potem Zimbabwe, zrodziły się możliwości organizacji baz AKN na terenach tych państw i walki z białymi w RPA. Lata 1976–1978 to pierwszy okres buntów. W 1977 r. ONZ nałożyła embargo na handel z RPA. Izolacja międzynarodowa pogłębiała się, narastały kłopoty gospodarcze, represje wobec buntujących się czarnych niszczyły kraj. W latach 80. doszło do pierwszych zmian w polityce państwa: powstały organizacje społeczne czarnych, zniesiono tzw. mały apartheid (np. zakaz małżeństw i kontaktów seksualnych). Jednak próba wprowadzenia nowej konstytucji, zawierającej ograniczone prawa dla czarnych, spowodowała w latach 1984–1985 wybuch kolejnej fali buntów, co nieuchronnie wymusiło wprowadzenie stanu wyjątkowego. Do embarga handlowego przyłączyły się Stany Zjednoczone i Wielka Brytania. W 1989 r. prezydentem został Frederik de Klerk, który postanowił zakończyć politykę apartheidu. W 1990 r. zalegalizował opozycję i uwolnił Mandelę. W czerwcu 1991 r. doszło do zniesienia większości ustaw apartheidu, uzgodniono przeprowadzenie wolnych wyborów, które odbyły się w kwietniu 1994 r. Zwyciężył w nich AKN i w maju 1994 r. Nelson Mandela został pierwszym czarnym prezydentem kraju. Frederik de Klerk i Nelson Mandela otrzymali w roku 1993 pokojową nagrodę Nobla.

10.3. Ruch Państw Niezaangażowanych

Genezy Ruchu Państw Niezaangażowanych upatrywać należy w procesie dekolonizacji i rywalizacji okresu „zimnej wojny”. Dominujące znaczenie miały wydarzenia w Azji, gdzie najwcześniej doszło do wojen narodowowyzwoleńczych i rozkładu systemu kolonialnego. Nowo powstałe państwa musiały określić swoje miejsce w zimnowojennym systemie stosunków międzynarodowych. Było to konieczne, chociażby z powodu powstających w tamtym rejonie sojuszy polityczno-wojskowych tworzonych z inspiracji USA, czyli:

- Paktu Bezpieczeństwa Pacyfiku (ANZUS), utworzonego w 1951 r. w składzie: Australia, Nowa Zelandia i USA,
- Organizacji Paktu Azji Południowo-Wschodniej (SEATO), założonego w 1954 r. w składzie: USA, Wielka Brytania, Francja, Australia, Nowa Zelandia, Filipiny, Pakistan i Tajlandia,
- Paktu Bagdadzkiego, zawiązanego w 1955 r., w składzie: Iran, Pakistan, Turcja i Wielka Brytania. W pracach uczestniczyły też USA, mając specjalny status w Pakcie. Od 1959 r., kiedy z umowy wycofał się Irak, zwany jest CENTO – Organizacja Paktu Centralnego.

Pierwszą z dróg wyboru, jakie miały młode niepodległe państwa, była orientacja prozachodnia. Drugą – przemiany na wzór państw socjalistycznych i wprowadzenie ustroju komunistycznego. Trzecią – pozostanie na uboczu rywalizacji międzyblokowej i stworzenie możliwie niezależnej polityki zagranicznej pod hasłami dekolonizacji, w duchu solidarności azjatycko-afrykańskiej. O wyborze trzeciej drogi – niezależnej polityki zagranicznej – zdecydowały czynniki, które składają się na genezę Ruchu Państw Niezaangażowanych:

- sprzeciw wobec podziału świata na dwa bloki, opowiedzenie się bowiem za jednym z nich, wiązałoby się z koniecznością udziału w przyszłej wojnie światowej,
- powstanie komunistycznego państwa w Chinach, sukcesy ruchów narodowowyzwoleńczych i brak ostatecznego zwycięstwa w Korei, przynosiło nadzieję na skuteczne przeciwstawienie się polityce byłych mocarstw kolonialnych i USA (chcących je zastąpić i sprawować kontrolę w inny sposób),
- chęć prowadzenia własnej polityki międzynarodowej, również ze względu na aspiracje polityczne przywódców politycznych tych państw (np. premiera Indii Jawaharlala Nehru),
- walka z wszelkimi formami kolonializmu jako swego rodzaju postawa moralna, możliwość potępienia wyzysku, dominacji i pogardy dla człowieka oraz szansa na rozwój ekonomiczny i polityczny samodzielnych państw wyzwolonych spod władzy metropolii,
- przemiany zachodzące w Egipcie w 1952 r., będące impulsem do zajęcia aktywnej postawy w walce z agresją i kolonializmem w celu urzeczywistnienia idei międzynarodowego pokoju,
- zaangażowanie Indii w koncepcję Ruchu Państw Niezaangażowanych, związane z wojnami toczącymi się w Korei i Indochinach, oraz polityka J. Nehru, który potępiał USA za imperializm, tworzenie bloków militarnych i poparcie dla Pa-

kistanu. Stąd częste wizyty Nehru w ZSRR i Chinach oraz powstanie w 1954 r. tzw. Grupy Colombo (Birma, Cejlon, Indie, Indonezja, Pakistan), która uznała, że rywalizujące mocarstwa winny wycofać się z Azji i postanowiła zwołać konferencję w tej sprawie z udziałem państw Azji i Afryki. Pierwsze konferencje, na których deklarowano politykę niezależności od bloków wojskowych ale nie bierności politycznej, odbyły się z inicjatywy Indii w New Delhi w 1947 i 1949,

- wprowadzenie w 1954 r. przez ChRL i Indie tzw. reguły Pancza Szila (w sanskrycie pięć zasad), mającej wyznaczać zasady stosunków wzajemnych, do których zaliczono: poszanowanie integralności terytorialnej i suwerenności, nieagresję, równość, pokojowe współistnienie i zasadę wzajemnych korzyści. Stały się one fundamentalnymi zasadami polityki niezaangażowania,
- aktywność ZSRR, który popierał Ruch i zawierał umowy o współpracy w różnych dziedzinach z krajami wybierającymi opcję neutralności.

Ukształtowanie się tzw. trzeciej drogi nastąpiło na konferencji ruchu afroazjatyckiego w Bandungu w Indonezji 17–24 kwietnia 1955 r. Uczestniczyły w niej wszystkie niezależne państwa znajdujące się na terenie Azji i Afryki, z wyjątkiem ZSRR i Izraela; Chiny posiadały wtedy status obserwatora. W konferencji udział wzięli także przedstawiciele krajów zależnych i ludności kolorowej z USA i RPA. Uczestnicy postanowili dążyć do ostatecznej likwidacji kolonializmu, walci z wszelkimi formami dyskryminacji rasowej, zadeklarowali neutralność wobec polityki mocarstw, chęć ożywienia gospodarek i współpracy wzajemnej państw Azji i Afryki oraz zwiększenie reprezentacji krajów obu kontynentów w Radzie Bezpieczeństwa ONZ. Ponadto uchwalono Deklarację w sprawie Zapewnienia Powszechnego Pokoju i Współpracy, opartą na zasadzie Pancza Szila, będącej w istocie jej rozwinięciem. Zapisano w niej następujące założenia:

- 1) poszanowanie podstawowych praw człowieka oraz celów i zasad ONZ,
- 2) uznanie suwerenności i integralności terytorialnej wszystkich państw,
- 3) równość wszystkich ras i narodów,
- 4) zakaz ingerencji w sprawy wewnętrzne innych państw,
- 5) prawo każdego państwa do obrony indywidualnej lub zbiorowej,
- 6) zakaz jego wykorzystywania w interesach wielkich mocarstw i do nacisku na inne państwa,
- 7) powstrzymanie się od gróźb i aktów agresji na inne państwa i regulowanie sporów środkami pokojowymi,
- 8) rozwój wzajemnych interesów i współpracy,
- 9) poszanowanie sprawiedliwości i zobowiązań międzynarodowych [Gelberg 1960: 498–506].

W założeniu przywódców Ruchu – premiera Indii J. Nehru, prezydenta Egiptu Gamala Abdela Nasera, prezydenta Indonezji Ahmeda Sukarno oraz prezydenta Jugosławii, Josipa Broz-Tito – miał być to początek współpracy państw Trzeciego Świata. Jednak ze względu na rywalizację Chin i Indii oraz konflikty pomiędzy państwami, Ruchowi Państw Niezaangażowanych udało się jedynie prowadzić liczącą się, szczególnie w latach 60., działalność na forum ONZ. Nie bez znaczenia było również poparcie dla dekolonizacji. Wspomniani przywódcy zwołali pierwszą konferencję Ruchu Państw Niezaangażowanych, która odbyła się w Belgradzie

(w 1961), a wzięło w niej udział 25 państw. Za główne cele działalności uznano: niezawieranie dwustronnych paktów z mocarstwami, niebranie udziału w paktach wojskowych, pokojowe współistnienie oraz popieranie ruchów narodowo-wyzwoleńczych, walkę z rasizmem, kolonializmem, imperializmem, rozbrojenie i odprężenie w stosunkach międzynarodowych oraz nowy ład ekonomiczny.

Tak powstały ruch nie jest organizacją międzynarodową, bowiem nie działa na podstawie umowy międzynarodowej. Jest to grupa państw, które przyjęły wspólne zasady postępowania i tym sposobem zbliżyły się do siebie. Przyjętą przez nie koncepcję polityczną nazwano neutralizmem. Neutralizm oznacza pewną formę neutralności, która nie musi być potwierdzona przez prawo międzynarodowe, lecz jedynie wyrażona w formie oświadczenia woli lub określonego postępowania przez dane państwo.

Przytoczone założenia i hasła uznać można za bliskie interesom ZSRR i Chin, chociażby ze względu na komunistyczny charakter wielu partyzantek – ich mimowolnego sojusznika o charakterze antyzachodnim. Z powodu wzrostu liczby państw uczestniczących w Ruchu, odmienne ustroje i cele oraz odejście głównych ideologów sprawiły, że jego działalność uległa sparaliżowaniu. Mimo to Ruch Państw Niezaangażowanych funkcjonował ponad 30 lat [zob. rozdz. 9], podczas których odbyło się 13 konferencji szefów państw i rządów krajów w nim uczestniczących [zob. szerzej Malendowski 2004b: 312–323]. Ukształtowały się wówczas organy i instytucje ruchu, takie jak m.in.: spotkania na szczycie (co trzy lata w celu oceny sytuacji międzynarodowej i przyjęcia wspólnego planu działania), konferencje ministrów spraw zagranicznych (zwoływane między konferencjami na szczycie w celu omówienia zagadnień szczegółowych dotyczących działalności ruchu, wspólnego stanowiska wobec spraw podejmowanych przez Zgromadzenie Ogólne ONZ), czy osoba przewodniczącego Ruchu Państw Niezaangażowanych (głowa państwa, na którego terenie odbywało się ostatnie spotkanie na szczycie, sprawowała funkcje koordynacyjne i przygotowujące następną konferencję) i biuro koordynacyjne jako organ wykonawczy.

Według informacji dostępnych na oficjalnej stronie internetowej Ruchu [www.nam.gov.za], ostatnie spotkanie przedstawicieli, w którym wzięły udział tylko 92 państwa, w ramach konferencji ministrów spraw zagranicznych, odbyło się w sierpniu 2004 r. w Durbanie. Była to XIV konferencja tego typu w historii funkcjonowania Ruchu. Omówiono wówczas m.in. podstawowe problemy globalne, które dotyczą państwa Ruchu, poddano analizie sytuację międzynarodową na Bliskim Wschodzie, w Afryce, Azji i Ameryce Łacińskiej. Efekty prac znalazły swoje odzwierciedlenie w sporządzonym i przyjętym dokumencie końcowym [XIV Ministerial Conference of the Non-Aligned Movement (Midterm Review), Durban, South Africa, 17–19 August 2004, Final Document]. Zaznaczmy, że uczestnicy odnotowali w nim, że główną rolą Ruchu jest reprezentacja na forum międzynarodowym państw rozwijających się. Członkowie powinni być przy tym solidarni, szczególnie w wypadku zagrożeń płynących z zewnątrz, a mających różnoraki charakter. Jako cele na najbliższy czas postawiono aktywizację Ruchu, promocję multilateralizmu w stosunkach międzynarodowych (postulat wyraźnie związany z sytuacją międzynarodową w czasie rządów administracji G.W. Busha),

wzmocnienie roli ONZ, promocję praw człowieka (ich rozumienie jednak w wielu państwach członkowskich można uznać za różne, a ponadto inne niż to, do którego odnosimy się w państwach Zachodnich), rozwój społeczny, ekonomiczny (szczególnie rozwój kooperacji między państwami Ruchu, określanej także jako współpracy ekonomicznej Południe-Południe) i przestrzeganie prawa międzynarodowego. By realizować powyższe cele zapowiadano aktywizację instrumentów organizacyjnych, w szczególności zaś współpracę na forum ONZ.

W Durbanie podano także, że kolejne spotkanie Ruchu odbędzie się w Hawanie, bo ofertę jego goszczenia przedstawiła Kuba. Było to XIV spotkanie na szczycie, a więc na szczeblu głów państw lub szefów rządów. Wzięło w im udział 118 przedstawicieli państw należących do Ruchu, a odbyło się zgodnie z zapowiedziami w 2006 r. w Hawanie. Niestety na podanej wcześniej stronie internetowej Ruchu nie widnieje informacja na jego temat. Nie opublikowano także żadnego przyjętego tam dokumentu. Strona ta bowiem nie zawiera informacji o działalności Ruchu po 2004 roku. Skądinąd jednak wniosek, że na tym skończyło się życie Ruchu, jest błędny.

Dobrze oddaje to jednak stan i znaczenie funkcjonowania Ruchu w obecnej rzeczywistości międzynarodowej. Informacje o jego działalności w kolejnych latach możemy jednak odnaleźć na kolejnej stronie internetowej Ruchu: Non-Aligned Movement, Centre for South-South Technical Cooperation [www.csstc.org]. Jednak bardziej atrakcyjne jest to co przygotował na potrzeby polityki informacyjnej ostatni gospodarz szczytu głów państw i szefów rządów. W 2012 roku owym gospodarzem był Iran i to właśnie na terenie tego państwa znajdziemy interesujące nas dokumenty z ostatnich trzech szczytów – na Kubie w 2006 r., w Egipcie w 2009 r. i właśnie w Iranie w 2012 roku [www.nam.gov.ir]. Nie ma tu miejsca, ani potrzeby by wnikać w szczegóły zapisane w tych dokumentach, podajmy tylko dla przykładu i ilustracji wcześniejszych ocen, że:

- W oświadczeniu końcowym przyjętym na Kubie potępiono Izrael za jego działania zbrojne w Libanie, wezwano ONZ do większej troski o przestrzeganie praw małych państw, poparto działania Iranu na rzecz uzyskania dostępu do technologii atomowej i jej pokojowego wykorzystania oraz potępiono politykę zagraniczną USA.
- Na szczycie w Egipcie przyjęto deklaracje dotyczące Palestyny (stały element, pokazujący poparcie dla powstania państwa palestyńskiego) i Kuby (kwestia relacji z USA), a głównym tematem rozmów i deklaracji była walka z globalnym kryzysem gospodarczym i ubóstwem. W sposób symboliczny można także potraktować słowa jakie padły z ust prezydenta Egiptu otwierającego szczyt, który stwierdził, że Ruch jest „sumieniem ludzkości”, co bardzo dobrze oddaje faktyczne znaczenie i możliwości tego ugrupowania we współczesnym świecie. Jeśli zaś chodzi o globalny kryzys to podkreślono, że szczególnie uderzył on w kraje południa. Po raz kolejny nawoływano do budowy nowego światowego ładu ekonomicznego w oparciu o sprawiedliwy podział dóbr i dochodów pomiędzy wszystkie regiony świata.
- W Teheranie natomiast powstały kolejne dwie deklaracje dotyczące Palestyny oraz plan aktywizacji działalności Ruchu, na czym Iranowi szczególnie zależa-

to i co było jego głównym celem (dlatego obrady były zorganizowane z wielkim rozmachem, a relacje z nich przedstawiane w zachodnich mediach były porównywane do relacji z organizacji Igrzysk Olimpijskich, co miało cel propagandowy). Wydaje się jednak, że aktywizacja pozostanie tylko w zapisach dokumentów. Ponadto poparto prawo Iranu do pokojowego wykorzystania energii atomowej, opowiedziano się przeciwko interwencji zewnętrznej w Syrii, zapowiedziano walkę z islamofobią i rasizmem, o których propagowanie oskarżono Zachód, wezwano do przestrzegania praw człowieka i rozbrowienia jądrowego. Dla porządku i ze względu na znaczenie tego wydarzenia dodajmy, że w szczycie udział wzięli Prezydent Egiptu, a była to pierwsza wizyta przywódcy Egiptu w Iranie od 33 lat, czyli od rewolucji islamskiej w tym kraju, jak i porozumień pokojowych pomiędzy Egiptem a Izraelem. Podejrzewano, że rozpocznie to odwilż we wzajemnych relacjach. Tymczasem podczas samych obrad przyczyniło się do wzmocnienia konfliktu egipsko-syryjskiego, bowiem Mursi potępił rząd w Damaszku uznając, że nie ma on już legitymacji do sprawowania władzy. Spotkało się to z kontestacją, jaką było opuszczenie obrad przez delegację z Syrii. Pamiętajmy jednak, że był to prezydent wywodzący się z Bractwa Muzułmańskiego Mohamed Mursi, który w 2013 roku został obalony przez egipską armię.

Dodajmy do tego, że kolejnym gospodarzem szczytu ma być Wenezuela w 2015 roku. Zatem pośród gospodarzy ostatnich szczytów na najwyższym szczeblu mamy Kubę, Iran, a wkrótce Wenezuelę. Nie może więc dziwić, że często mówi się, iż spotkania Ruchu są okazją do bycia tubą propagandową dla ich gospodarzy, należących do specyficznej grupy państw świata. Wszystko to pokazuje, jaką faktyczną rolę ma obecnie Ruch Państw Niezaangażowanych. Specjalnie także podkreślaliśmy jak przedstawia się dostęp do materiałów źródłowych dotyczących działalności organizacji, a umieszczanych na stronach internetowych. Można przyjąć dominujące oceny, świadczące o tym, że Ruch przestał być postrzegany jako „trzecia droga” w stosunkach międzynarodowych, przede wszystkim z jednego powodu, iż przestały istnieć dwa zimnowojenne bloki. Co więcej, doprowadzenie do końca procesu dekolonizacji sprawiło, że ten, dotychczas główny, cel przestał spajać uczestników Ruchu Państw Niezaangażowanych. Przyczyniły się również do tego stale pogłębiające się różnice pomiędzy państwami, szczególnie pod kątem ich poziomu rozwoju i interesów politycznych, które od początku działalności były poważnym problemem w skutecznym funkcjonowaniu Ruchu. W skład Ruchu wchodzi bowiem tak różne państwa, jak: Arabia Saudyjska, Botswana, Chile, Dominikana, Egipt, Ghana, Indie, Koreańska Republika Ludowo-Demokratyczna, Kuwejt, Libia, Maroko, Pakistan, Syria, Turkmenistan, Uzbekistan, Wenezuela czy Zjednoczone Emiraty Arabskie. Dodajmy do tego Republikę Południowej Afryki, znaną już ze szczytu w Durbanie, uznawaną za członka grupy BRIC, która w związku z tym zaczęła być określana jako BRICS. Natomiast tacy członkowie jak Malta i Cypr zostali przyjęci do Unii Europejskiej i w 2004 roku przestali być członkami Ruchu. Z państw europejskich pozostały jedynie Białoruś i Azerbejdżan (kilka innych ma status obserwatora np. Serbia, Chorwacja czy Bośnia i Hercegowina, co jest związane z zaszłościami historycznymi). Wydaje się,

że ten przegląd dobrze prezentuje istotę problemu członkostwa w Ruchu, w którym w 2012 roku zrzeszonych było 120 państw, a 17 miało status obserwatora. Dlatego program Ruchu zaczął koncentrować się na zagadnieniach związanych z: reformą ONZ, stale podkreślaną koniecznością budowy nowego światowego ładu ekonomicznego, walką z ubóstwem, powstaniu państwa palestyńskiego, reprezentowaniem interesów krajów Trzeciego Świata, w tym także konkretnych krajów poprzez przedstawianie ich postulatów i dawania im solidarnego wsparcia np. Iranu czy Kuby, i wreszcie potępieniem polityki USA. Dodajmy do tego, w warstwie ideologicznej, nawoływania do multilateralizmu – jako przeciwstawienia się światu jednobiegunowemu, traktowanie globalizacji – jako faktycznej westernizacji, a co za tym idzie sprzeciw wobec niej, nieingerowanie w sprawy wewnętrzne, a wreszcie równość i bycie jednym głosem Południa, a i „sumieniem świata”.

Podsumowując założenia i ich realizację odnotować należy, że współcześnie Ruch pozostaje nadal organizacją niedostosowaną do zmian jakie zaszły na świecie po zakończeniu zimnej wojny, a jego praktyczne znaczenie jest znikome i może przejawiać się przede wszystkim na forum ONZ (w ramach luźnej struktury jaką jest tzw. Grupa 77 zrzeszająca kraje rozwijające się, obecnie uznaje się, że zrzesza ok. 130 państw) szczególnie Zgromadzenia Ogólnego, na którym poprzez zgodne głosowanie członków może wpływać na decyzje organizacji podejmowane na tym poziomie jak np. te związane z aspiracjami Palestyńczyków i drogą prowadzącą do ich realizacji.

10.4. Ścieranie się interesów państw zachodnich i bloku wschodniego oraz krajów rozwijających się, a działania ONZ

Przykład stanowiska bloku zachodniego wobec Ruchu Państw Niezaangażowanych pokazuje, jak różne były koncepcje i interesy krajów wobec procesu dekolonizacji. Uznawały one bowiem, że nieprzyłączenie się do prozachodnich bloków militarnych jest równoznaczne ze wspieraniem komunizmu i zgodą na rozwój ruchów narodowyzwoleńczych o tym charakterze. Taka postawa była korzystna dla ZSRR i Chin, mimo że formalne deklaracje przywódców państw Ruchu mówiły o równym dystansie wobec wielkich mocarstw i szukaniu własnej drogi w stosunkach międzynarodowych. Wobec tego, USA starały się przeszkodzić w zwołaniu konferencji w Bandungu, a kiedy to się nie udało, zabiegały o jej zerwanie, a ostatecznie o obrady nad wygodnymi dla siebie zagadnieniami. Różnice interesów widoczne były również podczas procesu dekolonizacji i przyjętej przez poszczególne mocarstwa kolonialne strategii i taktyce, o czym już była mowa wcześniej. Generalnie rzecz ujmując, ZSRR i Chiny popierały wszystkie ruchy narodowyzwoleńcze, które dawały szansę na poszerzenie własnej strefy wpływów i wciągnięcie kolejnego państwa do własnego bloku, a przynajmniej zablokowanie możliwości jego udziału w systemie sojuszy państw zachodnich.

Istotna była również rywalizacja o wpływ na państwa znajdujące się na strategicznie położonych obszarach globu. Nowo powstałe kraje mogły liczyć na pomoc polityczną, ekonomiczną i wojskową, jeżeli tylko wybiorą współpracę z konkretnym blokiem. ZSRR dążył do neutralizacji wpływów Zachodu i instalowania lub popierania wszelkich władz o charakterze komunistycznym, jakie pojawiały się w krajach postkolonialnych. W ten sposób po stronie bloku wschodniego znalazło się kilkanaście nowo powstałych krajów. Zachód starał się zaś uniemożliwić rozprzestrzenianie ideologii komunistycznej w państwach postkolonialnych, tworząc wspomniane już bloki polityczno-wojskowe oraz udzielając pomocy finansowej i wojskowej rządów i ruchom walczącym z partyzantami komunistycznymi. Dochodziło jednak i do bezpośredniego zaangażowania mocarstw w wojny na terenach postkolonialnych, np. w Wietnamie i Afganistanie [zob. rozdz. 9]. Sojusznicy mocarstw byli aktywni w takich miejscach jak np. Angola i Etiopia (Kubańscy) czy Bliski Wschód (Wielka Brytania).

Specyficznym przykładem sporu o utrzymanie wpływów kolonialnych, w którym pierwszy i ostatni raz wspólne stanowisko przeciwko własnym sojusznikom zajęły USA wraz z ZSRR, był kryzys sueski z 1956 r. Jego bezpośrednią przyczyną była odmowa USA finansowania budowy tamy asuańskiej, na co władze Egiptu odpowiedziały nacjonalizacją kanału Sueskiego. Skądinąd jednak geneza kryzysu sueskiego sięga lat 50., kiedy to Wielka Brytania miała coraz większe problemy z utrzymaniem obecności swoich wojsk w Egipcie i pojawiały się groźby wypowiedzenia traktatu z 1936 r., na mocy którego stacjonowały. Po przewrocie wojskowym, dokonanym w lipcu 1952 r., który obalił monarchię i proklamował republikę, w czerwcu 1953 r. prezydentem Egiptu został Gamal Abdel Naser. Podpisał on porozumienie z ZSRR, Czechosłowacją i Polską dotyczące dostaw broni i doprowadził do wycofania wojsk brytyjskich w kwietniu 1956 r. Tym samym Zachód utracił kontrolę nad ważnym strategicznie obszarem. Próbowano naciskać na Egipt poprzez umożliwienie dostępu do kredytów na wspomnianą wyżej inwestycję. Naser nie poddał się naciskom, wobec czego odmówiono mu środków na budowę tamy na Nilu. W tej sytuacji egipski prezydent ogłosił 26 lipca 1956 r. nacjonalizację Towarzystwa Sueskiego Kanału Morskiego, w którym większość akcji posiadali Brytyjczycy i przejął kontrolę nad szlakiem morskim, którym przewożono ponad 40% eksportowanej na świecie ropy naftowej. Egipt otrzymywał z tego przewozu tylko 7% zysków. W ten sposób miał uzyskać środki potrzebne na budowę tamy. Rząd egipski zapowiedział wypłatę odszkodowań i przestrzeganie zobowiązań międzynarodowych dotyczących żeglugi. Z zaistniałej sytuacji niezadowolona była również Francja, która poniosła straty, a w ewentualnej interwencji widziała szansę na przerwanie pomocy, jakiej udzielał Egipt algierskiemu ruchowi narodowowyzwoleńczemu. Wobec tego oba państwa rozpoczęły przygotowania do interwencji zbrojnej proponując udział w niej Izraelowi zagrożonemu kolejnym atakiem państw arabskich. Z inicjatywy Nasera państwa arabskie również zawierały sojusze wojskowe. W październiku 1956 r. powstało jednolite dowództwo Egiptu, Jordanii i Syrii, tworzące koalicję antyizraelską, czego konsekwencją było zamknięcie kanału Sueskiego dla statków izraelskich. W nocy z 29 na 30 października 1956 r. Izrael, zgodnie z założeniami planu „Dwaj muszkiete-

rowie”, zaatakował Egipt. W następstwie czego rządy Wielkiej Brytanii i Francji mogły wystosować ultimatum do walczących stron, w którym żądały zaprzestania walk w ciągu 12 godzin, wycofania się z rejonu kanału Sueskiego i zgody na czasową jego okupację. Egipt odmówił, doszło więc do interwencji wojsk obu państw: lotnictwo i flota rozpoczęły bombardowania miast egipskich, a spadochroniarze przygotowywali się do lądowania w rejonie kanału, co uzasadniano koniecznością ochrony tego ważnego szlaku komunikacyjnego. Nie spodziewano się interwencji mocarstw (ZSRR tłumili właśnie powstanie na Węgrzech, a USA miały zachować neutralność). Wbrew tym oczekiwaniom, już 30 października 1956 r. na forum Rady Bezpieczeństwa strona amerykańska zażądała wycofania wojsk izraelskich. Następnie 2 listopada na forum Zgromadzenia Ogólnego, USA głosowały wspólnie z ZSRR za rezolucją żądającą zakończenia działań wojennych w strefie kanału sueskiego. ZSRR (5 listopada) zaproponował USA podjęcie wspólnych działań na rzecz zakończenia konfliktu i zagroził Wielkiej Brytanii, w przesłanym na ręce premiera Edena liście, że użyje broni rakietowej, jeśli ta nie przerwie działań wojennych w Egipcie. Prezydent Eisenhower, widząc rosnące wpływy ZSRR w państwach arabskich, zdecydował się poprosić Wielką Brytanię o zakończenie operacji jako szkodliwej dla wzajemnych stosunków oraz NATO i ONZ. Interwencję zakończono, a 7 listopada Zgromadzenie Ogólne podjęło decyzję o wysłaniu w rejon kanału sił międzynarodowych, które miały zastąpić wojska brytyjskie i francuskie. Izrael wycofał się na linię rozejmu z 1949 r., na której zaczęły także stacjonować siły ONZ.

Efektom kryzysu sueskiego był spadek prestiżu państw interweniujących, nieosiągnięcie zakładanych przez nie celów i faktyczne zastąpienie ich w tym rejonie przez USA – będące odtąd reprezentantem Zachodu i przeciwwagą dla ZSRR kreującego się na obrońcę interesów arabskich. Zaczęła obowiązywać tzw. doktryna Eisenhowera, która zakładała prawo do interwencji USA w krajach Bliskiego Wschodu w razie bezpośredniego ataku komunistycznego i pomoc finansową tym państwom tego regionu, które ją zaakceptują. W ten sposób do amerykańskiej strefy wpływów weszła Arabia Saudyjska i Jordania.

Problematyka, o której była mowa w tym rozdziale, znalazła również swoje miejsce na forum ONZ. Była ona widoczna w roli, jaką w procesie likwidacji kolonializmu odegrała ta organizacja [Malendowski 2004c: 294–297; Tabor 2006: 214–237]. Po pierwsze, Karta NZ wprowadzała system powiernictwa, podkreślając założenie, że społeczność międzynarodowa będzie popierała mieszkańców tych obszarów w dążeniach do samodzielności. Znalazły się w nim obszary mandatowe, odłączone od państw pokonanych w II wojnie światowej oraz dobrowolnie przekazane do systemu powiernictwa (faktycznie wszystkie terytoria mandatowe Ligi Narodów, z wyjątkiem terytorium obecnej Namibii). Poza Mikronezją wszystkie terytoria powiernicze uzyskały niepodległość.

Po drugie, w wypadku posiadłości kolonialnych podjęcie tematu dekolonizacji wynikało z zapisania w Karcie NZ zasady równouprawnienia i samostanowienia narodów, które stało się podstawą zaangażowania organizacji w ten proces. Zgromadzenie Ogólne mogło oceniać i sprawować międzynarodową kontrolę na terytoriach zależnych. W pierwszym etapie dekolonizacji, ONZ ustaliła zakres, charakter i procedurę oraz sposób badania informacji przekazywanych przez mo-

carstwa kolonialne. Państwa kolonialne nie popierały postawy ONZ, gdyż chciały przygotować obszary niesamodzielne do niezależności dopiero po 1972 r.

Na lata 1956–1959 przypadł kolejny etap udziału ONZ w procesie dekolonizacji. Zgromadzenie Ogólne przyjęło wówczas zasady, według których określało konieczność przekazywania informacji z obszarów niesamodzielnych. Tym sposobem ustalało, który jest suwerenny, a który jeszcze nie. Gdyby państwo kolonialne nie chciało przekazać stosownego raportu, uznane byłoby za naruszające obowiązki członka ONZ.

Od 1960 r. celem ONZ stała się całkowita likwidacja systemu kolonialnego, co oznaczało kolejną fazę zaangażowania organizacji w proces dekolonizacji. ZSRR wystąpił wówczas z inicjatywą uchwalenia deklaracji dekolonizacyjnej, jednak państwa zachodnie odrzuciły ten projekt. Dopiero kolejny, stworzony przez część państw Azji i Afryki, został przyjęty (przy wstrzymaniu się od głosu krajów zachodnich). Państwa Ameryki Łacińskiej, znajdujące się pod wpływem USA, nie popierały go jednoznacznie, pojawiły się też głosy, by deklaracja dotyczyła również państw znajdujących się pod dominacją ZSRR.

14 grudnia 1960 r. Zgromadzenie Ogólne zaakceptowało deklarację o przyznaniu niepodległości krajom i narodom kolonialnym. System kolonialny uznano za sprzeczny z Kartą NZ i wzywano do jego jak najszybszej likwidacji, przyznając tym samym narodom zależnym prawo do samostanowienia i swobodnego określenia ustroju politycznego i gospodarczego. Powołano Specjalny Komitet do Spraw Realizacji Deklaracji o Przyznaniu Niepodległości Krajom i Ludom Kolonialnym, który powstał 27 listopada 1961 r. i miał nadzorować wprowadzanie w życie Deklaracji i zaleceń w tym zakresie.

Prawo do niepodległości narodów kolonialnych potwierdziła konwencja uchwalona 16 grudnia 1966 r. – Międzynarodowy Pakt Praw Obywatelskich i Politycznych. W ten sposób, mimo sprzeciwu Zachodu, na forum ONZ dominującą rolę zaczęły odgrywać nowe państwa, negatywnie nastawione do byłych mocarstw kolonialnych, a przychylnie do ZSRR, który popierał proces dekolonizacji. Wyniki głosowań na forum Zgromadzenia Ogólnego coraz częściej były przeciwne interesom USA.

Aktywność ONZ była istotna również w późniejszym okresie. Zgromadzenie Ogólne, mając przewagę państw przeciwnych kolonializmowi, przyjmowało kolejne rezolucje, takie jak: rewizja Karty NZ w 1963 r. (weszła w życie w 1965) o zwiększeniu liczby niestałych członków Rady Bezpieczeństwa z 6 do 10 (dla reprezentantów Czarnej Afryki przewidziano 3 miejsca); potępienie powstania Rodezji w 1965 r. (utworzonej przez białą mniejszość); przyjęcie w 10 rocznicę Deklaracji z 1960 r.; potępienie polityki niektórych państw posiadających jeszcze kolonie czy rezolucja z 1972 r. uznająca kolonializm za zagrożenie dla pokoju.

O znaczeniu ONZ w procesie dekolonizacji świadczy fakt, że to dzięki naciskom tej organizacji oraz działalności ruchów niepodległościowych, w 1980 r. przestała istnieć wspierana przez RPA Rodezja, a na jej miejscu powstało Zimbabwe. Dzięki aktywności ONZ likwidacja systemu kolonialnego przebiegała w szybszym tempie i miała szerokie poparcie społeczności międzynarodowej.

Również na forum tej właśnie organizacji państwa postkolonialne próbowały wspólnie występować na rzecz stworzenia warunków do rozwoju gospodarczego. W tym celu w 1964 r. podczas pierwszej Konferencji NZ ds. Handlu i Rozwoju (UNCTAD) w Genewie, doszło do powstania Grupy 77. Jej celem jest troska o interesy ekonomiczne krajów rozwijających się oraz wypracowywanie wspólnego stanowiska w rozmowach z państwami wysoko rozwiniętymi. Nazwa jej pochodzi od liczby państw założycielskich. Tworzyły one również organizacje o charakterze regionalnym, takie jak Organizacja Jedności Afrykańskiej, Organizacja Państw Amerykańskich czy Liga Państw Arabskich. W okresie zimnej wojny były one również przedmiotem nacisku mocarstw.

Rozdział 11

Przesłanki i następstwa konfliktów postkolonialnych i dysproporcji rozwoju Północ–Południe

W okresie zimnej wojny rywalizacja między wrogimi sobie mocarstwami toczona była zarówno na płaszczyźnie ideologicznej, politycznej, gospodarczej, jak i militarnej. W wypadku tej ostatniej ważne miejsce zajmował nie tylko wyścig zbrojeń, ale i zaangażowanie USA i ZSRR, bezpośrednio lub poprzez sojuszników, w konflikty lokalne i regionalne. Mimo niebezpiecznych kryzysów nigdy jednak nie doszło do bezpośredniego starcia obu stron, chociaż wojska USA i ZSRR uczestniczyły w walkach niektórych z wojen np. Wietnamie czy Afganistanie. Celem mocarstw było niedopuszczenie do wejścia danego obszaru do strefy wpływów przeciwnika. Walka pomiędzy blokami rozgrywała się więc przede wszystkim na obszarach państw tzw. Trzeciego Świata. ZSRR popierał ugrupowania komunistyczne i ruchy narodowo-wyzwoleńcze o tym charakterze na terenach Azji, Afryki i Ameryki Łacińskiej. Przez pomoc ekonomiczną, materiałową i wojskową doprowadził do powstania państw sprzyjających lub podporządkowanych: Wietnamu, Afganistanu, Etiopii czy Nikaragui. Państwa zachodnie, przede wszystkim USA, w myśl doktryny powstrzymywania ekspansji komunizmu, ochrony własnej strefy wpływów i rywalizacji z ZSRR, starały się przeciwdziałać aktywności komunistycznej we wspomnianych regionach. Oprócz pomocy ekonomicznej i wojskowej USA inicjowały powstawanie paktów regionalnych [zob. rozdz. 6] mających na celu wstrzymanie agresji lub penetracji ich członków przez państwa i ruchy komunistyczne wspierane przez ZSRR. Niniejszy rozdział przybliży najważniejsze konflikty, w które zaangażowały się mocarstwa w czasie zimnej wojny. Warto zauważyć, że

cechuje je skomplikowana geneza, związana nie tylko z rywalizacją Wschód–Zachód. Niektóre z nich nie zostały zawieszane z chwilą zakończenia podziału świata na dwa bloki, nie można więc przerwać nawet krótkiej analizy niektórych z nich na okresie zimnej wojny, a należy przedstawić ich ewolucję i konsekwencje dla nowo tworzonego ładu międzynarodowego w latach 90. XX wieku i na progu XXI.

11.1. Przyczyny i następstwa wybranych konfliktów regionalnych w okresie zimnej wojny

11.1.1. Wojna koreańska

Była ona pierwszą (i jedyną) w okresie zimnej wojny „gorącą” wojną regionalną. Z uwagi na groźbę przekształcenia się w konflikt światowy, Rada Bezpieczeństwa ONZ zdecydowała się na interwencję zbrojną w celu odparcia agresora, za którego uznano Koreańską Republikę Ludowo-Demokratyczną (KRLD). Przyjmuje się, że inicjatorem wojny był przywódca KRLD Kim Ir Sen, który przedstawił pierwsze plany inwazji na południową część półwyspu i tym sposobem chciał jego zjednoczenia (ostatecznie do podziału doszło w 1948 roku, kiedy to powstała Koreańska Republika Ludowo-Demokratyczna – komunistyczna, na północ od 38 równoleżnika) i Republika Korei (o orientacji prozachodniej, na południe od 38 równoleżnika) [zob. Dziak 2003: 79–131]. Przygotowując się do wojny Kim Ir Sen wziął pod uwagę:

- poparcie Stalina (a w konsekwencji pomoc militarną) dla własnej koncepcji zjednoczenia Korei, które uzyskał podczas wizyty w Moskwie 5 marca 1949 roku; atak miał się rozpocząć po zdobyciu odpowiedniej przewagi militarnej,
- obietnicę pomocy zbrojnej, złożoną przez przywódcę ChRL Mao Tse Tung na wypadek zagrożenia porażką Kim Ir Sena. Należy pamiętać, że było to zgodne z wolą Stalina i stanowiło jeden z warunków poparcia pomysłu Kim Ir Sena,
- korzystną sytuację międzynarodową, a mianowicie podpisanie traktatu sojuszniczego między ZSRR a ChRL oraz wypowiedzi amerykańskich polityków i decyzja Izby Reprezentantów o odrzuceniu planu pomocy dla Republiki Korei, co świadczyło o spadku zainteresowania USA sprawami półwyspu.

W takich warunkach Kim Ir Sen wydał rozkaz przygotowania armii do uderzenia, które rozpoczęło się 25 czerwca 1950 roku. Siły KRLD liczyły około 223 tys. żołnierzy, 120 czołgów, 180 samolotów i w ciągu 3 dni zajęły Seul, a dzięki miążdżącej przewadze (Republika Korei miała około 98 tys. żołnierzy i niewielkie ilości sprzętu) zagarnęły do połowy września 90% terytorium tego państwa. Jednak wbrew przewidywaniom komunistów, USA zdecydowały się interweniować. Wykorzystując nieobecność na posiedzeniach Rady Bezpieczeństwa ONZ przedstawiciela ZSRR, 27 czerwca 1950 roku przyjęła ona rezolucję potępiającą KRLD i uznającą ją za agresora, a następnie wzywającą członków ONZ do udzielenia pomocy jej ofierze, odparcia agresji i przywrócenia pokoju. Była to podstawa prawna do wysłania do Korei wojsk interwencyjnych pod sztandarem ONZ. Z głównym udziałem

tem sił USA zorganizowano koalicję 17 państw pod dowództwem gen. Douglasa MacArthura. Szybka pomoc amerykańska pozwoliła obronić niewielką część Korei Południowej z portem Pusan. Aby odciąć walczącą na południu armię Kim Ir Sena, w połowie września MacArthur nakazał swoim wojskom lądowanie pod Inchon (30 km od Seulu), a jednocześnie wykonał kontratak pod Pusan. Tak okrążona armia KRLD została prawie doszczętnie rozbita i już na początku października siły ONZ przekroczyły 38 równoleżnik.

Kiedy 20 października 1950 roku zajęto Phenian, a 21 października wojska amerykańskie dotarły do granicy, do wojny postanowiły dołączyć Chiny. Kim Ir Sen poprosił o bezpośrednią pomoc ZSRR, a gdyby taka była niemożliwa, o wsparcie w formowaniu oddziałów w Chinach. Stalin jednak odmówił, mogło to bowiem oznaczać otwarty konflikt z USA, na co ZSRR nie był gotowy. Swoje zobowiązania wypełnił jednak Mao Tse Tung i 25 października 1950 roku, bez wypowiedzenia wojny, armia chińska ruszyła do ataku na wojska ONZ. Armia ta nazwana została „chińskimi ochotnikami chcącymi pomóc bratniemu narodowi koreańskiemu w walce z imperialistami”. Chiński przywódca zdecydował się na udzielenie pomocy również dlatego, że od 27 czerwca amerykańska VII Flota wpłynęła na chińskie wody terytorialne w celu ochrony Tajwanu przed potencjalną inwazją komunistów oraz dlatego, że uzyskał obietnicę Stalina o dostawach broni. Do Korei wkroczyły więc regularne oddziały armii chińskiej, której zadaniem było ostateczne zakończenie problemu koreańskiego i zajęcie całego półwyspu. Dzięki ogromnej przewadze (około 500 tys. żołnierzy chińskich wobec 200 tys.) siły te szybko pokonały wojska ONZ i zajęły Seul, który odbito dopiero 14 kwietnia 1951 roku.

Inwazja chińska postawiła świat przed groźbą wybuchu III wojny światowej. Już 30 listopada 1950 r. Truman zagroził użyciem broni jądrowej, a gen. D. Eisenhower powrócił do służby i został głównodowodzącym sił NATO. Co więcej, Chiny korzystając z zainteresowania Koreą, 7 października 1950 roku zajęły także Tybet. MacArthur, w celu pokonania „chińskich ochotników”, 24 marca 1951 roku zażądał zgody na atak nuklearny na Chiny i jednoczesną inwazję wojsk Chiang Kai-sheka z Tajwanu. Jednak nie chcąc doprowadzić do wojny światowej i reagując na jawną niesubordynację generała, 11 kwietnia 1951 roku prezydent Truman zdymisjonował MacArthura. Tak wyniszczająca wojna nie mogła zakończyć się sukcesem żadnej ze stron. W tej sytuacji – z inicjatywy ZSRR – 10 lipca 1951 roku rozpoczęły się w Panmundżon rozmowy pokojowe, mimo że równocześnie trwały walki pozycyjne na linii 38 równoleżnika. Rozejm podpisano dopiero 27 lipca 1953 roku i utrzymywał on przedwojenny podział kraju.

Ostatecznie wojna koreańska, w której uczestniczyło 20 państw, bliska była przekształceniu się w światową. W jej efekcie zginęło około 900 tys. Chińczyków, 520 tys. żołnierzy KRLD, 415 tys. Republiki Korei i 33 tys. USA. Była też zarazem pierwszym konfliktem, podczas którego celowo zrezygnowano z całkowitego zwycięstwa militarnego, aby uniknąć użycia broni jądrowej i wybuchu wojny światowej. Dzięki jej trwaniu ZSRR nie zdecydował się na interwencję w Jugosławii i doprowadził do konfliktu trwającego następnie 20 lat pomiędzy USA a ChRL, co okazało się dla niego niezwykle korzystne. Amerykanie zaangażowali się zaś we wsparcie Republiki Korei. Stosowną umowę z rządem Korei Południowej podpisał 1 października 1953 roku.

Zakończył się wówczas także proces demobilizacji armii amerykańskiej zapoczątkowany po II wojnie światowej, a rozpoczęły gwałtowne zbrojenia, zarówno konwencjonalne, jak i nuklearne oraz tworzenie sojuszy militarnych w Azji. USA postanowiły także silniej współpracować z RFN i Japonią, z którą w 1954 roku podpisały traktat o bezpieczeństwie. Układ o bezpieczeństwie wzajemnym zawarły również z Tajwanem.

Tymczasem KRLD pozostawała pod rządami Kim Ir Sena, który wprowadził dyktaturę opartą na kulcie jednostki rozwiniętym na niespotykaną dotąd skalę. W myśl stworzonej przez siebie filozofii „dżucze”, państwo miało być samowystarczalne w sferze ideologicznej, politycznej, ekonomicznej i militarnej. Za jeden z głównych celów władzy uznał zjednoczenie z Republiką Korei. Ta idea była realizowana przez cały okres rządów „Wielkiego Wodza” Kim Ir Sena, który od 1953 roku pełnił urząd premiera, a od 1972 roku prezydenta KRLD. Wskazać można m.in. kilka prób dialogu pomiędzy władzami obu Korei, zainteresowanych rozwiązaniem konfliktu państw:

- przyjęcie w 1972 roku dziewięciopunktowego komunikatu określającego wstępne ramy współpracy; pozostał on jednak na papierze, tak jak i ustalenia z 1979 roku,
- fiasko próby z 1984 roku, której celem było doprowadzenie do trójstronnych lub nawet wielostronnych rozmów w sprawie uregulowania problemu koreańskiego, USA nie chciały bowiem, by uczestniczył w nich ZSRR,
- ze względu na upadek systemu blokowego i nową sytuację międzynarodową w 1990 roku, doszło do porozumienia w sprawie rozpoczęcia rokowań między premierami obu państw koreańskich. W 1991 roku oba państwa koreańskie zostały przyjęte do ONZ i podpisały porozumienie o pojednaniu, nieagresji i współpracy oraz porozumienie denuklearyzacyjne, które miało uczynić Półwysep Koreański wolnym od broni jądrowej, także w przyszłości,
- nadzorem miała zająć się Międzynarodowa Agencja Energii Atomowej (MAEA), jednak KRLD nie przystąpiła do jego realizacji,
- w 1993 roku KRLD podjęła rozmowy w sprawie inspekcji, zakończyły się one jednak niepowodzeniem, w efekcie czego międzynarodowych inspektorów nie wpuszczono. Co więcej, w marcu KRLD zdecydowała się na wyjście z traktatu NPT, jednakże pod wpływem Chin w czerwcu zawiesiła tę decyzję, mając bowiem nadzieję na normalizację stosunków z USA przez podjęcie rokowań dwustronnych w celu nawiązania stosunków dyplomatycznych i uzyskania pomocy gospodarczej. Gdy to jednak nie nastąpiło, KRLD po raz kolejny zerwała kontakty z MAEA.

Pomijając szczegóły kolejnych działań i porozumień (np. z końca 1994 i początku 1995 r.) należy powiedzieć, że tego typu gra prowadzona przez KRLD, była kontynuowana także po śmierci Kim Ir Sena, która nastąpiła 8 lipca 1994 roku. Jego syn i następca, Kim Dzong Il, pracował także nad dalszym wdrażaniem idei „dżucze”. Formalnie przejął władzę w państwie w 1997 roku jako przywódca Koreańskiej Partii Pracy i głównodowodzący wojsk. Nie przerwał polityki prowadzącej do izolacji na arenie międzynarodowej, ciągłych zbrojeń i prac nad uzyskaniem broni jądrowej, a jedynie w pewnych okresach wyrażał gotowość do rozmów do-

prowadzając do spotkań, np. w 2000 roku przedstawiciele obu Korei, czy rozmów sześciopartowych na temat zakończenia prac nad bronią jądrową prowadzonych w KRLD. Kim Dzong Il wyrażał na nie zgodę ze względu na konieczność uzyskania pomocy gospodarczej, niezbędnej do przetrwania kraju – szczególnie w 2. połowie lat 90., kiedy kraj dotknęła klęska głodu, która pochłonęła prawdopodobnie setki tysięcy ofiar. Pomoc materiałową dostarczały przede wszystkim ChRL i USA stawiając ciągle warunek przerwania badań nad bronią jądrową. Można uznać, że badania te stały się kartą przetargową przywódcy KRLD, który przez groźby i demonstracyjne testy rakiet starał się uzyskać jak najsilniejszą pozycję negocjacyjną. Zgodnie z tym scenariuszem w 2002 roku Korea Północna wystąpiła z traktatu NPT i zrezygnowała ze współpracy z MAEA.

W 2005 roku KRLD ogłosiła, że posiada już broń jądrową. W kolejnych rokach odbywających się w ramach rozmów sześciopartowych z udziałem obu Korei, Chin, Japonii, Rosji i USA, we wrześniu 2005 roku, Korea Północna zgodziła się zrezygnować z broni i programów nuklearnych oraz powrócić do układu NPT przyjmując zobowiązania USA. Stany Zjednoczone zapewniły, że nie mają zamiaru atakować KRLD, zaś wszyscy uczestnicy zobowiązali się do udzielenia pomocy w zakresie dostaw energii dla KRLD. Ustalenia te pozostały jednak tylko w sferze deklaracji i nie zostały zrealizowane. Wobec tego w grudniu 2005 roku KRLD bezterminowo zawiesiła swój udział w dalszych rozmowach, do czego przyczyniły się także amerykańskie oskarżenia o proliferację broni masowego rażenia, fałszowanie dolarów i przemyt broni i narkotyków. W lipcu 2006 roku KRLD przeprowadziła próby rakietowe, a 9 października pierwszą potwierdzoną próbę jądrową. Rada Bezpieczeństwa ONZ przyjęła więc 14 października 2006 roku rezolucję potępiającą ten akt.

Ponadto Rada wezwała KRLD do rezygnacji z programu nuklearnego, traktując próbę nuklearną jako zagrożenie pokoju i bezpieczeństwa na świecie oraz nałożyła na nią szereg sankcji (zakaz dostarczania ciężkiego uzbrojenia wojskowego i części zamiennych, eksportowania uzbrojenia przez Koreę oraz szkolenia i doradztwa na rzecz rozwoju uzbrojenia). Zdecydowano również o zamrożeniu wszelkich środków finansowych, które mogłyby być używane do wspierania programu nuklearnego oraz zabroniono wpuszczania na terytorium Korei osób (i ich rodzin), które są zaangażowane w program nuklearny. Nałożono również embargo na dostawy do KRLD dóbr luksusowych, aby uderzyć w komunistyczny establishment.

Reżim Kim Dzong Ila uznał tę rezolucję za równoznaczną z wypowiedzeniem wojny i zarezerwował sobie prawo do użycia adekwatnych środków do obrony. Jednak wbrew początkowym informacjom o planowanych następnych próbach, już 20 października 2006 r. zapowiedziano, że władze są gotowe do powrotu do rokowań. Raz jeszcze okazało się, że przywódca KRLD prowadzi działania zgodnie ze wspomnianą wcześniej taktyką negocjacyjną.

Mapa 11.1. Podział Półwyspu Koreańskiego

Źródło: opracowanie własne.

11.1.2. Kryzys kubański

Kryzys kubański był najpoważniejszym kryzysem w stosunkach amerykańsko-radzieckich, grożącym bezpośrednią konfrontacją obu stron. Wiązało się to z wybuchem wojny światowej z użyciem broni jądrowej. Jego powodem była instalacja na Kubie radzieckich rakiet średniego zasięgu, przylądanie samolotów, wyrzutni rakiet ziemia–powietrze oraz ponad 20 tys. żołnierzy i techników. Wydarzenia decydujące o losie świata rozegrały się w dniach 16–29 października 1962 roku; jednak geneza kryzysu związana jest z wydarzeniami z przełomu lat 50. i 60.:

- dojście do władzy na Kubie popieranego przez USA Fulgencio Batistę w 1952 roku, któremu przeciwni byli sympatycy i działacze ruchów lewicowych. Na

cele jednego z nich stał Fidel Castro, który już w 1953 roku próbował obalić Batistę, za co został aresztowany i skazany na 15 lat więzienia (dzięki amnestii wyszedł na wolność w 1955 roku),

- zakończona fiaskiem próba powstania w 1956 roku, na którego czele wraz z Castro stał Ernesto Che Guevara. Część rewolucjonistów schroniła się górach Sierra Maestra tworząc oddziały partyzanckie, które od 1957 roku, wraz z popierającymi Castro chłopami, zaczęły tworzyć poważną siłę wojskową,
- w grudniu 1958 roku partyzanci zwyciężyli w bitwie pod Santa Clara i w styczniu 1959 roku wkroczyli do Hawany. W lutym 1959 roku Castro objął urząd premiera i rozpoczął radykalne reformy, m.in. rolną, w wyniku której pozbawiono ziemi cudzoziemców i uderzono w interesy obywateli amerykańskich. Po wyeliminowaniu przeciwników pełną władzę zaczął sprawować Ruch 26 Lipca (nazwa od daty pierwszej próby powstania z 1953 r.), a Kuba wkroczyła w epokę przemian komunistycznych, nawiązując stosunki dyplomatyczne z ZSRR i krajami bloku, oraz łamiąc w ten sposób założenia polityki amerykańskiej wobec Ameryki Łacińskiej,
- USA starały się zakończyć niepomyślne dla własnych interesów reformy kubańskie przez wywieranie presji na rząd w Hawanie, np. od ograniczenia importu cukru z Kuby w 1960 roku, aż po wprowadzenie w pełnego embarga handlowego i zerwanie stosunków dyplomatycznych w styczniu 1961 roku. Jednocześnie trwały przygotowania do inwazji na Kubę, której mieli dokonać wyszkoleni przez Amerykanów Kubańczycy aby przywrócić poprzedni porządek i osadzić powołany przez siebie rząd [zob. szerzej Kubiak 1996: 19–28]. 4 kwietnia 1961 roku prezydent USA podjął decyzję o przeprowadzeniu zaplanowanej interwencji na Kubie i 17 kwietnia 1961 roku oddziały amerykańskie rozpoczęły desant w Zatoce Świń. Wojska Castro wykorzystały jednak resztki samolotów i zbombardowały barki desantowe Amerykanów, co w znaczny sposób przyczyniło się do niepowodzenia operacji. Z 1400 uchodźców kubańskich, którzy wylądowali na Wyspie, 1200 zostało schwytanych a 120 zginęło, nieliczni powrócili na Florydę. W efekcie operacja Amerykanów, której nadano kryptonim „Zapata” zakończyła się w ciągu 72 godzin całkowitą klęską. Odpowiedzialność za nią wziął na siebie prezydent Kennedy.

Ze względu na fiasko operacji w Zatoce Świń i oczywiste zaangażowanie w nią USA, doszło do zacieśnienia współpracy między Kubą a ZSRR. Podpisano porozumienie o pomocy wojskowej i wymianie cukru na ropę naftową, a od 1962 roku rozpoczęto instalację wyrzutni rakiet z głowicami atomowymi. Był to bardzo ważny fakt dla ZSRR, ponieważ doszło do zmiany układu sił w potencjale atomowym. Kennedy postanowił zlikwidować powstającą – według oceny amerykańskiej – „lukę raketową” i doprowadził do zwiększenia wydatków na zbrojenia jądrowe. W ten sposób w 1962 roku Amerykanie mieli 62 rakiety, a Rosjanie 50, podczas gdy w 1960 roku odpowiednio 18 i 35.

Wykluczenie Kuby z Organizacji Państw Amerykańskich w styczniu 1962 roku (pod naciskiem USA) i embargo na dostawy broni przypieczętowało, ku zadowoleniu Chruszczowa, silną współpracę tego państwa z ZSRR. We wrześniu 1962 roku pojawiły się pierwsze informacje o instalacjach wojskowych ZSRR na Kubie.

ZSRR nie przyznał się jednak do rozmieszczania rakiet na Kubie i ostrzegwał, że ewentualna interwencja USA zagrazi światowemu pokojowi. Przełom nastąpił 14 października, kiedy to dostarczono Kennedy'emu zdjęcia wykonane przez samolot szpiegowski U2, na których widoczne były radzieckie rakiety. Zwołano posiedzenie Rady Bezpieczeństwa Narodowego, na którym omawiano kilka scenariuszy działań, m.in. atak na wyspę, poufne rozmowy z Castro, spotkanie z Chruszczowem czy blokada wyspy [Patek, Rydel, Węc 2000: 39]. Wybrano ten ostatni wariant. Kennedy w wystąpieniu telewizyjnym 22 października 1962 roku ogłosił decyzję o blokadzie morskiej Kuby. Każdy statek wiozący na wyspę broń ofensywną miał być zawrócony, rozbudowa wojsk kubańskich kontrolowana, a każda rakietka wystrzelona z Kuby przeciwko jakiemuś państwu półkuli zachodniej potraktowana jako atak ZSRR na USA, który zakończy się pełnym odwetem. Blokada rozpoczęła się 24 października, radziecki konwój zmierzający na Kubę został zatrzymany i podjęto poufne rozmowy w celu znalezienia rozwiązania. Chruszczow nie mógł pozwolić sobie na konfrontację daleko od baz morskich ZSRR, nie mógł też użyć broni atomowej, bowiem USA miały jej więcej: około 3 tys. strategicznych środków uderzeniowych w stosunku do około 20 rakiet międzykontynentalnych, 80 na okrętach podwodnych i 200 bombowców po stronie ZSRR [Kubiak 1996: 43]. W tej sytuacji musiał się wycofać. Kennedy zaproponował wycofanie radzieckich sił w zamian za zdjęcie amerykańskiej blokady i obietnicę nieagresji na wyspę. USA poza tym przygotowywały się od inwazji na Kubę. Propozycja Kennedy'ego została przyjęta 28 października 1962 roku i rozpoczęło się wycofywanie radzieckiej broni ofensywnej z Kuby. Chruszczow próbował jeszcze uzyskać zgodę na wycofanie amerykańskich rakiet typu Jupiter z Turcji, jednak oficjalnie mu się to nie udało (w późniejszym czasie została zrealizowana „cicha” umowa w tej sprawie i rakiety wycofano). Castro nie był zadowolony z takiego zakończenia kryzysu. By zapobiec zerwaniu stosunków z ZSRR, czym groził, władze w Moskwie zgodziły się na nowe porozumienie handlowe, które mówiło o wyższej cenie cukru i większej pomocy gospodarczej.

Kryzys kubański postawił świat w obliczu zagrożenia wybuchem wojny między mocarstwami. Zakończył się zwycięstwem USA i prestiżową porażką ZSRR, a w rezultacie osłabieniem jego przywódcy, który w 1964 roku musiał ustąpić. Utrwalił również władzę komunistyczną na Kubie, której nie zagrażała już bezpośrednia inwazja amerykańska, ale jednocześnie Castro, w kwestii ustępstw ZSRR wobec USA, zawiódł się na Moskwie. Kryzys kubański stał się też impulsem do stworzenia pierwszego środka budowy zaufania między oboma mocarstwami i utworzenia bezpośredniej linii łączności między Kremlm a Białym Domem (tzw. „gorąca linia”). Był to też początek zawierania porozumień o kontroli zbrojeń.

Castro mając zagwarantowane bezpieczeństwo, rozpoczął tworzenie na Kubie państwa totalitarnego, które zgodnie z założeniami teorii Che Guevary, czyniącej z wyspy „ognisko rewolucji”, miało być centrum szkoleń bojowników niosących żagiew rewolucji na kontynent amerykański. W związku z tym stworzono i wspomagano ruchy rewolucyjne m.in. w Wenezueli, Kolumbii, Peru, Salwadorze, Nikaragui czy Boliwii (gdzie w 1967 roku zginął Che Guevara). Wymagało to pogodzenia się z koncepcją ZSRR – pokojowego współistnienia, co nastąpiło w 1964 roku

na konferencji partii komunistycznych w Hawanie. Uznano, że obie strony akceptują swoje strategie i wybory oraz że ich stosowanie zależy tylko od obiektywnych uwarunkowań danego kraju [Płachtański 2000: 39]. Wobec takiego stanu rzeczy, rząd USA zmienił koncepcję, mówiącą o uznawaniu tylko rządów demokratycznych w krajach Ameryki Łacińskiej i od 1964 roku priorytetem stało się niedopuszczenie do powstania „drugiej Kuby” oraz wspieranie wszelkich ugrupowań i rządów antykomunistycznych w regionie. Przykładem stała się interwencja sił zbrojnych krajów Organizacji Państw Amerykańskich na Dominikanie w kwietniu 1965 roku (większość żołnierzy z USA). Podobną operację przeprowadziła armia USA w Grenadzie w 1983 roku.

Jednak Castro nie ograniczał prób rozszerzania rewolucji tylko do najbliższego regionu. Pozwalała na to ścisła współpraca z ZSRR, która po pokonaniu trudności z połowy lat 60., od 1968 roku szybko się rozwinęła, a punktem przełomowym stała się interwencja UW w Czechosłowacji, którą Castro poparł. Kuba uzyskała dzięki temu znaczną pomoc gospodarczą, która została sformalizowana przez przyjęcie jej do RWPG w 1972 roku i podpisanie szeregu umów dwustronnych. Armia kubańska zaangażowała się więc w działania na terenie Afryki – zgodnie ze schematem zakładającym wysyłanie żołnierzy przez Kubę i zapewnianie dowódców, doradców, uzbrojenia i pomocy finansowej przez ZSRR. Przykładem może być tutaj wsparcie władz komunistycznych w Etiopii przez około 20 tys. żołnierzy kubańskich.

Reżim Castro przetrwał upadek komunizmu i nie dotknęły go przemiany przełomu lat 80. i 90. Mimo trudnej sytuacji gospodarczej, wywołanej m.in. wycofaniem pomocy ze strony ZSRR (szacowanej na od 2,5 do 4 mld dolarów rocznie), który kupował cukier powyżej i sprzedawał ropę poniżej cen światowych, wciąż aktualne pozostawało (i pozostaje) hasło „socjalizm albo śmierć” (*socialismo o muerte*). O stopniu uzależnienia kubańskiej gospodarki od ZSRR świadczą przykładowe dane: import z ZSRR stanowił prawie 100% dostarczanej na Kubę mąki, masła, sera, pralek, żelazek, zegarków, a przemysł cukrowniczy, zapewniający 80% kubańskiego eksportu, był uzależniony od dostaw radzieckich części, maszyn i urządzeń [Płachtański 2000: 41]. Od 1992 roku handel pomiędzy Kubą a Rosją został oparty na kontraktach uwzględniających ceny światowe i zawieranych przez firmy z obu państw. Dominowała wymiana ropy na cukier. Jednak pozwoliło to Kubie na złagodzenia skutków załamania gospodarczego. Ta kooperacja okazała się tym istotniejsza, że USA przyjęły w 1996 roku ustawę umożliwiającą nałożenie sankcji wobec państw współpracujących z Kubą. Nie udało się bowiem doprowadzić do normalizacji stosunków pomiędzy oboma państwami. Niesprzyjające były fakty: zestrzelenie dwóch amerykańskich awionetek, konflikt wokół Eliana Gonzaleza (chłopiec, któremu udało się uciec na Florydę w 1999, w 2000 został deportowany na Kubę) oraz aktywna działalność antycastrowskiego lobby kubańskiego z Florydy.

Mapa 11.2. Obszar kryzysu kubańskiego

Źródło: opracowanie własne na podstawie: www.library.thinkquest.org/11046/days/cuba_map.jpg.

Od lipca 2006 roku na czele Kuby stoi brat Fidela – Raul Castro, który zastępuje go na czas prowadzonego leczenia (kubański przywódca poddał się serii operacji przewodu pokarmowego). Trudno jest przewidzieć, czy komunizm przetrwa na wyspie jeżeli okaże się ono nieskuteczne. Raul Castro zapowiedział w przemówieniu z okazji 50. rocznicy powstania Rewolucyjnych Sił Zbrojnych (2 grudnia 2006 r.) [za: Agencja EFE, *Kuba przechodzi do ery po Fidelu*, www.serwisy.gazeta.pl], że wewnętrzna jedność państwa jest zagwarantowana, a na jej straży stoi wojsko (wraz z siłami bezpieczeństwa jest to około 50 tys. ludzi, dowodzone jeszcze przez rewolucjonistów pamiętających wydarzenia z 1959 r.) i Komunistyczna Partia Kuby (KPK).

Uznał on również, że konieczne są rozmowy z USA. Zaproponował wspólną dyskusję na temat historycznych rozbieżności. Sposobem na utrzymanie władzy ma być również większy pragmatyzm w polityce, szczególnie w wymiarze gospodarczym. Prawdopodobne są reformy, które pozwolą na poprawę poziomu życia ludności, której przeciętne dochody miesięczne stanowią równowartość sile nabywczej 15 dolarów. Specjaliści prognozują, że Kuba może przyjąć model zastosowany w ChRL, czyli wprowadzenie mechanizmów wolnorynkowych do gospodarki przy utrzymaniu politycznych i ideologicznych podstaw systemu [Wojna, www.pism.pl]. Pomoc w tym procesie zapewnić może Wenezuela (na czele z Hugo Chavezem), która już od lat wspiera bliską upadku gospodarkę kubańską utrzymując preferencyjne ceny sprzedawanej ropy naftowej (w ciągu ostatnich 5 lat pomoc sięgnęła 2,6 mld dolarów).

11.1.3. Wojny wietnamskie

Wojna tocząca się w Wietnamie w latach 1965–1973 jest jedną z najbardziej znanych w historii zimnej wojny. W powszechnej opinii, ukształtowanej przez scenarzystów filmowych, toczyła się ona przede wszystkim między żołnierzami USA a partyzantką komunistyczną wspomaganą przez radzieckich doradców. Należy jednak na ten konflikt, mający olbrzymie znaczenie dla stosunków Wschód–Zachód, spojrzeć szerzej.

Na wysłanie wojsk amerykańskich do Wietnamu wpływ miało m.in.:

- podpisanie Układów genewskich, które doprowadziły jedynie do chwilowego rozwiązania problemu terytorium Wietnamu podzielonego wzdłuż 17 równoleżnika na 2 państwa. Demokratyczna Republika Wietnamu (DRW) rządzona przez Ho Szi Mina rozpoczęła w 1956 roku wprowadzanie zmian w państwie na wzór radziecki i przygotowanie zbrojnego zjednoczenia Wietnamu. Stąd utworzono w części południowej – Republice Wietnamu, komunistyczną partyzantkę, którą nazwano Vietcong (od słów „wietnamski komunista”). Była ona zbrojnym ramieniem Narodowego Frontu Wyzwolenia Wietnamu Południowego (NFWWP). Rozpoczęła działalność w 1957 roku w celu przejęcia władzy i zjednoczenie z komunistyczną północą. Vietcong posiadał bazy w Laosie i Kambodży, co ułatwiało mu skuteczne działania, w ich wyniku m.in. w 1963 roku na południu rozpoczęła się wojna domowa,
- uniemożliwienie zwycięstwa komunizmu w Indochinach – miał temu służyć podpisany jeszcze w 1954 roku pakt SEATO, w którym jego uczestnicy zastrzeżli sobie możliwość zbrojnej interwencji na terenie Indochin, gdyby doszło do próby opanowania tego terenu przez siły komunistyczne. Początkowo Amerykanie wysyłali doradców wojskowych i niewielkie grupy, przede wszystkim o charakterze szkoleniowym, w 1964 roku było ich już ponad 23 tys.,
- atak kutrów torpedowych DRW na amerykańskie niszczyciele 2 i 4 sierpnia 1964 roku. Kongres Stanów Zjednoczonych 7 sierpnia przyjął tzw. „rezolucję tonkińską”, w której przyznał prezydentowi L. Johnsonowi prawo do użycia takich środków, jakie są konieczne i zapobiegają atakom oraz dalszej agresji DRW na terytoria objęte postanowieniami SEATO. Wobec tego pierwsze regularne oddziały amerykańskie wylądowały na terenie Wietnamu w marcu 1965 roku.

W 1966 roku w Wietnamie było już blisko 390 000 żołnierzy USA, w 1968 roku około 550 tys. Dodając do tego blisko 500 tys. żołnierzy Republiki Wietnamu i około 50 tys. z państw SEATO, otrzymamy wielkość sił broniących Indochin przed komunizmem. Jednak siły te nie mogły przekraczać granicy DRW, a potem również Laosu i Kambodży ze względu na obawę interwencji chińskiej. Wobec tego ograniczano się do nalotów na te tereny, z czasem rozszerzonych (w ciągu całej wojny Amerykanie i ich sojusznicy zrzucili dwa i pół raza więcej bomb niż spadło na III Rzeszę w II wojnie światowej), które nie przynosiły jednak powodzenia. Bazy Vietcongu nie zostały zniszczone, a to uniemożliwiało wygranie z partyzantką. Sprawnie funkcjonowała tzw. „Droga Ho Szi Mina” wiodąca przez południowo-wschodnią część Laosu, którą dostarczano zaopatrzenie dla wojsk walczących w południowym Wietnamie. Wojna przedłużała się, pochłaniała kolejne ofiary,

szczególnie głośno informowano o cywilnych, stąd narastający w USA i na świecie opór przeciwko jej prowadzeniu. DRW popierana była przez światową opinię publiczną, kształtowaną w znacznej mierze przez media ukazujące obraz ciemiężących naród wietnamski Amerykanów.

Wysokie koszty wojny i efekt, jaki przyniosła ze sobą tzw. ofensywa Tet, rozpoczęta na początku 1968 roku przeprowadzona przez siły Vietcongu, wsparte żołnierzami i czołgami DRW, doprowadziły wojnę w Wietnamie do punktu kulminacyjnego. Pamiętać należy, że z militarnego punktu widzenia ofensywa zakończyła się porażką sił komunistycznych (straciły ponad 45 tys. żołnierzy, a Amerykanie i ich sojusznicy około 4 tys.), jednak wystarczyło samo jej podjęcie, czyli działania ofensywne na szeroką skalę, by media i ruchy pacyfistyczne w USA zaczęły wywierać tak silny nacisk na prezydenta Johnsona, że ten zdecydował się na rokowania. Społeczeństwo bowiem zostało przekonane, iż armia amerykańska przegrywa wojnę [zob. Dmochowski 1991: 134].

Negocjacje rozpoczęły się 13 maja 1969 roku w Paryżu. Amerykanie chcieli wycofać się z wojny w sposób honorowy, zmniejszając swoją obecność stopniowo, by ostatecznie opuścić Wietnam i cały ciężar obrony przed komunizmem pozostawić na barkach armii Republiki Wietnamu. W ten sposób miała się dokonać „wietnamizacja” wojny. Takie rozwiązanie obiecał wyborcom R. Nixon, który został wybrany prezydentem USA i objął funkcję 20 stycznia 1969 roku. Tego też dnia rozpoczęła się właściwa część rokowań pokojowych, w których uczestniczyli przedstawiciele DRW, Republiki Wietnamu, USA i powstałego w czerwcu 1969 roku Tymczasowego Rządu Rewolucyjnego utworzonego w proklamowanej przez przedstawicieli NFWWP Republice Wietnamu Południowego. Rokowania trwały 4 lata i zakończył je „Układ o zaprzestaniu działań wojennych i przywróceniu pokoju w Wietnamie” podpisany 27 stycznia 1973 roku w Paryżu. Na jego mocy przerwano walki, armie państw SEATO miały wycofać się z Wietnamu w ciągu 60 dni, na terenie południa pozostały jednak wojska DRW. Co więcej uznawano niepodległość, jedność i integralność terytorialną Wietnamu. Zdecydowano o powstaniu Rady Pojednania Narodowego z przedstawicielami 3 głównych stron konfliktu, miały odbyć się demokratyczne wybory i pokojowe zjednoczenie, a w razie agresji komunistycznej na Republikę Wietnamu, pomoc dla niej obiecywali Amerykanie. Zgodzono się na uwolnienie wojskowych i cywilów wziętych do niewoli w trakcie działań wojennych. USA zobowiązały się również do oczyszczenia z min wód i portów DRW. Jednak do wyborów ani do potrzebnej pomocy wojskowej (przede wszystkim lotniczej) nie doszło, gdyż w marcu 1975 roku nastąpiła decydująca ofensywa sił północno-wietnamskich. W jej efekcie 30 kwietnia komuniści zajęli Sajgon i Republika Wietnamu przestała istnieć. Pozostała tylko proklamowana już wcześniej komunistyczna Republika Wietnamu Południowego. Nieco ponad rok trwały przygotowania do zjednoczenia obu państw i 2 lipca 1976 roku ogłoszono powstanie Socjalistycznej Republiki Wietnamu (SRW).

W ten sposób USA nie udało się odeprzeć ofensywy komunistycznej w Wietnamie. Sukces odniósł ZSRR i państwa Układu Warszawskiego, które przez cały okres wojny wspierały DRW. Oficjalnym potwierdzeniem wejścia do strefy wpływów bloku wschodniego było podpisanie w listopadzie 1978 roku w Moskwie

układu o przyjaźni i współpracy między ZSRR a SRW. W krótkim czasie komunści wietnamscy przejęli kontrolę na Laosem i Kambodżą rozszerzając w ten sposób komunizm na całe Indochiny. Dla Amerykanów była to pierwsza przegrana wojna, która zaowocowała pojawieniem się tzw. „syndromu Wietnamu”. Oznaczał on niechęć do bezpośredniego angażowania się USA w konflikty zbrojne z dala od własnych granic. Był on niezwykle silny, o czym świadczyć może przeświadczenie Saddama Husajna, że Amerykanie nie będą interweniowali po zajęciu przez niego Kuwejtu w 1990 roku. Przyjmuje się również, że wojna w Wietnamie skłoniła prezydenta R. Nixona do wprowadzenia polityki odprężenia w stosunkach międzynarodowych. Można uznać, że administracja amerykańska zrezygnowała ze wsparcia Republiki Wietnamu ze względu na zmianę sojusznika w Azji. Dzięki „dyplomacji pingpongowej” i rozmowom przeprowadzonym na początku lat 70. udało się bowiem uregulować stosunki między oboma państwami, w rezultacie czego w 1971 roku ChRL otrzymała miejsce w Radzie Bezpieczeństwa ONZ, w 1972 roku wizytę w Pekinie złożył R. Nixon, ustanowiono w obu krajach „misje łącznikowe”, a w 1979 roku nawiązano stosunki dyplomatyczne.

Socjalistyczna Republika Wietnamu rozpoczęła zaś opanowywanie całego obszaru Indochin. W 1977 roku zawarto układ o przyjaźni i współpracy z Laosem, który pozostawał formalnie niezależnym państwem, lecz w praktyce był kontrolowany przez Wietnamczyków, którzy na mocy jego postanowień mieli na terenie tego państwa więcej żołnierzy i garnizonów niż cała armia Laosu. O wiele gorszy los spotkał Kambodżę, która została opanowana przez popieraną przez Wietnamczyków Czerwoną Khmerów, którym przewodził Pol Pot. Postanowił on uczynić z Kambodży wzór państwa komunistycznego (czerpiąc hojnie z dorobku Mao Tse Tung). W ten sposób zbudowano państwo totalitarne, którego władze kontrolowały wszystkie sfery życia, w tym stosunki rodzinne. Zamknięto szkoły, uczelnie, nie wydawano gazet, książek, nie było telewizji, pieniędzy, a ludność została przesiedlona na wieś. Uznano również, że szansy na życie w „idealnie równym” społeczeństwie nie mają nauczyciele, studenci, duchowni, oficerowie, prostytutki i żebracy, i skazano ich na śmierć. Szacuje się, że reżim Pol Pota w latach 1975–1979 uśmiercił około 3 mln ludzi. Upadł on dopiero wtedy, gdy wbrew stanowisku Wietnamu wspierającego ZSRR, ChRL poparła Pol Pota w narastającym konflikcie. W związku z tym, pod koniec listopada 1977 roku do Kambodży zaczęła wkraczać armia wietnamska, której zadaniem było osłabienie przeciwnika i jego rozpoznanie przed ostateczną kampanią, która rozpoczęła się 25 grudnia 1978 roku. W toku działań, do 14 stycznia 1979 roku armia wietnamska zajęła w zasadzie cały kraj korzystając również z pomocy doradców z ZSRR, Kuby i NRD [zob. Kowalczyk 1996: 12–20]. Proklamowano powstanie Kampuczańskiej Republiki Ludowej, w pełni podporządkowanej Wietnamowi. Nie kontrolowała ona jednak kilku obszarów Kambodży graniczących z Tajlandią, na których nadal panowali Czerwoni Khmerzy. Prowadzili oni działania partyzanckie, które przybrały na sile w styczniu i lutym 1979 roku, a więc w chwili wycofania części wojsk wietnamskich ze względu na atak ChRL na SRW. Władze w Pekinie uznały bowiem, że zawarcie przez Wietnam układu sojuszniczego z ZSRR w 1978 roku i wkroczenie do Kambodży stanowi zagrożenie interesów CHRL i jest powodem do wojny. W ich

ocenie Wietnam był „Kubą Południowo-Wschodniej Azji” i jego celem była realizacja imperialnych interesów głównego wroga ChRL, czyli ZSRR. Walki trwały od 17 lutego do 16 marca 1979 roku, kiedy to wojska chińskie, wyposażone w przestarzałą broń, próbowały pokonać Wietnamczyków uzbrojonych m.in. w nowoczesny sprzęt amerykański, zdobyty podczas wcześniejszej wojny na południu Wietnamu (np. około 500 czołgów i 1300 dział). Zacołowania technicznego armii chińskiej nie równoważyła jej przewaga liczebna: trzykrotna w piechocie i dwudziestopięciokrotna w czołgach. Trzeba również pamiętać, że władze chińskie brały pod uwagę możliwość wsparcia sił wietnamskich przez ZSRR i w związku z tym konieczność obrony północnej granicy ChRL, co zmuszało do wydzielenia odpowiednich sił. Po 4 tygodniach walk wojska chińskie poniosły porażkę i wycofały się z Wietnamu [zob. Czarnotta, Moszumański 1995: 29–44].

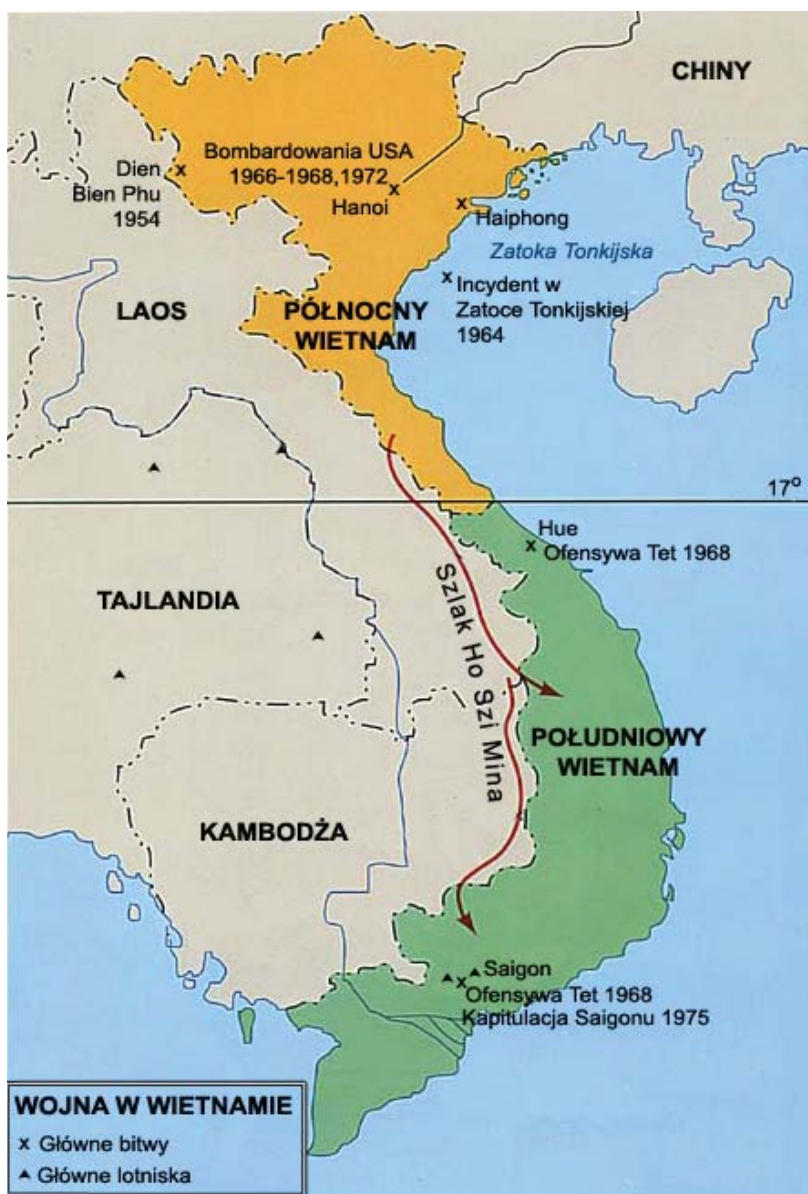
Rozmowy pokojowe pomiędzy obiema stronami rozpoczęły się 18 kwietnia 1979 roku. Dzięki znacznej pomocy ZSRR, SRW była w stanie utworzyć armię jeszcze silniejszą niż miała przed wojną, co w oczywisty sposób zaprzeczało tezie władz chińskich o sukcesie w rozpoczętej przez nie wojnie. Jednak prestiż SRW wśród krajów Azji Południowo-Wschodniej ucierpiał, uznano bowiem, że jest ona podporządkowana ZSRR i tak samo od niego zależna, jak Kuba. Było to szczególnie widoczne w Kambodży i Laosie, a także zagrażało dominacji wietnamskiej w regionie.

Wojska wietnamskie prowadziły działania wojenne w Kambodży do sierpnia 1989 roku, jednak oficjalnie ostatnia jednostka została wycofana 26 września. Było to związane z rozpoczętymi w 1987 roku rozmowami pomiędzy stronami wojny w Kambodży (liderami ugrupowań antywietnamskich i Czerwonych Khmerów oraz stroną rządową), które jednak nie zakończyły się powodzeniem. W związku z tym, opozycja rozpoczęła wspólne działania przeciwko władzom kambodżańskim podporządkowanym Wietnamowi, które otrzymywały wsparcie armii wietnamskiej, formalnie już wycofanej z Kambodży. W efekcie toczących się równocześnie rozmów doszło do zawieszenia działań wojennych w czerwcu 1991 roku i utworzenia Najwyższej Rady Narodowej, której działania miały zakończyć wojnę. Układ pokojowy podpisano w Paryżu 23 października 1991 roku. Jego wykonywanie nadzorowały wojska ONZ, które zaczęły przybywać do Kambodży na początku 1992 roku. Momentem decydującym dla dalszych zmian były wybory nadzorowane przez ONZ w maju 1993 roku, które jednak nie wyłoniły zdecydowanego zwycięzcy i utworzenia rządu (Ranariddh, syn prezydenta, księcia Norodoma Sihanouka oraz lider sił prowietnamskich, Hun Sen). Zlikwidowano jednak siły Czerwonych Khmerów (pod koniec 1994 roku, kiedy nie otrzymywali już żadnego wsparcia z ChRL; sam Pol Pot zmarł w 1998 roku) i we wrześniu 1993 roku, po koronacji Norodoma Sihanouka i zakończeniu operacji przekazywania władzy nad krajem, siły ONZ wycofały się z Kambodży.

Ostateczne zakończenie polityki rywalizacji i konfrontacji pomiędzy SRW i sąsiadami nastąpiło w 1995 roku, kiedy Kambodża nawiązała stosunki dyplomatyczne z USA i wstąpiła do ASEAN i WTO oraz znormalizowała stosunki z ChRL. Pragmatyczna polityka władz doprowadziła również do zmian gospodarczych i jego rozwoju.

Mapa 11.3. Obszar wojen w Indochinach

Źródło: opracowanie własne na podstawie www.loyno.edu/~seduffy/MapImages/VietnamWar-display.jpg.

11.1.4. Ewolucja konfliktu na Bliskim Wschodzie

Jak już wspomniano wcześniej [zob. pkt 7.2], w efekcie I wojny arabsko-żydowskiej nie doszło do podziału Palestyny i powstania na jej terenie państwa palestyńskiego. Nie została zatem wypełniona rezolucja ONZ. Ziemie na których miała powstać Palestyna zajęły Izrael, Jordania i Egipt. Rząd żydowski nie wprowadził też w życie umowy o oddaniu ziem palestyńskich, co było warunkiem przyjęcia do ONZ i przeniósł siedzibę rządu i parlamentu do zajętej przez siebie części Jerozolimy, która miała mieć status miasta międzynarodowego. Podpisane układy rozejmowe nie rozwiązywały ani problemów terytorialnych, ani związanych z uchodźcami palestyńskimi. Co więcej, kryzys sueski [zob. pkt 7.4] doprowadził do wypuklenia ponadregionalnego charakteru konfliktu. Zaczął on być traktowany jako starcie między Amerykanami, którzy wspierali na Bliskim Wschodzie Izrael, a ZSRR udzielającym pomocy państwom arabskim. Przegrana przez Egipt wojna stała się impulsem do wzrostu wydatków na wojsko oraz silniejszych tendencji zjednoczeniowych w państwach arabskich. Dla przykładu, w 1958 roku powstała Zjednoczona Republika Arabska, łącząca Egipt i Syrię na czele z Naserem jako jej prezydentem. Wzrost nacjonalizmu arabskiego widać było także w stworzeniu w 1960 roku Organizacji Wyzwolenia Palestyny (OWP), która miała walczyć o utworzenie niepodległej Palestyny. W Karcie OWP znalazł się zapis o konieczności bezwarunkowego usunięcia Żydów z Palestyny oraz nieuznawania Izraela jako suwerennego państwa. W takich okolicznościach kolejne wojny pozostawały tylko kwestią czasu.

Powyższa sytuacja doprowadziła do kolejnych wojen i wzrostu problemu palestyńskiego. Syntetycznie późniejsze wydarzenia można przedstawić następująco:

- 5 czerwca 1967 roku wybuchła tzw. wojna sześciodniowa; atak izraelski zniszczył wojska arabskie szykujące się do agresji. Izrael zajął Półwysep Synaj, Wzgórza Golan, Strefę Gazy i Zachodni Brzeg Jordanu [Patek, Rydel, Węc 2000: 456 i nast.]. Międzynarodowe mediacje doprowadziły do zakończenia wojny po 6 dniach jej trwania. 22 listopada 1967 roku Rada Bezpieczeństwa ONZ uchwaliła rezolucję nakazującą wycofanie się Izraela ze zdobytych terytoriów i wydała zgodę na powrót uchodźców palestyńskich. Jednak państwo żydowskie nie zdecydowało się na jej wypełnienie. Jednocześnie klęska Arabów stała się silnym impulsem do doprowadzenia ich polityki w stronę ZSRR. Rezolucji nie zaakceptowali Palestyńczycy, bowiem nie wspominała ona o utworzeniu ich państwa. OWP, na czele której w 1968 roku stanął Jaser Arafat, rozpoczęła walkę zbrojną już nie tylko na Półwyspie Synaj, ale i w rejonach granic izraelsko-libańskiej, syryjskiej i jordańskiej,
- Egipt rządony przez Anwara Sadata, w sojuszu z Syrią, przygotował plan ataku, który rozpoczął się 6 października 1973 roku. Było to tzw. wojna Yom Kippur (Święto Pojednania), ponieważ rozpoczęła się w dzień święta żydowskiego. Jednak dzięki błyskawicznej pomocy USA w postaci dostaw broni, zatwierdzonych przez prezydenta Nixona, wojska izraelskie zdołały odzyskać utracone początkowo pozycje. ZSRR był gotowy wesprzeć Egipt, dlatego również wojska USA zostały postawione w gotowości bojowej. Państwa arabskie

po raz pierwszy postanowiły zastosować tzw. broń naftową. 16 października sześć państw arabskich Zatoki Perskiej zrzeszonych w OPEC (Organizacja Państw Eksportujących Ropę, powstała w 1960 roku) nałożyły embargo na sprzedaż ropy do krajów popierających Izrael oraz zdecydowały się na gwałtowną podwyżkę jej ceny. Zawieszenie broni na froncie egipskim nastąpiło 24 października 1973 roku, Izrael natomiast wycofał się z zachodniego brzegu Kanału Sueskiego,

- rozpoczęcie procesu normalizacji stosunków egipsko-izraelskich, któremu patronowały USA. Zapoczątkowała go wizyta Sadata w Jerozolimie w 1977 roku, ukoronowaniem zaś była konferencja w Camp David od 5 do 18 września 1978 roku. Rolę mediatora między zwaśnionymi stronami odgrywał prezydent USA J. Carter. Zawarto wówczas dwa porozumienia: o ogólnych zasadach pokoju na Bliskim Wschodzie (pomijały problem palestyński) i ogólne zasady egipsko-izraelskiego układu pokojowego. Przewidywał on wycofanie wojsk izraelskich z Synaju, otwarcie Kanału Sueskiego i Cieśniny Tirańskiej dla statków izraelskich, stacjonowanie sił ONZ w pobliżu nowych granic i nawiązanie stosunków dyplomatycznych, współpracę ekonomiczną i kulturalną. Na skutek rozbieżności dotyczących realizacji porozumienia, egipsko-izraelski traktat pokojowy podpisano dopiero 26 marca 1979 roku w Waszyngtonie [Kukułka 1998a: 253–254]. Z tego powodu Egipt został potępiony przez Ligę Państw Arabskich i ZSRR,
- korzystając z okazji, jaką była wojna iracko-irańska, pogłębiająca wewnętrzne podziały świata arabskiego, 6 czerwca 1982 roku wojska izraelskie przeprowadziły operację „Pokój dla Galilei” polegającą na zaatakowaniu obozów palestyńskich w Libanie. Problem Palestyńczyków pozostawał bowiem nierozwiązany i OWP nasilała ataki z terytorium Libanu. W rezultacie Izrael zajął jedną trzecią terytorium Libanu i zmusił do ucieczki większość bojowników OWP. Wojska izraelskie wycofały się w marcu 1983 roku,
- restrykcyjna polityka Izraela wobec Palestyńczyków doprowadza do wybuchu w 1987 roku tzw. Intifady („rewolucja kamieni”), czyli kampanii nieposłuszeństwa podjętej przez Palestyńczyków. Polegała ona m.in. na masowych wystąpieniach i demonstracjach, rozruchach i bojkocie towarów izraelskich przez mieszkańców terenów okupowanych – Strefy Gazy i Zachodniego Brzegu Jordanu. 15 października 1987 roku parlament palestyński na uchodźstwie proklamował utworzenie państwa palestyńskiego z Jaserem Arafatem na czele. Zostało ono uznane przez społeczność międzynarodową. Palestyńczycy ogłosili potępienie terroryzmu jako metody walki i gotowość do wzięcia udziału w konferencji pokojowej w sprawie Bliskiego Wschodu. Do oczekiwanej konferencji jednak nie doszło, Izrael bowiem nadal przeprowadzał akcję zasiedlania terytoriów okupowanych, Hamas nadal przeprowadzał zamachy terrorystyczne, doszło także do niefortunnego poparcia Iraku w wojnie w Zatoce Perskiej, co znacznie zmniejszyło prestiż OWP,
- upadek ZSRR oznaczał nie tylko koniec pomocy dla części państw arabskich płynącej z tego źródła, ale i dla samej OWP. Zwycięska wojna w Zatoce Perskiej zwiększyła także wpływy USA w regionie i doprowadziła do zmian w polityce

państw arabskich, które gotowe były na rozpoczęcie dialogu w sprawie palestyńskiej. Negocjatorem w tej sprawie został dyplomata amerykański James Baker, któremu podczas wielu wizyt w krajach tego regionu udało się przygotować grunt pod przyszłe spotkanie stron konfliktu. Decyzje o jego zorganizowaniu pojęli przywódcy USA i ZSRR.

W związku z tym rozpoczął się właściwy proces pokojowy na Bliskim Wschodzie, w którym znaczącą rolę odegrały USA [zob. szerzej Zajac 2004]. Od 30 października do 1 grudnia 1991 roku w Madrycie trwały negocjacje, w których wzięli udział przedstawiciele Izraela, Egiptu, Syrii, Libanu, Jordanii i OWP (w tym przypadku na prawach delegacji, ze względu na nieuznanie przez Izrael Organizacji za reprezentanta narodu palestyńskiego). Do końca 1993 roku odbyło się 11 rund negocjacyjnych. Nie udało się jednak osiągnąć porozumienia ze względu na odmienne stanowiska na temat zakresu autonomii przyszłego samorządu palestyńskiego. Dopiero zmiana władz w Izraelu (na czele państwa stanął Icchak Rabin) umożliwiła postęp w rozmowach. W styczniu 1993 roku Izrael zdecydował się na uznanie OWP, co pozwoliło na podjęcie dwustronnych negocjacji pokojowych. W efekcie, w Oslo w sierpniu 1993 roku uzgodniono tzw. Plan: „najpierw Gaza i Jerycho”. Zgodnie z jego założeniami, na tych ziemiach winna powstać Autonomia Palestyńska, wojska izraelskie miały się wycofać i w ciągu 4 miesięcy zamierzano przeprowadzić wybory samorządowe. Kolejna runda rozmów odbyła się w Waszyngtonie i doszło wtedy do zawarcia oficjalnego porozumienia, a jego podpisanie nastąpiło 13 września 1993 r. w Oslo. Tworzyło ono Autonomię Palestyńską w Strefie Gazy i Jerycha. Zapowiadano również dalsze rozmowy w sprawie Jerozolimy i pozostałych ziem okupowanych. Ostateczny kształt statusu terytoriów palestyńskich miał być wypracowany do 4 maja 1999 roku w drodze dwustronnych negocjacji. Jednak powyższe porozumienie nie zostało uznane przez ugrupowania terrorystyczne, np. Hamas, oraz skrajną izraelską prawicę. I. Rabin przypłacił je życiem ginąc w zamachu przeprowadzonym 4 listopada 1995 roku przez prawicowego radykała. Kolejnym premierem został Benjamin Netaniahu, lider prawicowej partii Likud, która wygrała wybory w maju 1996 roku i doprowadziła do wstrzymania procesu pokojowego, mimo, że w tym samym czasie osiągnięto kolejne porozumienie (tzw. układ z Taby, podpisany w Waszyngtonie 28 września 1995 roku), które rozszerzało obszar Autonomii Palestyńskiej o jedną trzecią ziem okupowanego Zachodniego Brzegu Jordanu. Izrael powrócił do polityki osadnictwa na ziemiach okupowanych, co spotkało się z międzynarodowym potępieniem i serią zamachów terrorystycznych przeprowadzonych przez skrajne ugrupowania palestyńskie. Władze izraelskie wykorzystały je jednak do zawieszenia rozmów i realizacji przyjętych porozumień uznając, że winę za zaistniałą sytuację ponoszą Palestyńczycy. W 1998 roku Izrael kontynuował politykę uniemożliwiającą postęp procesu pokojowego proponując oddanie Palestyńczykom jedynie 9% okupowanych ziem. USA próbowały przerwać powstały impas i wspólnie z Wielką Brytanią, przewodzącą wówczas UE, w maju 1998 roku doprowadziły do szczytu izraelsko-palestyńskiego w Londynie. Nie przyniósł on jednak zmiany stanowiska Izraela. Stało się tak dopiero na kolejnym spotkaniu w Wye Plantation we wrześniu i październiku 1998 roku. Zgodnie z porozumieniem podpisanym

23 października przez B. Nataniahu, J. Arafata i B. Clintona, Izrael miał się wycofać z 13% ziem okupowanych i oddać je pod administrację palestyńską, a 14,2% ziem Autonomii miało znaleźć się pod jej pełną kontrolą. Palestyńczycy zobowiązali się m.in. do skuteczniejszej walki z terrorem [za: Jawasreh 2003: 290]. Realizacja porozumienia natrafiła jednak na przeszkody związane z polityką wewnętrzną Izraela. W efekcie proces pokojowy został ponownie wstrzymany i na nic się zdały starania USA o jego wznowienie.

Taka postawa wpłynęła na klęskę wyborczą izraelskiej prawicy i zwycięstwo lewicy z Ehudem Barakiem na czele, który stworzył nowy rząd i postanowił wznowić dialog z Palestyńczykami. Do spotkania z Arafatem doszło 10 lipca 1999 roku w Eretz. Izrael postanowił realizować porozumienie z Wye Plantation, jednak w innych niż było ustalone terminach, nie godząc się też na rezygnację z osadnictwa, co wywołało zdecydowany sprzeciw Palestyńczyków i popierających ich w tej kwestii USA. Dzięki ich mediacji 4 września 1999 roku w Sharm el Sheikh podpisano kolejne porozumienie. Ustalało ono m.in. etapy wycofywania się sił izraelskich z Zachodniego Brzegu Jordanu oraz otwarcia przejścia drogowego do Strefy Gazy i wiele kwestii związanych z bezpieczeństwem wewnętrznym. Postanowiono również kontynuować rozmowy na temat ostatecznego uregulowania statusu terytoriów okupowanych. Zostały one jednak wstrzymane w styczniu 2000 roku ze względu na niewykonanie kolejnego etapu rozszerzania obszaru Autonomii. Wobec tego administracja amerykańska ponownie doprowadziła do spotkania obu stron, które miało miejsce w lipcu 2000 roku w Camp David. Nie doprowadziło ono jednak do porozumienia. Podsumowując, należy stwierdzić, że podstawowe kwestie do jednoznacznego rozstrzygnięcia i osiągnięcia porozumienia, które do tej pory nie zostały uregulowane, były następujące [za: Kącki 2002: 107–108]:

- status ziem palestyńskich okupowanych przez Izrael i powstanie niepodległego państwa palestyńskiego,
- przebieg granicy między Izraelem a przyszłym państwem Palestyńczyków,
- status Jerozolimy,
- przyszłość uchodźców palestyńskich, których liczbę szacowano na około 3 mln i którzy przebywali w sąsiednich państwach,
- status osiedli żydowskich na terytoriach palestyńskich,
- dostęp do wody i sposób zapewnienia bezpieczeństwa obu stronom konfliktu.

Wobec fiaska rozmów nastroje Palestyńczyków uległy radykalizacji ze względu na brak wyraźnej perspektywy utworzenia własnego państwa i w efekcie doszło do wybuchu tzw. „nowej intifady” we wrześniu 2000 roku. Pomijając szczegóły na temat prób przełamania impasu w procesie pokojowym, należy podkreślić, że pierwsze większe nadzieje na pokój były związane z objęciem stanowiska przewodniczącego Autonomii Palestyńskiej przez Mahmuda Abbasa. Stało się to po śmierci Arafata oskarżanego przez Izrael o brak zdecydowanych działań przeciw palestyńskim terrorystom w listopadzie 2004 roku. Zaowocowało to pierwszymi od blisko 4 lat bezpośrednimi kontaktami na najwyższym szczeblu pomiędzy Izraelem, Autonomią Palestyńską a USA. Doprowadziło to 8 lutego 2005 roku

do spotkania M. Abbasa z Arielem Szaronem w Sharm el Sheikh. Ustalono m.in. zawieszenie broni, czyli w praktyce zakończenie „nowej intifady” i działań armii izraelskiej oraz podjęcie dalszych rozmów, szczególnie istotnych w kontekście planowane wycofania sił izraelskich ze Strefy Gazy. Abbas przystąpił do wzmocnienia palestyńskich służb bezpieczeństwa w celu skuteczniejszej walki z terrorystami. Pomocy udzieliły Palestyńczykom USA i ONZ, UE i Rosja (tzw. Kwartet Bliskowschodni). Na spotkaniu w Londynie w marcu 2005 roku państwa te potwierdziły, że podstawą do porozumienia i dalszych rokowań zwaśnionych stron powinna być przygotowana przez Kwartet tzw. „mapa drogowa”, czyli program oficjalnie przedstawiony obu stronom 30 kwietnia 2003 roku, zakładający zakończenie konfliktu i powstanie niepodległej Palestyny. Miało to nastąpić w 3 etapach, do 2005 roku, a podstawą jego realizacji było powstrzymanie aktów przemocy z obu stron konfliktu, wstrzymanie osadnictwa żydowskiego na terenach okupowanych i przygotowanie konstytucji dla przyszłego państwa [*A Performance-Based Roadmap to a Permanent Two-State Solution to the Israeli-Palestinian Conflict*, www.state.gov]. Izrael zaakceptował ten plan, chociaż z zastrzeżeniami i w maju podjęto kolejne rozmowy z Palestyńczykami. Jednak po raz kolejny zostały one zakłócone przez zamachy Hamasu, który był przeciwnikiem porozumienia. Ostatecznie proces pokojowy załamał się po raz kolejny w sierpniu 2003 roku, kiedy to liczba zamachów radykalnie wzrosła i swoje działania rozpoczęła armia izraelska [Lizak 2004: 288].

Wyrazem dobrej woli i realizacji przyjmowanych przez siebie zobowiązań ze strony Izraela było wycofanie izraelskich osadników w sierpniu 2005 roku ze Strefy Gazy i z 2 osiedli na Zachodnim Brzegu Jordanu. Do września tereny te opuściła też armia izraelska. Trzeba podkreślić, że była to realizacja planu A. Szarona, który ogłosił go w grudniu 2003 roku i przeprowadził mimo trudności w polityce wewnętrznej. Unormowanie sytuacji na pograniczu Strefy Gazy i Egiptu prowadzone było przy udziale Ameryki i UE. Jednak Izrael zastrzegł sobie możliwość interwencji zbrojnej na tym terenie, jeżeli zagrożone będzie bezpieczeństwo jego obywateli. W związku z tym zdecydowano również zbudować mur oddzielający Autonomię od Izraela oraz kontynuować akcję osadnictwa na tych terenach Zachodniego Brzegu Jordanu, z których Izrael nie chciał zrezygnować [Lizak 2006: 269–271].

Proces pokojowy musiał napotkać kolejne trudności ze względu na zmianę władzy w Autonomii Palestyńskiej, kiedy w efekcie wyborów, w styczniu 2006 roku do władzy doszedł Hamas (na czele rządu stanął Isma'il Hanijja), uznawany za organizację terrorystyczną nie tylko przez Izrael, ale i USA, a jego skrzydło wojskowe także przez UE. Co bardzo istotne, organizacja ta nie uznawała istnienia Izraela, co w praktyce uniemożliwiało rozmowy. Sytuację skomplikowała także choroba A. Szarona i marcowe wybory w Izraelu, w efekcie których premierem został Ehud Olmert. O tragicznych skutkach powyższych zmian dla procesu pokojowego można było się przekonać już w czerwcu 2006 roku, kiedy Palestyńczycy ze zbrojnego skrzydła Hamasu dokonali ataku na jeden z izraelskich posterunków po przedostaniu się ze Strefy Gazy wydrążonym tunelem [www.pism.pl]. Zginęło 2 żołnierzy izraelskich i 2 bojowników Hamasu. Jednak napastnicy uprowadzili również 19-letniego żołnierza izraelskiego, który został uwięziony na terenie Stre-

fy Gazy i potraktowany jako zakładnik (w zamian za jego zwolnienie zażądali wypuszczenia z izraelskich więzień palestyńskich kobiet i dzieci). To wydarzenie wywołało poważny kryzys w odradzającym się procesie pokojowym. Izrael odrzucił żądania bojowników palestyńskich zgodnie z zasadą niepodejmowania rozmów z terrorystami. W rozwiązaniu konfliktu nie pomogły także mediacje ze strony USA, Turcji, Francji i Egiptu. W związku z tym armia izraelska rozpoczęła operację przeciwko bojownikom palestyńskim (o kryptonimie „Letnie deszcze”) i wkroczyła do Strefy Gazy w poszukiwaniu porwanego żołnierza oraz w celu zniszczenia infrastruktury służącej terrorystom, a za taką uważano m.in. budynki rządowe i partyjne Hamasu. Liczono również na to, że zmusi to Hamas do uznania Izraela i pozwoli na wznowienie rozmów pokojowych. Tak się jednak nie stało, a sytuację jeszcze bardziej skomplikowała sytuacja na pograniczu izraelsko-libańskim i działania wojenne prowadzone pomiędzy Izraelem a Hezbollahem. 12 lipca 2006 roku bojownicy Hezbollahu przekroczyli granicę libańsko-izraelską i zaatakowali patrol graniczny, zginęło wtedy 8 żołnierzy izraelskich, a dwóch uprowadzono. W zamian za ich uwolnienia zażądano zwolnienia z więzień działaczy organizacji. Władze Izraela podjęły decyzję o bombardowaniach południowego Libanu, a także o blokadzie powietrznej, morskiej i lądowej tego kraju, a później również o wkroczeniu wojsk lądowych, jednak na ograniczoną skalę. Hezbollah odpowiedział na te działania silnym ostrzałem raketowym miast izraelskich.

W związku z taką eskalacją działań, Izrael postawił sobie za cel nie tylko uwolnienie swoich żołnierzy, ale i zapewnienie bezpieczeństwa własnym obywatelom przez likwidację potencjału raketowego Hezbollahu. Warto zauważyć, że rządy krajów arabskich za winnych wybuchu konfliktu uznały Hezbollah i Hamas. Organizacje te popierała jedynie Syria i Iran, ponieważ konflikt ten odwracał uwagę od działań tych państw.

Tak zwana druga wojna libańska zakończyła się 11 września 2006 roku przyjęciem przez Radę Bezpieczeństwa ONZ rezolucji, którą zaakceptował Liban i Hezbollah 12 września, a Izrael 13 września. Wzywała ona do rozbrojenia Hezbollahu, wycofania żołnierzy izraelskich z terytorium Libanu, rozlokowania sił libańskich na granicy z Izraelem i rozszerzenia działań sił ONZ w Libanie. Działania zbrojne zostały wstrzymane 14 września. Zakończenie blokady Libanu przez Izrael nastąpiło 8 listopada 2006 roku. Nie udało się jednak przeprowadzić rozbrojenia Hezbollahu ani uwolnić porwanych żołnierzy, stąd można mówić o porażce Izraela w tym konflikcie. Powyższe wydarzenia nie pozwoliły na podjęcie kolejnych rozmów i działań w ramach procesu pokojowego.

Obszar Bliskiego Wschodu to jednak nie tylko teren konfliktu arabsko-żydowskiego. 22 września 1980 roku doszło do wybuchu wojny między Irakiem a Iranem. Wojska irackie chciały zdobyć irańskie pola ropy w prowincji Chuzestan i odzyskać trzy wyspy w cieśninie Ormuz. Przywódcą Iraku był już Saddam Husajn będący jednocześnie prezydentem, premierem, szefem partii rządzącej (BAAS) i głównodowodzącym armii. Krajem rządził w sposób dyktatorski i dzięki pomocy ZSRR, który dostarczał uzbrojenie, tłumiał krwawo wszelkie bunty, np. Kurdów w 1975 roku. Postanowił wykorzystać chaos panujący w Iranie, bowiem mógł on pozwolić na zdobycie przez Irak pozycji mocarstwa w regionie, a udany atak zli-

Mapa 11.4. Obecny podział Palestyny

Źródło: opracowanie własne na podstawie: http://pl.wikipedia.org/wiki/grafika:izrael_map.png.

kwidowałby jednocześnie ewentualne zagrożenie ze strony tamtejszych fundamentalistów i przeniesienie rewolucji na tereny Iraku, zamieszkałego w większości przez szyitów. W Iranie doszło do wybuchu rewolucji islamskiej. Jej pierwsze symptomy były widoczne już w połowie lat 70., gdy nasiliły się protesty wobec polityki rządzącego Iranem szacha Rezy Pahlawiego, który zgadzał się na napływ obcokrajowców i europeizację kraju. Wszelki opór tłumił przy pomocy policji. Duchowym przywódcą opozycji był ajatollah Chomeini, który wraz z przerodzeniem się masowych demonstracji w rewolucję, 1 lutego 1979 roku wrócił z emigracji i stał się nowym przywódcą państwa. Iran ogłoszono Republiką Islamską i stał się pierwszym nowożytnym państwem o charakterze religijnym. Głosił on ideę światowej rewolucji, w tym wypadku islamskiej, sprzeciwu wobec USA i ZSRR oraz przywództwa Iranu w regionie.

Początkowo zwyciężał Irak, którego armia prowadziła działania na froncie o długości 720 km, jednak nie udało mu się zdobyć kluczowej dla dalszych działań przewagi w powietrzu. Dodatkowo nie sprzyjał górzysty teren, w związku z tym stosunkowo szybko wojna przybrała charakter pozycyjnej, podczas której dokonywano ataków na wybrane pozycje przeciwnika [Biziewski 1993: 16–46]. Już od połowy lipca 1981 roku Saddam Husajn proponował podjęcie rozmów pokojowych zdając sobie sprawę, że nie ma szans osiągnąć zakładanych wcześniej celów. Jednak propozycję tę odrzucał Chomeini, stawiał też warunek wypłacenia Iranowi 150 mld dolarów odszkodowania i odejście od władzy przywódcy Iraku. Takie żądania były nie do spełnienia dla Husajna, w związku z tym wojna trwała przez kolejne lata. W jej trakcie Irańczycy wkroczyli na teren Iraku i zniszczyli przemysł naftowy w Kirkuku i Basrze, a w lutym 1986 roku zaatakowali Umm Kasr i zajęli część półwyspu Fao, co zagroziło Irakowi odcięciem od morza. Zistniała więc realna możliwość przeniesienia rewolucji islamskiej do sunnickich państw Zatoki Perskiej. Wobec tego państwa arabskie podjęły starania o zakończenie wojny. Ataki na tankowce w Zatoce Perskiej spowodowały włączenie się do działań mocarstw Zatoki; roli mediatora podjęła się Syria. Tymczasem Irak, dzięki uzyskanej pomocy, zgromadził znaczne siły, które na początku 1988 roku pozwoliły na przeprowadzenie pierwszych działań zaczepnych, przygotowujących szerszą ofensywę. Rozpoczęła się ona w kwietniu 1988 roku. Dzięki niej udało się Irakowi odzyskać utracone wcześniej terytoria i zadać przeciwnikowi poważne straty. Co więcej, gospodarka Iranu nie była w stanie ponosić dalszych kosztów wojny, społeczeństwo było nią wyczerpane, a przywódca kraju ciężko chory. 17 lipca 1988 roku Chomeini zwrócił się do Sekretarza Generalnego ONZ o pomoc w mediacji, która doprowadziłaby do przerwania ognia. Ostatecznie 20 sierpnia przerwano walki, a 24 sierpnia doszło do pierwszych rozmów pokojowych i wysłania sił ONZ do nadzorowania rozejmu. Strony podpisały umowę o zawieszeniu broni bez żadnych warunków, przede wszystkim ze względu na olbrzymie koszty. W czasie wojny zginęło bowiem około 1 mln ludzi, a obie strony podniosły ogromne straty materialne (szacowane na około 400 mld dolarów). W obawie przed rozprzestrzenianiem się rewolucji islamskiej Irak poparty państwa zachodnie i ZSRR. W wypadku państw arabskich nastąpił podział: na sprzyjające Irakowi, np. Jordania, Egipt i kraje sunnicie, oraz Iranowi – Syria, Liban, Algieria i OWP. Ostatecznie dopiero 10 lutego 1990 roku Irak i Iran nawiązały stosunki dyplomatyczne.

Omawiana wyżej wojna miała o wiele dalej idące konsekwencje, które w następnych latach objęły cały region. Mowa tutaj o agresji Iraku na Kuwejt, której główną przyczyną była właśnie wojna z Iranem, gdyż doprowadziła państwo Husajna do krachu gospodarczego i osłabienia politycznego. Irakowi potrzebny był sukces i wymierne korzyści. Kuwejt stał się wobec tego odpowiednim celem, również dlatego, że siły zbrojne Iraku były rozbudowane i doświadczone, a co więcej, można było znaleźć przyczyny usprawiedliwiające agresję. Irak uznawał Kuwejt za swoją prowincję, przynależną mu z racji historycznych oraz oskarżał jego władze o bezprawne wykorzystywanie przygranicznego pola naftowego. Do ataku doszło 2 sierpnia 1990 roku i w ciągu kilku dni wojska irackie opanowały cały kraj. Parlament Iraku ogłosił go 19 prowincją państwa 8 sierpnia 1990 roku. Rząd kuwejcki udał się na emigrację i prosił o międzynarodową pomoc przeciwko agresorowi. Saddam Husajn nie brał pod uwagę możliwości zbrojnej interwencji sił międzynarodowych pod sztandarem ONZ. Liczył na to, że w USA nadal panuje strach przed bezpośrednim zaangażowaniem zbrojnym ze względu na doświadczenia wojny w Wietnamie. Nie wziął jednak pod uwagę strategicznego znaczenia Zatoki Perskiej oraz zakończenia podziału na Wschód i Zachód, a w związku z tym możliwości, jeśli nie wspólnego działania członków Rady Bezpieczeństwa ONZ, to przynajmniej nieblokowania decyzji o użyciu siły przeciwko Irakowi jeżeli nie wycofa się z obszaru Kuwejtu.

Rada Bezpieczeństwa ONZ rozpoczęła działania przeciwko agresorowi nakładając sankcje na handel z Irakiem, zakaz importu irackiej ropy i uznając agresję za bezprawną. Społeczność międzynarodowa potępiła Irak, zarówno państwa zachodnie, jak i ZSRR. Za Irakiem opowiedziały się jedynie Libia, Jemen, Jordania i OWP. Co ważne, Irak potępiony został także przez inne państwa arabskie. USA zaczęły przerzucać na teren Arabii Saudyjskiej znaczne siły wojskowe w ramach operacji „Pustynna tarcza”, której celem była obrona tego kraju przed ewentualną agresją armii irackiej (ochrona Arabii Saudyjskiej stała się jednym z celów sił ONZ). Agresja taka, zgodnie z najbardziej ambitnymi planami Husajna, była bardzo prawdopodobna. Decydującą dla rozwoju sytuacji okazała się rezolucja Rady Bezpieczeństwa z 29 listopada 1990 roku, która postawiła Irakowi ultimatum – albo wycofa się z Kuwejtu do 15 stycznia 1991 roku, albo musi się liczyć z pomocą wojskową dla Kuwejtu ze strony państw koalicji antyirackiej działającej pod sztandarem ONZ (USA, Wielka Brytania, Arabia Saudyjska, Egipt, Francja, Włochy, Kanada, Pakistan, Syria, Bangladesz i Polska). Irak nie ustąpił, w związku z tym wojska koalicji w nocy z 16 na 17 stycznia 1991 roku rozpoczęły naloty w ramach operacji „Pustynna burza” (*Desert Storm*). Całością sił koalicji dowodził gen. Norman Schwarzkopf. Po zniszczeniu w wyniku bombardowań znacznej części wojsk irackich i ze względu na ostrzał raketami Scud terytorium Izraela, co groziło zaangażowaniem się w wojnę tego państwa, a w rezultacie rozpadem koalicji antyirackiej (ze względu na uczestnictwo państw arabskich, które mogłyby ją opuścić – na co zresztą liczył Husajn), w nocy z 23 na 24 lutego 1991 roku rozpoczęła się operacja lądowa o kryptonimie „Pustynny miecz”. Wojska koalicji, dysponujące nowoczesnym uzbrojeniem, odniosły zdecydowane zwycięstwo, o czym świad-

czyć mogą następujące dane dotyczące strat: wojska koalicji antyirackiej – 355 zabitych (w tym 148 w walkach) i 496 rannych w walkach oraz 2978 poza polem bitwy (ze strony USA: 47 zabitych i 43 rannych z Wielkiej Brytanii, 2 zabitych i 25 rannych z Francji oraz 14 zabitych i 120 rannych z Egiptu). W wypadku Iraku straty szacuje się na od 60 do 100 tys. zabitych i rannych i 70–80 tys. wziętych do niewoli [Biziewski 1994: 49], w związku z czym 27 lutego władze Iraku ogłosiły wycofanie się z Kuwejtu i podporządkowania się decyzjom Rady Bezpieczeństwa ONZ. Ostateczne warunki zawieszenia broni określiła rezolucja nr 687 z 3 kwietnia 1991 roku.

Irak został zobowiązany do ujawnienia stanu prac nad bronią masowego rażenia, wprowadzenia ograniczeń w eksporcie ropy i wypłacenia odszkodowań za skutki wojny, w tym za katastrofę ekologiczną w Zatoce. Musiał również zezwolić na działalność Specjalnej Komisji ONZ w Iraku (UNSCOM). W jej skład wchodził przedstawiciel Międzynarodowej Agencji Energii Atomowej (MAEA), którzy zajmowali się kontrolą instalacji irackich szukając wytwórni broni masowego rażenia i ich niszczeniem. Zgodnie z decyzją Rady Bezpieczeństwa ONZ, Irakowi nie wolno było prowadzić badań nad bronią jądrową. Komisja pracowała do 1998 roku, kiedy została wycofana ze względu na decyzję Husajna o zakończeniu współpracy ze względu na osiągnięcie przypisanych jej celów. W odpowiedzi USA i Wielka Brytania od 16 do 19 grudnia 1998 roku przeprowadziły operację o kryptonimie „Pustynny lis”, która polegała na bombardowaniu celów irackich. Trzeba bowiem pamiętać, że samoloty tych państw oraz Francji, w ramach operacji *Provide Comfort* („Zapewnić komfort”), rozpoczętej 16 kwietnia 1991 roku, kontrolowały wyznaczone strefy zakazu lotów dla samolotów irackich. Celem była ochrona Kurdów – na północ od 36 równoleżnika, oraz szyitów (od 1992 roku) – na południe od 32 równoleżnika. Miało to uniemożliwić używanie lotnictwa irackiego przeciwko tej ludności. Bombardowania nie przyniosły jednak efektu i prace kontrolerów nie zostały wznowione (wrócili dopiero w 2002 roku na mocy decyzji Rady Bezpieczeństwa ONZ, której Irak się podporządkował, w ramach Komisji ONZ do spraw Monitoringu, Weryfikacji i Inspekcji – UNMOVIC, powołanej w 17 grudnia 1999 roku). Warto pamiętać również o powołaniu 3 kwietnia 1991 roku specjalnej Misji Obserwacyjnej Narodów Zjednoczonych w Iraku i Kuwejcie (UNIKOM). Misja miała zająć się nadzorowaniem utworzonej strefy zdemilitaryzowanej oraz zapobieganiem naruszaniu strefy zdemilitaryzowanej na granicy Iraku i Kuwejtu. Długość strefy wynosiła ok. 240 km i szerokości 10 km ze strony Iraku, 5 ze strony Kuwejtu (zlikwidowano ją dopiero 17 marca 2003 roku).

Saddam Husajn utrzymał władzę, ponieważ obawiano się (szczególnie USA), że jego obalenie pozwoliłoby Iranowi na zyskanie pozycji mocarstwowej w regionie. Sytuacja dyktatora zmieniła się w związku z wydarzeniami z 11 września 2001 roku oraz złamaniem przez Irak sankcji nałożonych przez ONZ, co stało się jednym z głównych powodów wybuchu kolejnej wojny.

Mapa 11.5. Wojna iracko-irańska

Źródło: opracowanie własne na podstawie: www.healingiraq.blogspot.com/iran-iraq-war.JPG.

11.1.5. Wojna w Afganistanie

Tym, czym Wietnam stał się dla żołnierzy amerykańskich, tym miał stać się Afganistan dla radzieckich. Licząca ponad 100 tys. żołnierzy armia nie potrafiła opanować kraju i ostatecznie została zmuszona do wycofania się, co nastąpiło w 1989 roku. ZSRR poniósł dotkliwe straty, a wydatki związane z wojną, szacowane na około 100 mld dolarów, doprowadziły do ostatecznego krachu gospodarczego państwa. Zdając sobie sprawę z szansy, jaką niesie ze sobą rozpoczęta 27 grudnia 1979 roku inwazja ZSRR na Afganistan, USA zaczęły wspierać partyzantów zwanych mudżahedinami (złożonych przede wszystkim z Pasztunów, Tadżyków, Uzbeków i Hazarów), walczących z siłami rządowymi i armią radziecką. Pomoc

w postaci uzbrojenia otrzymywali oni również z państw arabskich oraz krajów pozostających w konflikcie z ZSRR i Chin. Przekazywano ją przez Pakistan, który mimo rządzącej tam wojskowej dyktatury, nie był dzięki temu izolowany. Główna baza mudżahedinów znajdowała się w Peszawarze.

ZSRR miał nadzieję, że podjęta operacja zakończy się pełnym sukcesem. Zanim jednak do niej doszło, w 1973 roku w wyniku zamachu stanu obalono króla Afganistanu Zahira Szacha i proklamowano republikę, na której czele stanął Mohammed Daud. Skądinąd już wcześniej działała na terenie Afganistanu utworzona z inspiracji Rosjan partia komunistyczna. Po obaleniu monarchii jej współpraca z ZSRR nasiliła się. W kwietniu 1978 roku doszło jednak do przewrotu, w wyniku którego zamordowano Dauda – według Moskwy niewystarczająco uległego – a władzę przejął Mohammed Taraki. Proklamowano powstanie Demokratycznej Republiki Afganistanu.

W grudniu 1978 roku doszło do podpisania radziecko-afgańskiego traktatu o przyjaźni, dobrym sąsiedztwie i współpracy, który stał się potem pretekstem do uzasadnienia interwencji ZSRR. Taraki próbował wprowadzać radzieckie rozwiązania w państwie islamskim, w którym tradycja i kultura były głęboko zakorzenione. Musiało to po pewnym czasie zaowocować sprzeciwem miejscowej ludności, która poczuła się ofiarą nowej polityki. W efekcie reformy rolnej i zamachów na obyczaje i religijność doszło do wojny domowej, Taraki został zamordowany, władzę objął Hafizullah Amin stając się prezydentem DRA. Wprowadził jednak niewiele zmian w polityce rządu, zatem władze nadal traciły popularność. Groziło to obaleniem zwolenników Moskwy, dlatego ZSRR zdecydował się na bezpośrednią interwencję (nie tylko przez pomoc wojskową i wysyłanie doradców), by pomóc komunistom i nie dopuścić do wybuchu rewolucji islamskiej (na wzór irańskiej) oraz powstania państwa religijnego u własnych granic. Groziłoby to bowiem przeszczepieniem idei rewolucji do sąsiednich republik radzieckich. Inwazja na Afganistan rozpoczęła się w nocy z 24 na 25 grudnia 1979 roku. Już 27 grudnia dokonano zmiany przywódcy Afganistanu: prezydent Amin został zamordowany, był bowiem podejrzewany o współpracę z CIA. Zadanie to wykonały zdobywające pałac prezydencki oddziały Specnazu. Na jego miejsce osadzono przywiezionego z Moskwy Babraka Karmala.

Wkroczenie wojsk ZSRR wywołało zdecydowany sprzeciw i bezpośrednią reakcję USA: zaczęły one wspierać walczących z radzieckimi żołnierzami mudżahedinów dostarczając im m.in. słynne rakiety Stinger (przenośna rakietka przeciwlotnicza o zasięgu 1–8 km z termicznym systemem naprowadzania). Podjęły także decyzję o wprowadzeniu embarga na dostawy zboża i bojkocie olimpiady w Moskwie. ZSRR oczekiwał pełnego zwycięstwa, jednak szybko okazało się, że mimo zaangażowania znacznych, nowoczesnie uzbrojonych sił, armia jest w stanie utrzymać kontrolę tylko nad miastami i szlakami komunikacyjnymi, a i tak ponosząc przy tym dotkliwe straty. Przy tym niezwykle brutalność Rosjan, stosowanie gazów bojowych i broni biologicznej, spowodowała, że w szeregach mudżahedinów zaczęli wstępować przedstawiciele wszystkich grup narodowościowych Afganistanu. Wojna przedłużała się, obciążała będącą w stanie upadku radziecką gospodarkę, a prestiż ZSRR na świecie spadał. Wpływ na to miał również fakt, że

z punktu widzenia prawa międzynarodowego, wkroczenie do Afganistanu było nielegalne, co podkreśliła już rezolucja Zgromadzenia Ogólnego ONZ z początku 1980 roku. Kolejne rezolucje, przyjmowane w następnych latach, nawoływały do szybkiego wycofania wszystkich obcych wojsk z Afganistanu.

Jednak dopiero Michaił Gorbaczow podjął próbę zakończenia wojny. Babrak Karmal został zastąpiony przez Mohammeda Nadżibullaha, który rozpoczął przejście od ideologii komunistycznej do wartości islamu. Nie doprowadził jednak do zakończenia walk. Stało się to dopiero w efekcie postanowień konferencji w Genewie z 14 kwietnia 1988 roku, w trakcie której doszło do porozumienia przedstawicieli rządów Afganistanu i Pakistanu. ZSRR podjął decyzję o wycofaniu swoich wojsk, a USA o zakończeniu pomocy dla mudżahedinów z chwilą rozpoczęcia się wycofywania Rosjan.

W Genewie podpisano łącznie 4 dokumenty. Pierwszy – dotyczył wzajemnej nieingerencji w sprawy wewnętrzne pomiędzy Afganistanem a Pakistanem. Drugi – powrotu uchodźców do Afganistanu. Trzeci – zawierał gwarancje USA i ZSRR w sprawie realizacji porozumień. Czwarty – obejmował harmonogram wycofywania wojsk radzieckich. Niezwykle ważnym powodem decyzji Gorbaczowa był fatalny stan radzieckiej gospodarki, która nie pozwalała na prowadzenie kosztownej wojny. Wobec tego zdecydowano o wycofaniu wojsk do 15 lutego 1989 roku. Jednak mudżahedini, których przedstawiciele nie zaproszono na konferencję, do końca atakowali wojska radzieckie.

Interwencja ZSRR, w której przebiegu wyodrębnia się 3 fazy: 1979–1982 zajmowanie terytorium przez wojska ZSRR, 1982–1986 okres najcięższych walk, oraz 1986–1989 wycofywanie się wojsk radzieckich wymagające przebicia się przez zajęte przez partyzantów obszary północy Afganistanu, kosztowała życie około 1,5 mln Afgańczyków (z tego około 80% to ludność cywilna), oraz 14 tys. zabitych i 37 tys. rannych żołnierzy radzieckich. W znaczący sposób przyspieszyła rozpad imperium sowieckiego, doprowadzając do krachu radzieckiej gospodarki. USA wykorzystały szansę, jaką dawało zaangażowanie się ZSRR w długotrwały konflikt i skutecznie wspierały mudżahedinów, wykorzystując do tego celu pośrednictwo Pakistanu. W ten sposób również przyczyniały się do upadku ZSRR.

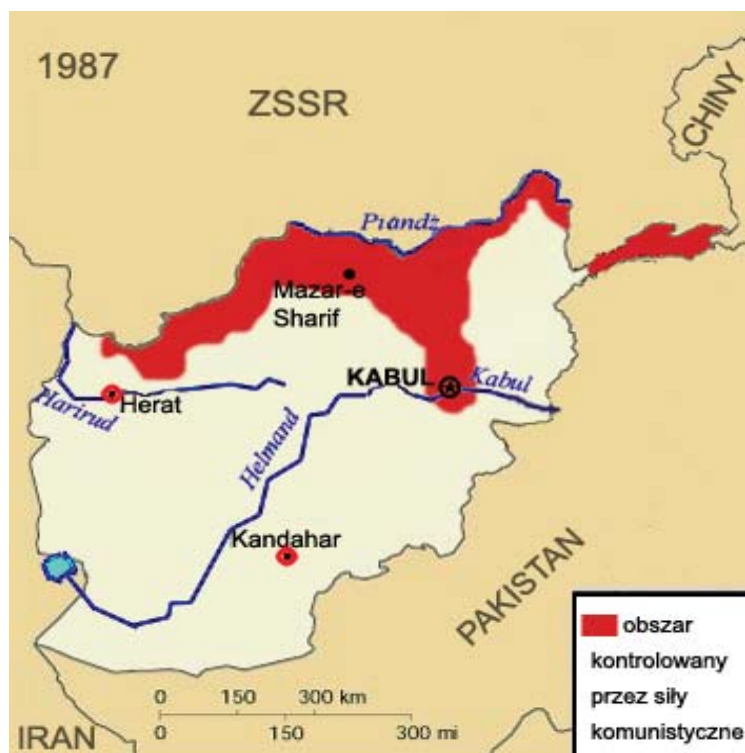
Po wycofaniu się armii ZSRR wojna w Afganistanie przybrała charakter domowej. Mohammed Nadżibullah, rządzący Afganistanem od 1986 roku, został obalony przez mudżahedinów w 1992 roku, chociaż już wcześniej miały miejsce tego typu próby ze strony buntujących się przeciwko władzy komunistycznej generałów armii rządowej [zob. szerzej Jastrzębski 2003: 252–253]. M. Nadżibullah schronił się na terenie byłej misji ONZ, gdzie przebywał do 27 września 1996 roku, czyli do chwili wkroczenia do miasta talibów, przez których został schwytany i zamordowany. Doszło do tego, gdyż między mudżahedinami wybuchły walki wewnętrzne. Po jednej stronie znalazły się wojska tadżyckie Mohammeda Rabbaniego (został w tym samym roku prezydentem Afganistanu) i Ahmada Szaha Masuda (zwanego „Lwem Pandższiru” z powodu miejsca urodzenia i sukcesów odniesionych podczas walk z wojskami ZSRR) oraz siły uzbeckie Abdula Raszida Dostuma, które wspólnie zdobyły Kabul i objęły rządy. Z drugiej strony stanęły siły pasztuńskie Gulbuddina Hekmatyara, który dążył do zdobycia samodzielnej

władzy. W tej sytuacji w kraju zapanował chaos i doszło do jego dezintegracji oraz podziału na obszary rządzone przez poszczególnych dowódców.

Kolejne zamieszanie spowodowała zmiana w układzie sojuszy (Dostum w styczniu 1994 roku stanął po stronie Hekmatyara) oraz pojawienie się nowej siły – talibów, na czele których stał mułła Mohammed Omar. Byli to fundamentaliści chcący uczynić z Afganistanu państwo religijne, ściśle oparte na prawach Koranu, wychowani i edukowani na terenie Pakistanu, gdyż w większości wywodzili się z uchodźców przybyłych tam podczas wojny z ZSRR. Talibom sprzyjały władze pakistańskie (powstali prawdopodobnie z inspiracji pakistańskich tajnych służb i byli przez nie zaopatrywani w broń), mafia przemytnicza działająca w Afganistanie oraz rządzący w Kabulu Rabbani, który miał nadzieję, że będą oni walczyli tylko z jego rywalami.

Mapa 11.6. Interwencja ZSRR w Afganistanie

Źródło: opracowanie własne.

Dzięki takiemu wsparciu, w listopadzie 1994 roku opanowali Kandahar i zdobyli znaczną ilość ciężkiego uzbrojenia, w tym samoloty i śmigłowce. Do szeregów talibów zaczęło napływać coraz więcej ochotników przybywających do Kandaharu z Pakistanu. Do września 1996 roku ich siły opanowały znaczną część kraju, a 27 września zajęli stolicę i ogłosili powstanie Islamskiego Emiratu Afganistanu,

który został uznany przez Pakistan i 2 państwa arabskie. Na terenie kontrolowanym przez talibów rozpoczęto wprowadzać w życie najsurowiej interpretowane prawa szarlatu, np. nakaz noszenia długich bród przez mężczyzn, zamknięcie szkół dla kobiet czy niszczenie wszystkiego, co jest związane z kulturą Zachodu (np. telewizory). W połowie 1998 roku talibowie kontrolowali już około 90% obszaru Afganistanu. Opierały im się wojska Sojuszu Północnego dowodzonego przez A.S. Masuda.

Ze względu na brutalność prowadzonych przez talibów działań wojennych, łamanie praw człowieka, handel narkotykami oraz udzielanie pomocy i schronienia terrorystom, w grudniu 1998 roku Rada Bezpieczeństwa ONZ zagroziła im wprowadzeniem sankcji, a w październiku 1999 roku nałożyła je w formie zakazu lotów handlowych i zamrożenia kont bankowych. W styczniu 2001 roku rozszerzono je o zakaz sprzedaży broni do Afganistanu. Warto podkreślić, że już w 1998 roku USA zażądały od talibów wydania Osamy bin Ladena, którego oskarżyły o kierowanie zamachami na ambasady w Kenii i Tanzanii. Żądanie nie zostało jednak spełnione, dlatego w sierpniu przeprowadzono atak raketowy na jeden z obozów terrorystów zlokalizowany na terenie Afganistanu. Talibowie nie wywiązywali się również z zobowiązań przyjętych podczas rozmów na temat zakończenia działań wojennych w Afganistanie, które zorganizowano przy mediacji ONZ w kwietniu 1998 i lipcu 1999 roku. Z tych powodów sytuacja w Afganistanie nie ulegała zmianie, dopiero wydarzenia z 11 września 2001 roku przyniosły nową jakość w toczącej się wojnie domowej.

11.2. Dysproporcje rozwojowe i główne powody konfliktu Północ-Południe

Obok funkcjonującego w czasie zimnej wojny podziału na Wschód i Zachód, w trakcie jej trwania pojawił się kolejny – na kraje bogatej Północy i biednego Południa. Nie istnieje jednak w tym przypadku dokładna linia podziału, bowiem bierze się pod uwagę ogromne różnice w poziomie rozwoju cywilizacyjnego. W pierwszej grupie znajdują się kraje wysoko uprzemysłowione zasiedlające północną część globu, w drugiej natomiast państwa rozwijające się, które określane są także państwami „trzeciego świata”. Pojęcia te nie są do końca zbieżne. Określenie państwa „trzeciego świata” po raz pierwszy pojawiło się we Francji w latach 50. XX wieku. Miało być nazwą grupy krajów powstających w wyniku dekolonizacji, dla odróżnienia od państw wysoko uprzemysłowionych czyli „pierwszego świata”, oraz państw komunistycznych określanych mianem „drugiego świata”. Za cechy „trzeciego świata” uznaje się: wysoki poziom śmiertelności i analfabetyzmu, głód, wykorzystywanie pracy dzieci na szeroką skalę i dużą liczbę ludności wiejskiej. Kraje takie znajdują się przede wszystkim w Afryce. Jednak z powodu silnego zróżnicowania, szczególnie pod względem poziomu rozwoju gospodarczego, stosuje się pojęcie krajów „rozwijających się”. Większość z państw „trzeciego świata” zalicza się do grupy „rozwijających się”, chociaż często jest to tylko wyraz woli, a nie realnego postępu gospodarczego. Państwa afrykańskie pozostają nadal

bardzo biedne, natomiast część państw Azji i Ameryki Południowej czyni znaczne postępy na drodze do doścignięcia państw wysoko rozwiniętych. Za podstawowe kryteria, według których ustala się przynależność do grupy państw rozwijających się, przyjmowane są: poziom dochodu narodowego na jednego mieszkańca, wysoki udział produkcji rolnej i zatrudnionych w rolnictwie oraz gospodarce, niski poziom zużycia energii elektrycznej, zacofanie technologiczne i brak odpowiednich umiejętności technicznych mieszkańców. Również poziom rozwoju gospodarczego świata jest źródłem podziału na bogatą Północ i biedne Południe.

Pojęcie „Północ–Południe” pojawiło się po 1975 roku jako efekt prac nad stworzeniem Międzynarodowego Ładu Ekonomicznego, który pozwoliłby na uzyskanie przez kraje rozwijające się nowej pozycji w handlu światowym. Środkami umożliwiającymi osiągnięcie tego celu byłaby pomoc międzynarodowa, dostęp do nowoczesnych technologii i preferencje w handlu. Takie żądania były wysuwane przez reprezentujący je Ruch Państw Niezaangażowanych. Na IV konferencji w Algierze przygotowano program działania na rzecz współpracy gospodarczej, który stanowił podstawę dla przyjętej w 1974 roku przez ONZ „Deklaracji na temat ustanowienia Nowego Ładu Ekonomicznego”. Nie zmieniała ona jednak stanu rzeczy, a planowane działania, jak np. wprowadzenie do budżetów państw rozwiniętych stałego „podatku” przeznaczanego na pomoc krajom rozwijającym się, są realizowane przez niewiele państw.

Bank Światowy w 2012 roku wyodrębnił następujące grupy krajów zależnie od dochodu narodowy brutto (GNI – *gross national income*) na jednego mieszkańca (per capita). Pierwszą z krajami najbiedniejszymi o dochodzie do 1.035 \$, drugą o dochodach pomiędzy 1.036 4.085\$, trzecią między 4.086 a 12.615 i czwartą powyżej 12.616 \$ [zob. *country-classifications*, www.worldbank.org]. Odpowiednio w pierwszej grupie znalazły się 34 państwa, w drugiej – 48, w trzeciej – 55, a w czwartej – 75, w tym Polska. Ponadto Bank Światowy tworzy także listę krajów rozwijających się (IDA), w oparciu o dochód per capita do 1205 \$ (i braku finansowych możliwości pożyczkowych z tej instytucji). W 2012 roku umieścił na liście 64 takie państwa. Mamy zatem do czynienia ze statystykami budowanymi na podstawie jednego kryterium – dochodu per capita. Są jednak i statystyki próbujące spojrzeć na problem nie tylko pod kątem finansowym.

ONZ do najsłabiej rozwiniętych państw (LLDCs – *Landlocked Developing Countries*) zaliczał w 2012 roku 31 krajów, w tym Armenię, Azerbejdżan, Boliwię, Botswanę, Kazachstan, Kirgistan, Mołdawię, Mongolię, Paragwaj, Swaziland, Tadykistan, Macedonię, Turkmenistan, Uzbekistan i Zimbabwe [zob. *List of Landlocked Developing Countries*, www.un.org, pozostałe państwa znajdują się także w tabeli poniżej, a oznaczone są *]. Lista państw słabo rozwiniętych (LDCs – *Least Developed Countries*) jest nieco dłuższa i w 2012 roku znalazło się na niej 49 krajów. Z tego 34 afrykańskie, 14 azjatyckich i jeden z regionu Ameryki Łacińskiej i Karaibów. Wyodrębnione zostały na podstawie następujących kryteriów: dochód narodowy per capita (obliczany przy wykorzystaniu metod i danych Banku Światowego), tzw. wskaźniki ludzkie np. analfabetyzm, umieralność dzieci do lat 5, oraz wskaźniki ekonomiczne np. udział przemysłu, rolnictwa, gospodarki leśnej czy rybołówstwa w produkcie narodowym brutto, liczba mieszkańców i miejsce jej zamieszkania [zob. *List of Least Developed Countries*, www.unohrrls.org].

Tabela 11.1. Państwa słabo rozwinięte według ONZ, raport na 2012 rok

Afganistan*	Haiti	Samoa
Angola	Jemen	Senegal
Bangladesz	Kambodża	Sierra Leone
Benin	Kiribati	Somalia
Bhutan*	Komory	Sudan
Birma	Laos*	Tanzania
Burkina Faso*	Lesoto*	Timor Wschodni
Burundi*	Liberia	Togo
Czad*	Madagaskar	Tuvalu
Demokratyczna Republika Konga	Malawi*	Uganda*
Dżibuti	Mali*	Wanatu
Erytrea	Mauretania	Wyspy Salomona
Etiopia*	Mozambik	Wyspy Świętego Tomasza i Książęca
Gambia	Nepal*	Wyspy Zielonego Przylądka
Gwinea	Niger*	Zambia*
Gwinea – Bissau	Republika Środkowej Afryki*	
Gwinea Równikowa	Rwanda*	

* także LLDCs

Źródło: *Least Developed Countries*, www.un.org.

Do głównych problemów uniemożliwiających ograniczenie podziału i zakończenie wynikającego z niego konfliktu Północ–Południe, zaliczyć można [zob. Stadtmüller 1996: 184–187]:

- wysoki przyrost naturalny w państwach rozwijających się i bezrobocie,
- migracje mieszkańców Południa do krajów wysoko rozwiniętych (cierpiących na niski przyrost naturalny) i wynikające z nich konflikty,
- dysproporcje rozwojowe pomiędzy państwami Południa, brak komplementarności gospodarek utrudniający współpracę gospodarczą i tworzenie ugrupowań integracyjnych (czego dowodzi brak sukcesów w inicjowanym przez Ruch Państw Niezaangażowanych projekcie rozwoju współpracy gospodarczej Południe–Południe),
- konflikty wewnętrzne przekształcające się w wojny domowe, spory i wojny z sąsiadami, będące plagą krajów Południa,
- podejmowały one tylko okazjonalną pomoc np. w związku z klęskami naturalnymi, interesami politycznymi czy korzyściami wynikającymi ze strategicznego położenia danego państwa,
- w czasie zimnej wojny priorytetem były wydatki na zbrojenia, a nie na pomoc dla państw rozwijających się,

- korupcja pochłaniająca znaczną część pomocy przede wszystkim w państwach ją odbierających, dlatego środki powinny być przekazywane na jak najniższy z możliwych szczebli, np. organizacji lokalnych,
- zapóźnienie cywilizacyjne i wynikająca z niego niezdolność do absorpcji przekazywanych środków,
- problem zadłużenia międzynarodowego krajów Południa szacowanego obecnie na biliony dolarów,
- nastawienie mentalne mieszkańców byłych kolonii oczekujących wynagrodzenia za lata panowania białych i nieograniczonej pomocy ze strony ich potomków rządzących w państwach Północy,
- problemy występujące w państwach Północy; wiele z nich boryka się z własnymi kryzysami społecznymi czy gospodarczymi i nie ma środków na pomoc dla krajów Południa, a ich społeczeństwa nie godzą się na tego typu kroki, ceny na rynkach światowych, które faworyzują kraje uprzemysłowione utrzymując różnicę cen pomiędzy surowcami, na których eksporcie opierają się gospodarki państw rozwijających się, a wytworzonymi z nich produktami,
- zanieczyszczenie środowiska naturalnego spowodowane rabunkową eksploatacją kopaliny, wycinaniem lasów i niewłaściwym użytkowaniem gruntów.

Warto zwrócić uwagę na problem pomocy rozwojowej [zob. Kasprzyk 2006: 245–261]. Zgodnie z przyjętą definicją pomoc rozwojowa (ODA, *Official Development Assistance*) są to: „darowizny i pożyczki przekazane krajom rozwijającym się przez oficjalne instytucje rządowe państw-dawców lub organizacje międzynarodowe, mające na celu wsparcie rozwoju gospodarczego i dobrobytu w tych krajach. Pożyczki są liczone jako Oficjalna Pomoc Rozwojowa tylko wtedy, gdy zawierają element darowizny o wartości przynajmniej 25% wartości pomocy” [za: Polska pomoc, MSZ RP, www.polskapomoc.gov.pl]. Znaczny w niej udział ma ONZ, w ramach której funkcjonuje Rada Gospodarczo-Społeczna zajmująca się koordynacją i działaniami Narodów Zjednoczonych na rzecz rozwoju ekonomicznego i społecznego. Do głównych funduszy i programów zaliczyć można działający od 1965 roku Program Narodów Zjednoczonych ds. Rozwoju (UNDP). Czerpie on środki z dobrowolnych wpłat państw w nim uczestniczących, które w skali rocznej nie przekraczają 1 mld dolarów. Większość zgromadzonych funduszy przekazuje 66 najbiedniejszym państwom świata. Od 1961 roku funkcjonuje również Światowy Program Żywnościowy przekazujący pomoc żywnościową, realizujący projekty na rzecz zwiększenia produkcji żywności oraz pomoc ofiarom klęsk żywiołowych.

Warto również pamiętać o Konferencji Narodów Zjednoczonych do spraw Handlu i Rozwoju (UNCTAD), powstałej w 1964 roku, w ramach której opracowano system preferencji w handlu międzynarodowym pomiędzy krajami nisko i wysoko rozwiniętymi. Cały system ONZ przeznacza na programy rozwojowe około 30 mld dolarów rocznie. Ponadto od 1980 roku funkcjonuje tzw. Oficjalna Pomoc Rozwojowa (ODA), realizująca zobowiązanie krajów uprzemysłowionych, które na 7 Sesji Specjalnej ZO ONZ postanowiły przekazywać przynajmniej 0,7% swego dochodu narodowego (Produktu Narodowego Brutto, PNB) na pomoc dla krajów rozwijających się. Jednak zaledwie kilka krajów wypełnia w pełni swoje zobowią-

zania. Największa pomoc tego typu udzielana jest przez państwa UE i jej państwa członkowskie, chociaż liderem statystyki są Stany Zjednoczone.

Potwierdzają to najnowsze dane. Zgodnie z przedstawionymi przez Dyрекję Generalną ds. Rozwoju i Współpracy (DEVCO, Development and Cooperation – EuropeAid – European Commission), w 2012 roku ponad połowa ODA pochodziła z Unii Europejskiej i jej państw członkowskich. W latach 2002–2010 notowano jej stały wzrost, jednak ze względu na kryzys gospodarczy w latach 2011–2012 nastąpił spadek do poziomu sprzed 2008 roku. W 2012 roku tylko Dania, Holandia, Luksemburg i Szwecja osiągnęły lub przekraczały poziom 0,7% PNB, zatem wypełniały wspomniane wcześniej zobowiązania. Odnośnie zaś kwot, to nakłady 27 państw członkowskich spadły o ok. 2,2 mld euro i wynosiły 64,9 mld \$. Tendencje do spadku związanego z kryzysem ekonomicznym potwierdzają też inne dane. Według OECD łączna suma ODA przekazana przez członków tej organizacji w 2012 wyniosła 125,6 mld \$ i była o 6% mniejsza od stanu w 2010 roku, kiedy osiągnęła maksimum. Spójrzmy na tą sumę pod kątem udziału określonych organizacji. W ten sposób rzecz ujmując 70% pochodziło z państw G7, natomiast 51% z państw Unii Europejskiej. Liderem pomocy były Stany Zjednoczone z kwotą ok. 30 mld \$ [zob. wszystkie dane, wiele różnych statystyk na stronie OECD poświęconej pomocy rozwojowej: www.oecd.org/dac].

Pomoc rozwojowa z Polski wyniosła w 2004 roku 137,3 mln dolarów, co stanowi równowartość 501 mln pln. W 2011 roku było to 1,2 mld pln, co stanowiło 0,08 polskiego dochodu narodowego brutto. Zaznaczmy, że nieco ponad 800 mln pln zostało wpłaconych do funduszy Unii Europejskiej przeznaczonych na pomoc rozwojową. Dodatkowo 130 mln pln wpłacono do Europejskiego Funduszu Rozwoju, który jest głównym instrumentem pozabudżetowym Unii do pomocy państwom Afryki, Karaibów i Regionu Pacyfiku oraz krajom i terytoriom zamorskim (mowa o tzw. Grupie państw AKP, Azji Karaibów i Pacyfiku, byłych kolonii państw EWG, z którymi wspólnota nawiązała szczególne relacje). Zatem ta część znalazła się w ramach współpracy wielostronnej na rzecz rozwoju. Natomiast nieco ponad 261 mln pln zostało wydatkowanych w ramach współpracy dwustronnej. Z uwagi na priorytety polskiej polityki zagranicznej większość z tej pomocy była przeznaczona dla krajów Partnerstwa Wschodniego, Afganistanu, państw Afryki Północnej i Bliskiego Wschodu.

Tabela 11.2. Suma pomocy Wspólnoty Europejskiej i krajów członkowskich (w mld euro)

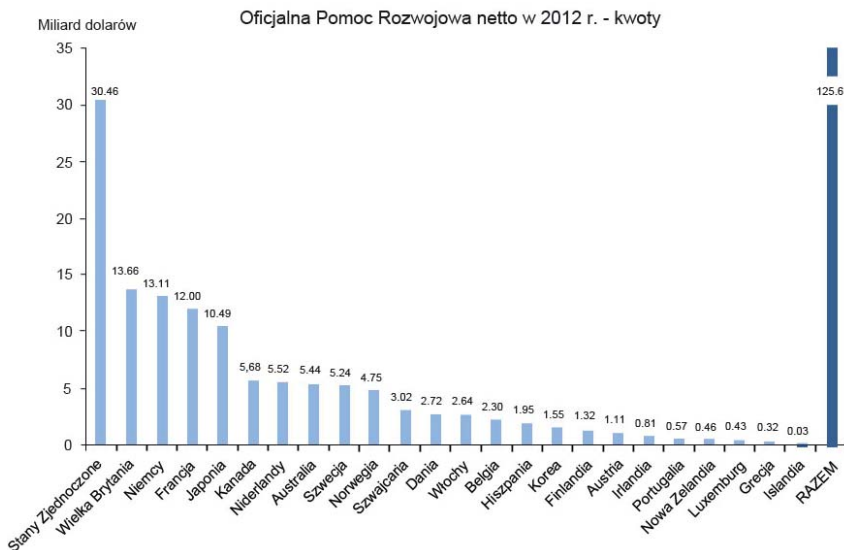
Państwa Członkowskie	2004		2005		2006		2007		2008		2009		2010		2011		2012	
	Million EUR	% DNB	Million EUR	% DNB	Million EUR	% DNB	Million EUR	% DNB	Million EUR	% DNB	Million EUR	% DNB	Million EUR	% DNB	Million EUR	% DNB	Million EUR	% DNB
Austria	545	0.23	1,266	0.52	1,194	0.47	1,321	0.50	1,183	0.43	820	0.30	912	0.32	799	0.27	865	0.28
Belgia	1,178	0.41	1,580	0.53	1,575	0.50	1,425	0.43	1,654	0.48	1,874	0.55	2,268	0.64	2,019	0.54	1,792	0.47
Bulgaria	-	-	-	-	1	0.00	17	0.06	13	0.04	12	0.04	31	0.09	35	0.09	30	0.08
Cypr	4	0.03	4	0.09	21	0.15	18	0.17	26	0.17	33	0.20	39	0.23	28	0.16	20	0.12
Czechy	87	0.11	4	0.09	21	0.15	18	0.17	26	0.17	33	0.20	39	0.23	28	0.16	20	0.12
Dania	1,640	0.85	1,697	0.81	1,782	0.80	1,972	0.81	1,944	0.82	2,018	0.88	2,168	0.91	2,108	0.85	2,115	0.84
Estonia	4	0.05	5	0.08	11	0.09	12	0.08	16	0.10	13	0.10	14	0.10	18	0.11	18	0.11
Finlandia	547	0.37	726	0.46	665	0.40	717	0.39	808	0.44	926	0.54	1,006	0.55	1,011	0.53	1,027	0.53
Francja	6,820	0.41	8,067	0.47	8,445	0.47	7,220	0.38	7,562	0.39	9,048	0.47	9,751	0.50	9,348	0.46	9,336	0.45
Niemcy	6,064	0.28	8,112	0.36	8,313	0.36	8,978	0.37	9,693	0.38	8,674	0.35	9,804	0.39	10,136	0.39	10,198	0.38
Grecja	258	0.16	309	0.17	338	0.17	366	0.16	488	0.21	436	0.19	383	0.17	305	0.15	252	0.13
Węgry	56	0.07	81	0.11	119	0.13	76	0.08	74	0.08	84	0.10	86	0.09	100	0.11	93	0.10
Irlandia	489	0.39	578	0.42	814	0.54	871	0.55	921	0.59	722	0.54	676	0.52	657	0.51	629	0.48
Włochy	1,981	0.15	4,096	0.29	2,901	0.20	2,901	0.19	3,370	0.22	2,368	0.16	2,262	0.15	3,111	0.20	2,053	0.13
Łotwa	7	0.06	8	0.07	9	0.06	12	0.06	15	0.07	15	0.08	12	0.06	14	0.07	16	0.08
Litwa	8	0.04	12	0.06	20	0.08	35	0.11	35	0.11	30	0.11	28	0.10	38	0.13	40	0.13
Luksemburg	190	0.79	206	0.79	232	0.89	274	0.92	288	0.97	298	1.04	304	1.05	294	0.97	366	1.00
Malta	8	0.18	7	0.17	7	0.15	8	0.15	11	0.20	10	0.18	10	0.18	14	0.25	14	0.23
Niderlandy	3,384	0.73	4,115	0.82	4,343	0.81	4,547	0.81	4,848	0.80	4,615	0.82	4,800	0.81	4,563	0.75	4,298	0.71
Polska	95	0.05	165	0.07	236	0.09	265	0.10	258	0.08	269	0.09	285	0.08	300	0.08	341	0.09
Portugalia	830	0.63	303	0.21	316	0.21	344	0.22	430	0.27	368	0.23	490	0.29	509	0.31	441	0.27
Rumunia	-	-	-	-	3	0.00	84	0.07	94	0.09	99	0.08	86	0.07	118	0.09	113	0.08
Słowacja	23	0.07	45	0.12	44	0.10	49	0.09	64	0.10	54	0.09	56	0.09	62	0.09	61	0.09
Słowenia	25	0.10	28	0.11	35	0.12	40	0.12	47	0.13	57	0.15	44	0.13	45	0.13	45	0.13
Hiszpania	1,962	0.24	2,429	0.27	3,038	0.32	3,755	0.37	4,761	0.45	4,728	0.46	4,492	0.43	3,001	0.29	1,516	0.15
Szwecja	2,191	0.78	2,705	0.94	3,151	1.02	3,170	0.93	3,281	0.98	3,266	1.12	3,423	0.97	4,030	1.02	4,078	0.99
Wielka Brytania	6,362	0.36	8,667	0.47	9,926	0.51	7,194	0.36	7,973	0.43	8,251	0.51	9,855	0.57	9,948	0.56	10,627	0.56
Razem EU15	34,440.61	0.35	44,856.34	0.44	47,032.75	0.43	44,953.66	0.39	49,206.53	0.43	48,412.69	0.45	52,594.16	0.46	51,839.96	0.44	49,563.90	0.41
Razem EU12	316.83	0.07	463.36	0.09	635.45	0.09	745.05	0.09	825.21	0.09	829.88	0.10	862.80	0.09	951.47	0.10	961.10	0.10
Razem EU27	34,757.44	0.34	45,319.69	0.42	47,668.21	0.41	45,698.71	0.37	50,031.74	0.40	49,242.56	0.42	53,456.96	0.44	52,791.43	0.42	50,525.00	0.39

Źródło: Publication of preliminary data on Official Development Assistance, 2012, www.europa.eu, 5.09.2013.

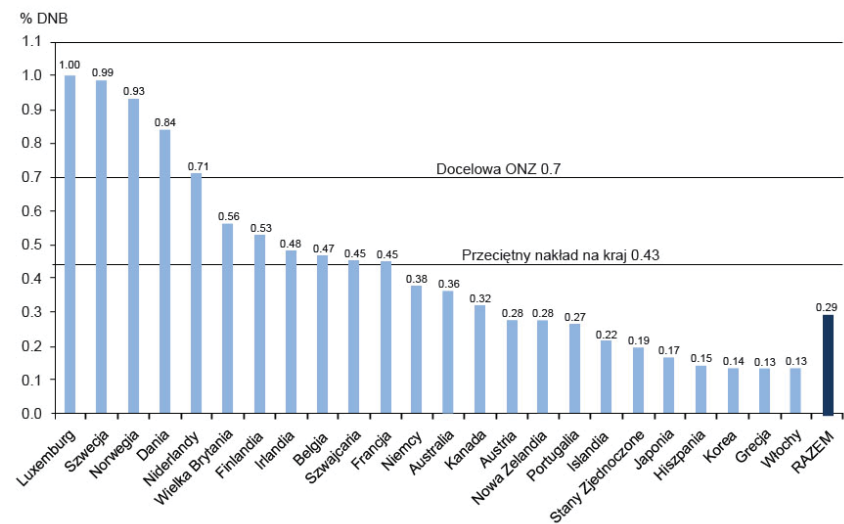
Poniższe wykresy pokazują strukturę wydatków innych państw, najwięcej łożących na pomoc rozwojową.

Wykres 11.1. Wielkość Oficjalnej Pomocy Rozwojowej w 2012 roku (w mld dolarów)

Źródło: OECD, 3 kwietnia 2013 r.

Wykres 11.2. Wielkość Oficjalnej Pomocy Rozwojowej w 2012 roku jako % dochodu narodowego brutto

Źródło: OECD, 3 kwietnia 2013 r.

Lista odbiorców pomocy jest bardzo długa. Zgodnie z danymi OECD na 2012 rok obejmowała 54 państwa o PKB per capita nie większym niż 1005 \$, 40 państw o PKB per capita z przedziału 1006–3975 \$ i 54 kraje o dochodach pomiędzy 3976 \$ a 12275 \$.

Ważnym dokumentem wyznaczającym cele związane z pomocą rozwojową, które powinny być zrealizowane przy współpracy ONZ, rządów państw członkowskich i innych organizacji międzynarodowych (np. Bank Światowy, MFW, OECD), jest tzw. Deklaracja Milenijna [zob. *United Nations Millenium Declaration*, www.un.org], przyjęta 8 września 2000 roku na specjalnej konferencji Narodów Zjednoczonych. Wskazano w niej kierunki rozwoju gospodarczego świata do końca 2015 roku. Do głównych celów rozwoju dokument zalicza:

- 1) likwidację skrajnej biedy i głodu (zapowiedziano dążenie do zmniejszenia do połowy liczby ludzi żyjących za 1 dolara dziennie),
- 2) powszechny dostęp do edukacji podstawowej,
- 3) równouprawnienie płci i praw kobiet,
- 4) zmniejszenie o dwie trzecie śmiertelności dzieci do 5 roku życia,
- 5) zmniejszenie o trzy czwarte umieralności matek,
- 6) zwalczanie HIV/AIDS, malarii i innych chorób,
- 7) przygotowanie programów na rzecz skutecznej ochrony środowiska,
- 8) stworzenie globalnego partnerstwa dla rozwoju.

Aby te cele zrealizować, konieczne jest: zwiększenie pomocy w ramach ODA, redukcja długów krajom najbiedniejszym (w 2005 roku kraje wysoko rozwinięte anulowały całkowicie około 40 mld dolarów 26 państwom) oraz zmniejszenie biurokracji w ramach ODA, gdyż utrudnia to proces podejmowania decyzji i wprowadzania ich w życie.

Tylko przy spełnieniu tych warunków cele milenijne mają szansę być zrealizowane. Jak zauważyliśmy wcześniej, globalny kryzys finansowy nie sprzyja realizacji tych postulatów i doprowadził do zmniejszenia nakładów na ODA.

Rozdział 12

Rola i znaczenie odprężenia Wschód–Zachód w latach 70. i 80.

W latach 70. i 80. zimna wojna przeszła w stadium odprężenia w stosunkach Wschód–Zachód. Charakteryzowało się ono wyższymi formami instytucjonalizacji współpracy w różnych dziedzinach i płaszczyznach, nie eliminując jednak różnic systemowych i ostrej rywalizacji. Doprowadziło to w konsekwencji do kryzysu, a następnie upadku „realnego socjalizmu” oraz przewyciężenia konfliktu Wschód–Zachód na przełomie lat 80. i 90.

12.1. Pojęcie i główne fazy polityki odprężenia

Pojęcie „odprężenie międzynarodowe” nie jest pojęciem jednowymiarowym. Może ono bowiem być rozpatrywane zarówno jako określony stan, jak też jako tendencja rozwojowa stosunków Wschód–Zachód. W pierwszym ujęciu statycznym oznacza generalnie załagodzenie konfrontacji lub osłabienie napięć, a w drugim – dynamicznym wiąże się z działaniami różnych państw i organizacji na rzecz zwiększenia zaufania, bezpieczeństwa i rozbrojenia międzynarodowego [zob. Malanowski 2004: 249–250]. Z kolei inni autorzy rozpatrują „odprężenie międzynarodowe” jako metodę politycznej współpracy między antagonistycznymi systemami politycznymi wschodu i zachodu, zmierzającymi do pokojowego rozwiązania przeciwstawnych celów i interesów w oparciu o wyważony kompromis, osiągalny często w wyniku długotrwałych rokowań na najniższym pułapie. Odprężenie odbywało się równoległe na różnych płaszczyznach – globalnej i bilateralnej (np. USA i ZSRR), regionalnej (np. Europa Zachodnia, Europa Środkowo-Wschodnia i Południowa, Ameryka Północna, ZSRR), regionalno-multiratelarnej (kraje zachodnioeuropejskie, neutralne, pozablokowe oraz bloku wschodniego). Ważnym elementem odprężenia międzynarodowego było kształtowanie się nowych form współpracy w skali ogólnoeuropejskiej, w którym istotną rolę odgrywały zarówno

USA i ZSRR, jako tzw. supermocarstwa o własnych żywotnych interesach w Europie, jak też poszczególne kraje obu części Europy – Zachodniej i Wschodniej. Z zagadnieniem powyższym wiązała się także kwestia podzielności lub niepodzielności odprężenia międzynarodowego, pojmowanego jako złożony i zróżnicowany proces interakcji między jego zróżnicowanymi uczestnikami. W jego trakcie dochodziło bowiem do różnicowania się interesów poszczególnych grup uczestników – np. między USA a Europą Zachodnią, jak też między ZSRR a krajami Europy Środkowo-Wschodniej i Południowej. Do najważniejszych elementów i zakresów odprężenia Wschód–Zachód w lat 70. i 80. należały przede wszystkim:

- dążenie do ustanowienia terytorialnego status quo w skali ogólnoeuropejskiej,
- ograniczenie i kontrola wyścigu zbrojeń między ZSRR a USA oraz NATO i Układem Warszawskim,
- rozbudowa i instytucjonalizacja współpracy politycznej, gospodarczej, ochrony środowiska naturalnego, kulturalnej, humanitarnej oraz w zakresie kontaktów społecznych w skali całej Europy [zob. Woycke 2000: 74–84].

Za cezury polityki odprężenia między Wschodem i Zachodem w latach 1963–1990/91 przyjmuje się zasygnalizowane już wyżej fazy rozwojowe:

- a) pierwsza 1963–1969: wstępne poszukiwanie porozumienia i odprężenia,
- b) druga 1970–1979 okres instytucjonalizacji odprężenia (detente),
- c) trzecia 1980–1985: przejściowe załamanie się odprężenia i powrót do konfrontacji,
- d) czwarta 1986–1990/1991: II faza odprężenia i przewyciężenie konfliktu Wschód–Zachód [zob. szerzej rozdział 6].

Za ważne przesłanki polityczno-gospodarcze o charakterze obiektywnym i subiektywnym, przyspieszające pod koniec lat 60. do instytucjonalizację procesu odprężenia między Wschodem i Zachodem, można uznać przede wszystkim:

- stopniowe wyrównanie się potencjałów nuklearnych między USA a ZSRR na przełomie lat 60. i 70. oraz dążenie obu supermocarstw do ograniczenia wyścigu zbrojeń w celu uniknięcia przypadkowej wojny termonuklearnej o nieobliczalnych skutkach dla całego świata,
- dążenie ZSRR oraz pozostałych krajów bloku wschodniego do zaakceptowania przez Zachód polityczno-terytorialnego status quo w Europie, a więc uznania nowych granic i narzuconego ustroju (tzw. porządku jałtańsko-poczdamskiego), jak również zainteresowanie ich przywódców oraz nowej kadry menedżersko-technokratycznej uzyskaniem dostępu do nowoczesnej technologii i niezbędnych do jej zakupienia kredytów zachodnich,
- zainteresowanie zachodnich kół gospodarczych i bankowych ożywieniem kontaktów handlowo-gospodarczych z blokiem wschodnim w celu uzyskania większych zysków oraz dodatkowych rynków zbytu dla swoich urządzeń i towarów,
- oczekiwanie kierownictwa ZSRR, że projektowana w toku odprężenia ogólnoeuropejska konferencja bezpieczeństwa może przyspieszyć wycofanie wojsk amerykańskich z Europy, wzmacniając dominację Moskwy nad całym kontynentem,

- zainteresowanie supermocarstw odprężeniem i załagodzeniem napięć w Europie ze względu na uwikłanie się USA w wojnę wietnamską, a ZSRR w interwencję w Czechosłowacji w 1968 r. oraz narastający konflikt z Chinami Ludowymi (konflikty graniczne 1969–1970) [por. Goertemaker 1979].

12.2. Rola dialogu odprężeniowego oraz porozumień rozbrojeniowych USA–ZSRR

Z zasygnalizowanych wyżej uwarunkowań i tendencji ewolucji zimnej wojny w latach 60. wynika, że USA oraz ZSRR były nie tylko głównymi adwersarzami bipolarnego podziału świata, ale równocześnie mocno zainteresowane dialogiem odprężeniowym. Ze względu na ogromne zasoby broni atomowej ponosiły one główną odpowiedzialność zarówno za utrzymanie pokoju i bezpieczeństwa światowego, bądź też wywołanie przypadkowego oraz niekontrolowanego wybuchu konfliktu nuklearnego. Oba państwa osiągnęły bowiem w ciągu lat 60. przybliżoną równowagę w zakresie potencjałów broni nuklearnych i środków ich przenoszenia.

Na potrzebę stopniowego odprężenia i kooperacji między USA a ZSRR wskazał już po rozwiązaniu kryzysu kubańskiego amerykański prezydent J.F. Kennedy. W przemówieniu z 10 czerwca 1963 r., a więc niespełna pięć miesięcy przed śmiercią, na Uniwersytecie Waszyngton sformułował swoją 'Strategię pokoju'. Zakładała ona zarówno konieczność wyeliminowania wojny jako środka rozwiązywania problemów spornych, jak też przejścia obu supermocarstw do zawierania konkretnych układów rozbrojeniowych. Jej pokłosiem była między innymi inicjatywa USA i ZSRR podpisania wspomnianego wyżej wielostronnego układu o częściowym zakazie doświadczeń z bronią nuklearną z 4 sierpnia 1963 r. Jego następcą Lyndon Johnson, mimo mocnego zaangażowania się USA w wojnę wietnamską i napięć w relacjach z Moskwą, zdecydował się na wynegocjonowanie z ZSRR kolejnego, wielostronnego układu o nieprolifracji broni nuklearnej z 1 lipca 1968 r.

Dopiero jednak administracja kolejnego prezydenta Richarda Nixona, zgodnie z obietnicami wyborczymi i deklaracjami dotyczącymi konieczności przejścia w stosunkach Wschód–Zachód od „konfrontacji do negocjacji”, doprowadziła od 1969 r. do zdecydowanego przełomu w polityce USA wobec ZSRR. Głównym twórcą strategii odprężeniowej USA był doradca prezydenta Nixona ds. bezpieczeństwa narodowego Henry Kissinger.

Strategia ta zakładała możliwie szybkie odzyskanie przez USA zaufania i aktywności międzynarodowej zarówno poprzez zakończenie wojny wietnamskiej ze względu na protesty wewnętrzne oraz pogorszenie ich wizerunku międzynarodowego, jak też równoczesną poprawę stosunków z Moskwą i Pekinem. Poprzez zbliżenie z Chinami Ludowymi w latach 1971–1972, USA znalazły się w lepszej sytuacji strategicznej niż ZSRR, którego stosunki z Pekinem ulegały dalszemu pogorszeniu. Dlatego też przywódcy radzieccy byli skłonni zaakceptować instytucjonalizację współpracy za cenę uznania przez Biały Dom pozycji ZSRR jako równo-

rzędnego mocarstwa światowego i głównego partnera dialogu odprężeniowego Wschód–Zachód. Nie bez znaczenie dla ZSRR były także oczekiwania na rozbudowę współpracy gospodarczo-handlowej, zwłaszcza w zakresie dostaw nowoczesnych technologii oraz importu zboża z USA. Jej rezultatem było między innymi podpisanie w latach 1972–1974 aż 41 układów na ich łączną liczbę 105 od chwili nawiązania stosunków dyplomatycznych między USA a ZSRR od 1933 do 1980 r., a więc kolejnego załamania się odprężenia Wschód–Zachód [zob. Kissinger 1996 oraz Podleskij 1985].

Dialog i zbliżenie między USA a ZSRR z lat 1972–1974 miały kluczowe znaczenie dla przebiegu procesu odprężenia Wschód–Zachód w trakcie całej dekady lat 70. Większość układów została podpisana w trakcie historycznej wizyty Nixona w Moskwie pod koniec maja (22–29 V 1972). Do ważniejszych porozumień rozbrojeniowych, zwłaszcza odnośnie broni strategicznych (negocjowanych w latach 1969–1972) należały cztery układy:

- układ o niektórych środkach ograniczenia strategicznych zbrojeń ofensywnych SALT I (25 maja 1972),
- układ o zapobieganiu incydentom na otwartym morzu i powietrzu (25 maja 1972),
- układ w sprawie redukcji systemów obrony przeciwrakietowej – ABM (Anti-Ballistic Missiles (29 maja 1972),
- układ o zasadach stosunków bilateralnych (29 maja 1972).

Pierwszy ograniczał liczbę wyrzutni i pocisków, a drugi redukował systemy obrony przeciwrakietowej do dwóch wokół stolic i wybranych miejscach lokalizacji wyrzutni raketowych w promieniu 150 km w każdym państwie. Układ ABM uzupełniono 3 czerwca 1974 r. protokołem, na podstawie którego USA i ZSRR uzgodniły po jednym rejonie z systemem ABM (100 wyrzutni i 100 rakiet – ZSRR w rejonie Moskwy, a USA w wybranym miejscu). Z wielu układów dwustronnych najważniejsze znaczenie miał przede wszystkim układ o podstawach stosunków wzajemnych między USA i ZSRR z 29 maja 1972 r. Określono w nim zarówno potrzebę zapobiegania groźbie wybuchu wojny, w tym także wojny nuklearnej oraz działania na rzecz bezpieczeństwa i współpracy międzynarodowej, jak też zacieśnienia między USA i ZSRR wszechstronnej współpracy w takich dziedzinach jak: gospodarka, handel, kultura i nauka. Podczas rewizyty sekretarza generalnego KPZR Leonida Breżniewa w USA 18–25 czerwca 1973 r. doszło do podpisania dalszych ważnych porozumień rozbrojeniowych odnośnie:

- podstawowych zasad rokowań w sprawie ograniczenia ofensywnych zbrojeń strategicznych 21 czerwca 1973 r.,
- porozumienie w sprawie zapobiegania wojnie jądrowej 22 czerwca 1973 r.

Nie udało się jednak osiągnąć planowanego od 1972 r. podpisania kolejnego porozumienia w sprawie ograniczenia zbrojeń ofensywnych – SALT II, ponieważ obie strony nie mogły uzgodnić kryteriów ustanowienia zasad jednakowego bezpieczeństwa w kontekście redukcji pocisków wielogłowicowych i zarysowywanego się wyścigu zbrojeń broni ofensywnych nowszej generacji. Podczas wizyty Nixona w Moskwie, w 1973 r., na przełomie czerwca i lipca (27 VI–3 VII), podpisano trzy kolejne porozumienia rozbrojeniowe:

- protokół do układu o ograniczeniu systemów przeciwrakietowych, do jednego dla każdego państwa oraz możliwości przeniesienia istniejącego systemu w inne miejsce (3 lipiec 1974),
- układ o ograniczeniu doświadczeń podziemnych z bronią jądrową do mocy 150 kT od 31 marca 1976 r. (3 lipiec 1974),
- oświadczenie odnośnie niewykorzystania środowiska naturalnego w celach wojskowych (3 lipiec 1974).

Afera podsłuchowa Wartegate (założenie podsłuchu w pomieszczeniach Partii Demokratycznej przy udziale funkcjonariuszy Białego Domu), w której Nixon posłużył się kłamstwem przed Komisją Kongresu, doprowadziła w wyniku apeaschmentu do jego wymuszonej dymisji. Spowodowała ona poważny kryzys polityczny w USA i wpłynęła negatywnie na wizerunek międzynarodowy. Następcą Nixona Gerald Ford zasadniczo kontynuował jego politykę odprężeniową wobec ZSRR. Potwierdziło to w pełni spotkanie na szczycie Breżniew–Ford we Władystoku 23–24 października 1974 r., na którym obaj przywódcy zadeklarowali wolę zawarcia nowego porozumienia o ograniczeniu strategicznych zbrojeń ofensywnych do 1985 r. Od 1972 rozwijała się także współpraca dwustronna między USA i ZSRR w różnych dziedzinach i zakresach. Odnosiła się ona zarówno do wymiany handlowej, kooperacji przemysłowej, jak też różnych form współpracy naukowo-technicznej.

Od połowy lat 70. zaczęły jednak narastać coraz większe sprzeczności i trudności we współpracy amerykańsko-radzieckiej. Złożyło się na to szereg czynników, z których za najważniejsze w ujęciu syntetycznym uznać można cztery, są to:

- 1) kierownictwo partyjno-państwowe ZSRR wykorzystało kryzys polityczny oraz pogorszenie się wizerunku międzynarodowego USA w związku z aferą Watergate, do wspierania komunistów portugalskich w 1974 r., mimo że kraj ten należał do NATO. Równocześnie w koloniach portugalskich – Angoli i Mozambiku, wspierano radykalno-marksistowskie ruchy narodowo-wyzwoleńcze po uzyskaniu niepodległości, umożliwiając między innymi wysłanie tam ok. 50 000 żołnierzy kubańskich. Obecność ich przesądziła w dużym stopniu o utrzymaniu w tych krajach wpływów radzieckich, uniemożliwiając zarazem przejście władzy przez oddziały wspierane przez CIA. Ponadto od 1976 r. ZSRR umocnił swoje wpływy w tzw. rogu Afryki, wspierając zarówno przewrót w Etiopii, jak też instalując w Somalii bazy nad Morzem Czerwonym;
- 2) w wyniku kolejnych wyborów prezydenckich w 1976 r. prezydentem USA został Jimmy Carter (1977–1980), który poprzez forsowanie kampanii ochrony praw człowieka na arenie międzynarodowej, również w ramach procesu KBWE, o czym poniżej, zainicjował ostrą krytykę ich łamania w ZSRR oraz krajach bloku wschodniego. Doprowadziło to do ideologizacji oraz szeregu napięć w stosunkach radziecko-amerykańskich;
- 3) Moskwa i Waszyngton, mimo długotrwałych rokowań, nie mogły przez dłuższy okres ani uzgodnić postanowień układu SALT II, ani też rozstrzygnąć sporu o włączenie do niego rakiet samosterujących oraz radzieckich rakiet balistycznych. Obie strony oskarżały się także nawzajem o nakręcanie spirali zbrojeń poza dotychczasowymi porozumieniami rozbrojeniowymi. Szczegół-

nie poprzez forsowanie przez ZSRR produkcji rakiet średniego zasięgu SS-20 traktowano w Białym Domu jako dążenie do uzyskania przez Kreml przewagi militarnej nad USA i Europą Zachodnią. W tej sytuacji nawet podpisanie przez Cartera i Breżniewa w Wiedniu 18 czerwca 1979 r. układu SALT II nie doprowadziło do poprawy atmosfery w stosunkach wzajemnych. Układ powyższy wprowadzał ograniczenia ilościowe wszystkich wyrzutni raketowych do 2400 dla każdej ze stron, w tym 1200 dla wyrzutni międzykontynentalnych i 820 wielogłowicowych wyrzutni dla rakiet niezależnego naprowadzania. ZSRR udzielił też USA gwarancje odnośnie samolotu średniego zasięgu – TU-22M (nazywany na zachodzie Backfire), który nie miał być modernizowany i dostosowywany do przenoszenia rakiet międzykontynentalnych SALT II. Z uwagi na duże opory w procesie ratyfikacyjnym w Senacie USA formalnie nigdy nie wszedł w życie, choć oba państwa starały się przestrzegać jego ogólne postanowienia;

- 4) nie bez znaczenia było także przeforsowanie przez senatorów Jacksona i Vanika postanowienia Senatu o uzależnieniu stosowania w handlu ze ZSRR klauzuli największego uprzywilejowania od wydawania przez władze radzieckie większej liczby zezwoleń na wyjazdy Żydów radzieckich na pobyt stały do Izraela. Doprowadziło to przejściowo w połowie lat 70. do ograniczenia emigracji oraz spadku wymiany handlowej.

Zupełnie nową sytuację dla USA i ZSRR wytworzył przewrót w Iranie i ustanowienie tam w ciągu 1979 r. reżimu teokratycznego ajatollahów. Po ataku na ambasadę USA i wzięciu przez tzw. strażników rewolucji zakładników amerykańskich w listopadzie 1979 r. doszło zarówno do napięcia stosunków między USA a Iranem, jak też wojny propagandowej Iranu wobec USA i ZSRR. Mogło to pośrednio wpłynąć na nieprzemyślaną decyzję wysłania wojsk radzieckich 19 grudnia 1979 r. do Afganistanu w celu umocnienia pozycji strategicznej ZSRR. Decyzja powyższa została z kolei potraktowana przez Białą Dom jako załamanie się polityki odprężenia Wschód–Zachód. Równocześnie USA zabiegały o to, aby uzyskać szerokie poparcie sojuszników zachodnich dla polityki sankcji wobec ZSRR, które rozszerzono po 13 grudnia 1981 r. po wprowadzeniu stanu wojennego w Polsce. Będąca od początku 1981 r. u władzy administracja Ronalda Regana postawiła pod znakiem zapytania kontynuację polityki odprężenia Wschód–Zachód, co nie znalazło jednak zrozumienia u sojuszników zachodnioeuropejskich, którzy optowali za koncepcją podzielności odprężenia.

Z punktu widzenia całego Zachodu najważniejsze decyzje skierowane przeciwko ZSRR i jego sojuszników z bloku wschodniego to:

- podwójna uchwała NATO z 19 grudnia 1979 r.,
- zainstalowanie w Europie Zachodniej amerykańskich broni eurostrategicznych średniego zasięgu,
- rozpoczęcie przez administrację Regana w 1983 r. prac nad bardzo kosztownym projektem badawczym budowy systemu antyraketowego – Inicjatywa Obrony Strategicznej (SDI – Strategic Defense Initiative) [zob. szczegółowo Jacobsen 2000: 19–37].

Powyższe działania USA oraz ich sojuszników zachodnich miały z jednej strony doprowadzić do uzyskania przez USA pełnych gwarancji bezpieczeństwa przed uderzeniem radzieckich rakiet nuklearnych, a z drugiej – stanowiły określony instrument nacisku na ZSRR. Moskwa stanęła bowiem przed bardzo trudnym wyborem – podjąć amerykańskie wyzwanie kolejnego zaostrożenia bardzo kosztownego wyścigu zbrojeń, bądź też powrócić do stołu rokowań z USA.

12.3. Normalizacja stosunków między RFN a krajami bloku wschodniego, a proces odprężenia w ramach KBWE

Powstanie w RFN koalicji socjalliberalnej jesienią 1969 r. miało nie tylko wymiar wewnętrzny, lecz także międzynarodowy. Głównym celem jego polityki zagranicznej stała się sprawa dostosowania do wymogów polityki odprężenia Wschód–Zachód poprzez normalizację stosunków z krajami bloku wschodniego w Europie przy zachowaniu „otwartości kwestii niemieckiej” [zob. szerzej Cziomer 1992].

Ze względu na swe położenie geopolityczne, potencjał gospodarczy i militarny oraz znaczenie w sojuszu zachodnim, RFN nie mogła pozostać na uboczu, szczególnie w kwestii budowy bezpieczeństwa i współpracy w Europie. Mocarstwa zachodnie, w tym również USA, były zainteresowane uregulowaniem przez RFN stosunków z krajami bloku wschodniego, aby RFN nie blokowała zarysowującego się odprężenia i rozbrojenia w stosunkach Wschód–Zachód. W latach 1949–1969 kolejne rządy RFN zdominowane przez chadecję – CDU/CSU – odrzucały zarówno potrzebę uznania nowych granic europejskich, jak też zaangażowanie się w proces odprężenia i rozbrojenia między Wschodem i Zachodem. Mogło to doprowadzić w określonej sytuacji do izolacji międzynarodowej RFN. Świadomość tego mieli natomiast czołowi politycy SPD i FDP, decydując się, bezpośrednio po utworzeniu koalicji socjalliberalnej, na złożenie oferty rozmów ZSRR i jego sojusznikom z Układu Warszawskiego.

W celu uwiarygodnienia szczerości swych intencji nowy rząd federalny SPD/FDP, już 28 listopada 1969 r., podpisał układ o nieprolifracji broni nuklearnej z 1 lipca 1968 r. W deklaracji rządowej z 28 października 1969 r. kanclerz Brandt wyraził gotowość do rozpoczęcia rozmów z ZSRR, Polską, CSRS i NRD na temat wyrzeczenia się siły lub groźby jej użycia (*Gewaltverzicht*) oraz normalizacji stosunków wzajemnych. Strategia i taktyka RFN podczas tych rozmów została opracowana w Urzędzie Kanclerskim przez Egona Bahra, najbliższego współpracownika Brandta. Koncepcja powyższa uwzględniała wielorakie implikacje interesów i celów RFN w oparciu o klasyczną zasadę dyplomatyczną – „daj i bierz”. Rząd SPD/FDP zdawał sobie bowiem sprawę, że musi uwzględnić zasadniczy postulat ZSRR i jego sojuszników w zakresie uznania polityczno-terytorialnego *status quo* w Europie, co wynikało z wielu publicznych oświadczeń czołowych gremiów Układu Warszawskiego z lat 1966–1969. Z drugiej strony każde porozumienie RFN musiało uwzględnić nakaz zjednoczeniowy własnej Konstytucji, czyli Ustawy Zasad-

niczej (UZ) oraz wiele doraźnych korzyści w kwestii utrzymania powiązań Berlina Zachodniego z RFN, ułatwień międzyludzkich oraz humanitarnych dla ludności niemieckiej, jak też szereg dodatkowych interesów. W tym kontekście pierwszoplanowe znaczenie miały negocjacje z ZSRR, Polską, NRD i CSRS.

Priorytetowe znaczenie miały negocjacje z ZSRR jako mocarstwem hegemonicznym bloku wschodniego, bez którego zgody nie można było doprowadzić do normalizacji stosunków z pozostałymi krajami Układu Warszawskiego. Bahr zakładał słusznie, że bez uzgodnienia warunków kompromisu z ZSRR, jako mocarstwem hegemonicznym Europy Środkowo-Wschodniej, trudno będzie dyplomacji RFN nawiązać bezpośrednie kontakty z jego sojusznikami, zwłaszcza z Polską, CSRS i NRD, z którymi miała najwięcej problemów spornych. Od końca stycznia do maja 1970 r. Bahr przeprowadził trzy rundy rokowań z radzieckim ministrem spraw zagranicznych Andriejem Gromyką, doprowadzając do przygotowania zasadniczego tekstu układu, który został podpisany w Moskwie 10 sierpnia 1970 r. przez ministrów spraw zagranicznych obu państw. W rezultacie punkty od 1 do 4 powyższych uzgodnień, czyli tzw. dokumentu Bahra (*Bahr-Papier*) stały się treścią Układu między RFN a ZSRR, a punkty 5–10 zawierające zasady interpretacyjne oraz harmonogram normalizacji stosunków, stanowiły załącznik do układu. Poza preambułą wskazującą na doniosłość współpracy RFN–ZSRR we wszystkich dziedzinach, najważniejsze znaczenie miały postanowienia:

- artykułu 2, w którym sprecyzowana została zasada wyrzeczenia się siły lub groźby jej użycia, zakładająca „rozstrzyganie wszelkich spraw spornych wyłącznie środkami pokojowymi”, co oznaczało rezygnację ZSRR z uprawnień wynikających z artykułów 53 i 107 Karty NZ;
- artykułu 3 potwierdzający zasadę nienaruszalności granic i integralności terytorialnej państw w ich obecnych granicach, w tym „linię Odry–Nysy... oraz granicy między NRD a RFN” oraz niezgłaszania „roszczeń terytorialnych w stosunku do kogokolwiek obecnie i w przyszłości”.

Sukcesem RFN było zrezygnowanie ZSRR ze słowa „uznanie granic”, które zastąpiono pojęciem „nienaruszalność granic”. Zdawano sobie jednak sprawę z tego, że oryginalne sformułowania w języku niemieckim odnośnie do „nienaruszalnych” granic – „*unverletzlich*” nie pokrywają się z pojęciem rosyjskim „*ниерушимые*”, które oznacza równocześnie „nienaruszalne” jak też „niezmiennie”. Pod słowem „*unverletzlich*”, RFN akcentowała możliwość „nienaruszalności” granic europejskich, które mogą ulec zmianie wyłącznie na drodze pokojowej. Sprawa powyższa nie miała tylko znaczenia retorycznego, ponieważ w artykule 4 RFN wprowadziła formułę, że „układ nie narusza zawartych wcześniej przez obie strony układów dwustronnych i wielostronnych”. Formułę powyższą powtórzono także w późniejszych układach z Polską, NRD i CSRS. Jej funkcja polegała na podkreśleniu, że rząd federalny nie rezygnuje z odrębnych pozycji prawnych w kwestii niemieckiej, które popierały mocarstwa zachodnie w licznych układach, w tym przede wszystkim przy zawieraniu Traktatu o Niemczech z 26 maja 1952 r. Jednak wobec nasilającej się krytyki ze strony opozycyjnej CDU/CSU oraz niektórych mediów niemieckich – minister spraw zagranicznych RFN Scheel, na pół godziny przed podpisaniem układu moskiewskiego z 12 sierpnia 1970 r., wręczył Gromyce pismo stwierdzające m.in., że celem politycznym RFN jest „działanie w kierunku

zapewnienia Europie stanu pokoju, w którym naród niemiecki uzyska znów jedność na zasadzie samookreślenia”. Został on przyjęty przez stronę radziecką do wiadomości, co znalazło odzwierciedlenie w protokole. Dlatego też tzw. list o jedności niemieckiej, nawiązujący do preambuły UZ, był elementem podpisanego układu, wyrażając dobitnie długofalowy cel polityczny RFN w sprawie rozwiązania kwestii narodowej. W odrębnych, jednobrzmiących notach do mocarstw zachodnich z 7 sierpnia 1970 r. rząd federalny stwierdził także, że podpisany z ZSRR układ „nie narusza ich praw i obowiązków w odniesieniu do Niemiec i Berlina jako całości”, co również zostało przyjęte do wiadomości w Waszyngtonie, Londynie i Paryżu oraz traktowane jako załącznik do układu RFN–ZSRR z 12 sierpnia 1970 r.

Reasumując: RFN, zgadzając się w artykule 1 na dążenie do „normalizacji sytuacji w Europie i rozwoju pokojowych stosunków między wszystkimi krajami europejskimi”, biorąc za punkt wyjścia „rzeczywistą sytuację istniejącą w tym regionie”, *de facto* uznała polityczno-terytorialne *status quo* w Europie. Był to postulat wysuwany przez ZSRR oraz jego sojuszników od wielu lat. Oczywiście RFN nie zrezygnowała ze swego pierwszoplanowego celu narodowego, czyli perspektywicznego zjednoczenia Niemiec.

Podczas rozmów Bahr–Gromyko obie strony uzgodniły tzw. dokument Bahra, który zawierał wyszczególnienie zadań normalizacyjnych pod adresem RFN. Przewidywał on:

- 1) traktowanie wszystkich układów RFN z państwami Układu Warszawskiego jako jedną całość (punkt 5);
- 2) ułożenie stosunków między RFN a NRD na zasadzie równouprawnienia i niedyskryminacji (punkt 6);
- 3) popieranie przyjęcia NRD i RFN do ONZ (punkt 7);
- 4) podjęcie przez RFN rozmów z CSRS w sprawie nieważności układu monachijskiego z 1938 r. (punkt 8);
- 5) dalszy rozwój stosunków gospodarczych, naukowo-technicznych i kulturalnych między RFN a ZSRR oraz jego sojusznikami;
- 6) poparcie przez RFN projektu zwołania KBWE (punkt 10).

Katalog postulatów stanowił ramy procesu normalizacji stosunków RFN z krajami bloku wschodniego, który podporządkowany był przygotowaniom do zwołania Konferencji Bezpieczeństwa i Współpracy w Europie (KBWE). Moskwa chciała bowiem, aby w kontekście podziału Niemiec oraz uregulowania wszelkich kwestii spornych między RFN a krajami Układu Warszawskiego doprowadzić ostatecznie do uznania korzystnego dla siebie stanu posiadania po 1945 r.

W tym kontekście istotne znaczenie miały dziesięciomiesięczne rokowania między Polską a RFN. Doprowadziły one 7 grudnia 1970 r. do podpisania w Warszawie „Układu między PRL i RFN o podstawach normalizacji ich stosunków wzajemnych”. Przeszedł on do historii jako układ warszawski i miał ścisły związek z układem moskiewskim z 12 sierpnia 1970 r. W toku bezpośrednich konsultacji między Polską a RFN i ZSRR oba układy, określane jako układy wschodnie, miały podlegać łącznej procedurze ratyfikacyjnej w Bundestagu.

Zasadniczym elementem powyższego układu było stwierdzenie w artykule 1 nienaruszalności granicy na Odrze i Nysie Łużyckiej, która zgodnie z rozdzia-

tem IXb umowy poczdamskiej z 2 sierpnia 1945 r. „stanowi zachodnią granicę państwową” Polski. W tym samym artykule obie strony „[...] potwierdzają nienaruszalność istniejących granic, teraz i w przyszłości i zobowiązują się wzajemnie do bezwzględnego poszanowania ich integralności terytorialnej”, oświadczając zarazem, że „nie mają żadnych roszczeń terytorialnych wobec siebie i nie będą takich roszczeń wysuwać także w przyszłości”. W dalszych artykułach, podobnie jak w układzie RFN–ZSRR z 12 sierpnia 1970 r., potwierdzono także zasadę powstrzymania się od użycia siły lub groźby jej stosowania (artykuł 2) oraz dążenie do wszechstronnego rozwoju stosunków gospodarczych i naukowo-technicznych (artykuł 3). Podobnie w artykule 4 zastrzeżono ważność wcześniej zawartych układów i porozumień dwu- i wielostronnych, a w notach do mocarstw zachodnich RFN uzyskała potwierdzenie ich „odpowiedzialności za Berlin i Niemcy jako całość”. W preambule wskazano natomiast na ofiary i cierpienia poniesione przez naród polski w wyniku agresji hitlerowskiej sprzed 25. laty oraz podkreślono konieczność działania na rzecz pokojowej współpracy w Europie. Zaś w informacji rządu polskiego, stanowiącej załącznik do układu, wyrażono pogląd, że w Polsce zamieszkuje określona liczba osób pochodzenia niemieckiego, która zgodnie z przepisami polskimi może ubiegać się o wyjazd na pobyt stały do RFN w ramach tzw. akcji łączenia rodzin. Podczas rozmów strona polska stwierdzała, że chodzi zaledwie o kilkanaście tysięcy osób odpowiadających kryteriom „informacji”, a rząd federalny wymieniał natomiast 300 tys. osób zarejestrowanych w Niemieckim Czerwonym Krzyżu jako chętnych do przesiedlenia do RFN. Sprawa powyższa będzie przedmiotem ostrych kontrowersji między Polską a RFN w latach 70. i 80. XX w.

Po podpisaniu układów wschodnich rząd SPD/FDP uzależniał ich ratyfikację od korzystnego dla siebie rozstrzygnięcia kwestii Berlina Zachodniego, którego istota sprowadzała się do trzech punktów:

- 1) utrzymanie dotychczasowego statusu prawnego Berlina, który mimo podziału podlegał formalnie zwierzchności czterech mocarstw;
- 2) uzyskanie przez RFN swobodnego dostępu i powiązań z Berlinem Zachodnim oraz prawa reprezentowania jego interesów w stosunkach zewnętrznych;
- 3) poprawę położenia mieszkańców w mieście oraz umożliwienie im swobodnego poruszania się.

W ten sposób rząd federalny doprowadził do powstania tzw. *iunctim* zachodnioberlińskiego, którego realizacja wymagała działań w dwóch kierunkach:

- 1) podjęcia przez cztery mocarstwa rozmów na temat Berlina, które trwały od 26 marca 1970 r. do 3 września 1971 r. i zakończyły się zawarciem tzw. porozumienia czterostronnego;
- 2) zawarcia między RFN a NRD porozumienia tranzytowego z 17 grudnia 1971 r. o ruchu osobowym między RFN a Berlinem Zachodnim, jak również układu między Senatem Berlina Zachodniego a NRD w sprawie ułatwień w podróżach i odwiedzinach z 20 grudnia 1971 r.

Należy stwierdzić, że układy i porozumienia spełniały oczekiwania i postulaty RFN. Jednak ZSRR na przełomie 1971/1972 r. odwrócił *iunctim* zachodnioberlińskie, uzgadniając z rządem federalnym:

- 1) równoczesną ratyfikację układów wschodnich, a więc moskiewskiego i warszawskiego z 1970 r. przez Bundestag i Bundesrat;
- 2) równoczesne wejście w życie układów wschodnich i porozumienia czterostronnego z 1971 r.;
- 3) zaangażowanie się rządu SPD/FDP na rzecz przyspieszenia zwołania KBWE z udziałem USA i Kanady.

Wokół ratyfikacji układów rozwinęła się ostra walka między koalicją rządzącą SPD/FDP a opozycyjną CDU/CSU, która wiosną 1972 r. ze względu na topniejącą większość parlamentarną koalicji socjalliberalnej groziła nie tylko upadkiem rządu Brandta/Scheela, lecz także odrzuceniem ratyfikacji układów wschodnich. W rezultacie wielu konsultacji rząd i opozycja chadecka uzgodniły wspólną rezolucję Bundestagu. Stanowiła ona kompromis między rządem SPD/FDP a opozycją chadecką w celu umożliwienia ratyfikacji układów wschodnich przy równoczesnym nadaniu im korzystnej dla RFN wykładni prawnej. Uchwalona 10 maja 1972 r. rezolucja zawierała 10 punktów, z których najistotniejsze znaczenie miały następujące sformułowania:

- układy wschodnie, wyrażając zasadę rezygnacji z użycia siły lub groźby jej użycia, stanowią „ważny element *modus vivendi*, który RFN chce ustanowić ze swoimi wschodnimi sąsiadami” (punkt 1);
- zobowiązania przyjęte przez RFN w układach wschodnich „nie uprzedzają traktatowo-pokojowego uregulowania dla Niemiec i nie tworzą żadnej podstawy prawnej dla dziś istniejących granic” (punkt 2).

Rezolucja powyższa została przyjęta prawie jednogłośnie przez wszystkie frakcje Bundestagu. Natomiast sama ratyfikacja układów wschodnich, wbrew wcześniejszym zapowiedziom poparcia przez chadecję, nastąpiła 17 maja 1972 r. większością głosów SPD i FDP. Zdecydowana większość deputowanych CDU/CSU wstrzymała się od głosu.

Bezpośrednio po utworzeniu rządu SPD/FDP doszło do wymiany not z rządem NRD w celu unormowania stosunków wzajemnych. W ich następstwie doszło do spotkania szefów obu państw niemieckich Brandta i Stopha w Erfurcie 19 marca 1970 r. oraz w Kassel 20 maja 1970 r. Miały one charakter symboliczny i psychologiczny, nie doprowadzając jednak do zbliżenia stanowisk w wielu istotnych sprawach. Do oficjalnych rozmów mogło jednak dość dopiero po uzgodnieniu porozumienia berlińskiego.

Porozumienie berlińskie, określane też w literaturze naukowej jako porozumienie w sprawie Berlina Zachodniego lub czterostronne, składa się z preambuły, dwóch części oraz czterech załączników. Preambuła podkreśla znaczenie regulacji berlińskiej w kontekście polityki odprężenia i pokojowej współpracy w Europie. Natomiast pierwsza część określa ramy współpracy w Berlinie tak mocarstw, jak też obu państw niemieckich, przy zachowaniu różnic w pojmowaniu jego statusu. Mówi się w niej tylko o „danym obszarze”, co dla mocarstw zachodnich oznaczało cały Berlin, a dla ZSRR tylko Berlin Zachodni. Druga część odnosiła się do Berlina Zachodniego; jej istotne sformułowanie stwierdzało, że „nie jest on częścią składową RFN i nie może być przez nią rządzony, ale jego dotychczasowe powiązania będą utrzymane i rozszerzane”. Było to sformułowanie kompromisowe, które zo-

bowiaływało RFN do zmniejszenia swej obecności w Berlinie Zachodnim w aspekcie czynności oficjalnych i działalności urzędowych (rezygnacja z wyborów prezydenta federalnego, ograniczenie wizyt najwyższych przedstawicieli władz federalnych itp.). Ale już w kwestii „powiązań” nastąpiły różnice interpretacyjne między NRD a RFN. NRD tłumaczyła powyższe pojęcie jako „Verbindungen”, sprowadzając go raczej do spraw technicznych, a RFN jako „Bindungen”, czyli trwałych związków polityczno-prawnych i obecności w tym mieście. Będzie to przedmiotem kontrowersji aż do 1989 r. Jednak istota tej części porozumienia polegała na tym, że – wyłączając kwestię statusu – ZSRR po raz pierwszy od 1945 r. zagwarantował bezkolizyjny dostęp RFN do Berlina Zachodniego autostradami, połączeniami kolejowymi i drogą wodną. NRD zaś, mimo licznych zabiegów, nie wystąpiła jako bezpośredni partner mocarstw zachodnich w powyższych rozmowach. Pozostawiono jej tylko możliwość określenia szczegółów ruchu tranzytowego do Berlina Zachodniego w bezpośrednim układzie z RFN (17 grudnia 1971). Kwestie odwiedzin z Berlina Zachodniego do Berlina Wschodniego i NRD regulowało natomiast porozumienie Senatu i rządu NRD z 20 grudnia 1971 r. Układy powyższe ułatwiły ruch osobowy oraz kontrolę celno-paszportową. Zniesiono obowiązujące opłaty za tranzyt, które od tej pory uiszczal ryczałtowo rząd federalny. Opłata taka za lata 1971–1975 wyniosła 235 mln DM. RFN miała prawo do reprezentowania na zewnątrz mieszkańców Berlina Zachodniego oraz wystawiania im odpowiednich dokumentów wraz z zapewnieniem ochrony konsularnej z zastrzeżeniem w formie odpowiedniej klauzuli, że nie jest on częścią składową RFN (w praktyce pieczętka – „klauzula berlińska 3 września 1971”).

Dopiero po wejściu w życie wspomnianych porozumień RFN–NRD oraz Senatu Berlina Zachodniego–NRD z 17 i 20 grudnia 1971 r., które nie podlegały procedurze ratyfikacyjnej, Bahr i sekretarz stanu w MSZ NRD, Michael Kohl rozpoczęli wymianę poglądów, a następnie rozmowy na temat układu komunikacyjnego RFN–NRD. Został on nieprzypadkowo parafowany 12 maja 1972 r. w przededniu ratyfikacji układów wschodnich w Bundestagu (oraz przedstawionych już wyżej kontrowersji między rządem SPD/FDP a opozycją CDU/CSU), przysparzając przychylność opinii publicznej oraz kilku deputowanych chadeckich dla polityki odprężeniowej rządu Brandta/Scheela. Układ został podpisany już 26 maja 1972 r. i ratyfikowany przez Bundestag 17 października 1972 r. ogromną większością głosów, także deputowanych CDU/CSU. Był to pierwszy układ państwowy między NRD a RFN zawarty na zasadzie równorzędności i równouprawnienia, który wprowadził wiele ułatwień praktycznych w podróżach do obu państw w celach prywatnych, rodzinnych, kulturalnych, zawodowych, sportowych itp. Od tej pory obywatele NRD mogli się ubiegać o wyjazd do RFN w „pilnych sprawach rodzinnych”. RFN przez podpisanie układu komunikacyjnego praktycznie uznała NRD, co przyspieszyło dalsze zawieranie wielu układów i porozumień. Bezpośrednio po podpisaniu układu komunikacyjnego 17 czerwca 1972 r. Bahr i Michael Kohl rozpoczęli wymianę poglądów na temat Układu Ogólnego, określanego też jako Zasadniczy, między NRD a RFN. Rozmowy formalne rozpoczęto 16 sierpnia 1972 r., doprowadzając następnie do parafowania 8 listopada oraz podpisania 21 grudnia 1972 r. Układu Zasadniczego NRD–RFN. Przebieg tych rozmów i sposób informo-

wania opinii publicznej sugerują, że zarówno NRD, jak i Moskwa, dążyły do poparcia rządu Brandta/Scheela oraz przysporzenia mu dodatkowych głosów w wyborach przedterminowych do Bundestagu. Od CDU/CSU NRD i ZSRR nie oczekiwały konstruktywnych rozmów ani możliwości kompromisu.

Postanowienia Układu Zasadniczego NRD–RFN były skomplikowane, ponieważ musiały pogodzić całkowicie przeciwstawne stanowiska obu stron, głównie w kwestiach prawnych i jedności narodu niemieckiego. Nawiązywały do uzgodnionych już wcześniej, w układach wschodnich RFN z ZSRR i Polską, zasad przestrzegania nienaruszalności granic oraz integralności terytorialnej państw, jak też wyrzeczenia się siły lub groźby jej użycia. Natomiast w zakresie realizacji wzajemnych stosunków między obu państwami niemieckimi najistotniejsze znaczenie miały następujące postanowienia:

1. Uznanie w artykule 3 przez RFN dotychczasowej „granicy strefowej” (*Zonengrenze*) za granicę państwową NRD, której szczegółowy przebieg miała ustalić w terminie późniejszym utworzona do tego celu mieszana komisja graniczna (tryb powołania i funkcje określał specjalny załącznik).
2. Rezygnacja przez RFN w artykule 4 z prawa wyłącznej reprezentacji Niemiec oraz uznanie w artykule 6 NRD za „pełne, równoprawne i niezależne państwo”.
3. Zaznaczenie przez RFN w preambule, w niektórych artykułach i załącznikach, iż nie traktuje NRD jako zagranicy i stosunkom wzajemnym nadaje „szczególny charakter”. Wyrazem tego było m.in.:
  - obniżenie stosunków do rangi stałych przedstawicielstw (*ständige Vertretungen*), a nie ambasad, których szef był akredytowany w Bonn przy Urzędzie Kanclerskim, a nie MSZ (w Berlinie Wschodnim szef przedstawicielstwa NRD był akredytowany przy Radzie Państwa NRD);
  - wskazanie w preambule na fakt, że w kwestii narodowej obie strony posiadają odrębne punkty widzenia.
4. W układzie obie strony pominęły kwestie obywatelstwa ze względu na istotne różnice. RFN obstawała przy „niemieckiej przynależności państwowej” zgodnie z artykułem 116 UZ, a NRD za „obywatelstwem NRD” zgodnie z Konstytucją z 1968 r.
5. W artykule 7 oraz w specjalnych załącznikach uregulowano wiele istotnych dla obu stron kwestii bilateralnych, przede wszystkim zachowanie dotychczasowych zasad wymiany handlowej (tzw. handlu wewnątrzniemieckiego bez istnienia granicy celnej), ulepszenie pracy dziennikarzy, łączenie rodzin, kontaktów osobistych, obrotu niekomercyjnego itp.

RFN w listach do mocarstw zachodnich oraz w załączniku w formie „listu o jedności niemieckiej” podkreśliła przywiązanie do opcji ogólnoniemieckiej, którą NRD przyjęła do wiadomości, choć się z nią nie identyfikowała. W wymienionych przy okazji podpisania UZ listach między rządami NRD a RFN oraz oświadczeniach czterech mocarstw wszystkie strony wyraziły gotowość i poparcie przystąpienia obu państw niemieckich do ONZ.

11 maja 1973 r. Bundestag, wzmocnioną po przedterminowych wyborach większością głosów koalicji SPD/FDP, ratyfikował UZ. Natomiast w pierwszym czy-

taniu posiadająca większość w Bundesracie CDU/CSU odrzuciła go. W drugim czytaniu przeciwko niemu głosowała tylko Bawaria. Kraje rządzone przez CDU poparły ratyfikację układu ze względu na liczne implikacje międzynarodowe, a przede wszystkim fakt, że 21 czerwca 1973 r. wnioski o członkostwo RFN i NRD w ONZ miała rozpatrywać Rada Bezpieczeństwa ONZ, a kilka dni później miało się odbyć spotkanie konsultacyjne ministrów spraw zagranicznych dotyczące dalszych prac KBWE. W tej sytuacji już 20 czerwca doszło do wymiany listów ratyfikacyjnych (Rada Państwa NRD ratyfikowała UZ 13 czerwca 1973 r.) między rządami obu państw niemieckich i UZ wszedł w życie.

Wstępne kontakty między RFN a CSRS zainicjowane w 1970 r. dopiero w 1972/1973 r., po ratyfikacji układów wschodnich, nabrały większego rozmachu. Został on parafowany 20 czerwca, a podpisany dopiero 11 grudnia 1973 r. Z tej okazji Brandt i Scheel złożyli oficjalną wizytę w Pradze. Najbardziej kontrowersyjnym problemem w stosunkach między CSRS a RFN nie były kwestie graniczne, jak w przypadku Polski, lecz żądanie przez stronę czechosłowacką uznania przez RFN za „nieważnego od samego początku” (*ex tunc*) układu monachijskiego z 29 września 1938 r. Było to zrozumiałe od strony moralno-politycznej ze względu na sposób jego narzucenia przez Hitlera, ale trudne ze strony formalno-prawnej oraz następstw dla obywateli RFN, którzy do 1938 r. posiadali obywatelstwo czechosłowackie. Problem rozwiązano kompromisowo, stwierdzając w preambule, że układ monachijski został narzucony Republice Czechosłowackiej w 1938 r. przez reżim narodowosocjalistyczny pod groźbą użycia siły, a w artykule I obie strony nie określiły momentu, od którego uważają go za nieważny. Natomiast w artykule 2 oraz w specjalnym załączniku w formie listu rozwiązano także kontrowersyjny problem skutków prawnych, wynikających z prawa stosowanego od 30 września 1938 r. do 9 maja 1945 r. obejmujący osoby fizyczne i prawne. Władze CSRS zachowały jedynie prawo do ścigania przestępstw, za które według jej prawa grozi kara śmierci, pozostałe przestępstwa Niemców Sudeckich uległy przedawnieniu. Z układu wyłączono kwestię obywatelstwa, ponieważ Niemcy Sudeccy w międzyczasie stali się obywatelami NRD lub RFN. W artykule 3–4 znalazły się postanowienia adekwatne do wcześniejszych układów normalizacyjnych z krajami Układu Warszawskiego. Zwłoka w podpisaniu układu CSRS–RFN wynikała z kontrowersji wokół włączenia osób prawnych z Berlina Zachodniego do układów normalizacyjnych z krajami bloku wschodniego. ZSRR i NRD odrzucały bowiem prawo reprezentowania przez RFN osób prawnych z Berlina Zachodniego, w tym także udzielania sądom zachodniobерlińskim pomocy prawnej za pośrednictwem ambasad RFN. Kwestię powyższą rozstrzygnęła dopiero formuła kompromisowa ustalona w toku spotkania Gromyki z Scheelem na przełomie października/listopada 1973 r. Przy wyłączeniu kwestii statusu Berlina dopuszczała ona w niektórych przypadkach pośrednictwo RFN.

Po podpisaniu układu CSRS–RFN doszło także do nawiązania 21 grudnia 1973 r. stosunków dyplomatycznych między RFN a Bułgarią i Węgrami w formie wymiany listów. Poprzedziły je krótkie rozmowy przygotowawcze, choć RFN nie miała z tymi państwami żadnych kwestii spornych. Budapeszt i Sofia, podporządkowały się w odróżnieniu od Rumunii, strategii i taktyce ZSRR, nawiązując stosun-

ki dyplomatyczne z RFN po osiągnięciu przez nią wspomnianych regulacji z ZSRR, Polską, NRD i CSRS. Stosunki dyplomatyczne z Polską nawiązała RFN 14 września 1972 r. z NRD i CSRS doszło do tego dopiero w połowie 1974 r. W ten sposób RFN miała w 1974 r. formalne stosunki dyplomatyczne ze wszystkimi krajami Układu Warszawskiego. Z Chinami Ludowymi nawiązano je już 11 października 1972 r., a z Mongolią 31 stycznia 1974 r. Tylko Albania ze względu na izolację międzynarodową oraz wysuwanie roszczeń reparacyjnych pod adresem RFN stanowiła w tym zakresie wyjątek.

12.4. Proces odprężenia w ramach KBWE

Wymienione wyżej przesłanki, układy i porozumienia odprężeniowe oraz inne dodatkowe czynniki przyczyniły się do poprawy klimatu politycznego oraz podjęcia w latach 1969–1970 przez rząd Finlandii działań i konsultacji, zmierzających do zwołania ogólnoeuropejskiej konferencji bezpieczeństwa. Finlandia oferowała także gotowość do przejęcia na siebie funkcji gospodarza powyższej konferencji. Konsultacje przeciągnęły się do połowy lat 70., przebiegając równoległe do zasygnalizowanego już wyżej procesu normalizacji stosunków RFN z krajami bloku wschodniego w latach 1970–1973. Ważnym elementem powyższych konsultacji było w 1973 r. podjęcie, w Wiedniu między NATO a UW, rokowań rozbrojenowych na temat redukcji zbrojeń i sił zbrojnych w Europie, które trwały z przerwami do 1989 r. Inicjatywy powyższe przyczyniły się do znacznej poprawy atmosfery politycznej oraz stosunków wzajemnych między państwami NATO i UW, pozwalając także na przyspieszenie przygotowań oraz zwołanie ogólnoeuropejskiej konferencji bezpieczeństwa [por. szerzej Kukułka 2003: 195–213].

Etap prac przygotowawczych do powyższej konferencji na szczelbu ambasadatorów i przedstawicieli ministrów spraw zagranicznych z udziałem wszystkich 33 państw europejskich (bez pozostającej w samoizolacji Albanii) oraz USA i Kanady, zakończono w połowie 1973 r. W trakcie konferencji uzgodniono ogólne kwestie proceduralne i merytoryczne. Natomiast same jej obrady przebiegały w trzech etapach:

pierwszy: spotkania ministrów spraw zagranicznych – Helsinki od 3 do 7 lipca 1973 r.,

drugi: rokowania na szczelbu ekspertów – Genewa od 18 września 1973 r. do 21 lipca 1975 r.,

trzeci: spotkanie szefów państw i rządów – Helsinki od 30 lipca do 1 sierpnia 1975 r.

Efektom powyższych prac i spotkań było uzgodnienie wielu kwestii szczegółowych oraz przyjęcie nazwy – **KBWE**, jak również uzgodnienie wspólnego dokumentu o nazwie **Akt Końcowy KBWE**. Podpisany 1 sierpnia 1975 r. Akt Końcowy KBWE składał się z czterech części:

- deklaracji zasad rządzących wzajemnymi stosunkami między państwami uczestniczącymi (1. koszyk),

- współpracy w dziedzinie gospodarki, nauki i techniki oraz środowiska naturalnego (2. koszyk),
- współpracy w dziedzinie humanitarnej i innych dziedzinach (3. koszyk),
- dalsze kroki po konferencji.

Pierwsza część odzwierciedlała w dużym stopniu interesy ZSRR i jego sojuszników, ponieważ legalizowała polityczno-terytorialny status quo, ustanowiony na konferencjach w Jałcie i Poczdamie w 1945 r. Przyjmował on zresztą zgodnie z powszechnym katalogiem zasad stosunków międzynarodowych, uchwalonych przez Zgromadzenie Ogólne ONZ 24 października 1970 r., 10 następujących zasad w odniesieniu do sygnatariuszy Aktu Końcowego:

- 1) suwerenna równość, poszanowanie praw wynikających z suwerenności,
- 2) powstrzymywanie się od groźby użycia siły lub jej użycia,
- 3) nienaruszalność granic,
- 4) integralność terytorialna państw,
- 5) pokojowe załatwianie sporów,
- 6) nieingerencja w sprawy wewnętrzne,
- 7) poszanowanie praw człowieka i podstawowych wolności łącznie z wolnością myśli, sumienia, religii lub przekonań,
- 8) równouprawnienie i prawo narodów do samostanowienia,
- 9) współpraca między państwami,
- 10) wykonywanie w dobrej wierze postanowień wynikających z Aktu zobowiązań.

Należy podkreślić, że w stosunku do wspomnianego wyżej Katalogu ONZ, Akt Końcowy dodaje trzy zasady o dużym znaczeniu regionalnym dla Europy, a więc 3) – nienaruszalność granic, 4) – integralność terytorialna, które znalazły już odzwierciedlenie w układach normalizacyjnych RFN z krajami bloku wschodniego 1970–1973, w tym także z Polską. Z kolei zasada 7) – przestrzeganie praw człowieka – miała istotne znaczenie dla całokształtu kontrowersji Wschód–Zachód oraz jako uzasadnienie działalności grup opozycyjnych w bloku wschodnim.

W drugiej części precyzowano zasady współpracy w dziedzinie gospodarki, nauki, techniki, handlu, kooperacji przemysłowej, ochrony środowiska naturalnego, transportu, turystyki oraz różne aspekty migracji siły roboczej. Były to postanowienia korzystne dla obu stron. W trzeciej, forsowanej szczególnie przez USA i pozostałe państwa zachodnie części, uzgodniono współpracę w dziedzinie humanitarnej i innych, w tym zwłaszcza rozwoju kontaktów międzyludzkich, przepływu informacji, wymiany kulturalnej oraz w zakresie oświaty. Postanowienia „3 koszyka” należy ściśle łączyć z zasadą 7 tzw. „1 koszyka”, a więc przestrzeganiem praw człowieka przez wszystkich sygnatariuszy, co w intencji państw zachodnich miało oddziaływać na ewolucję wewnętrzną krajów bloku wschodniego w kierunku zwiększenia sfery demokracji dla jednostek i grup społecznych. W drugiej części Aktu Końcowego KBWE znalazły się także w formie załączników dwa dokumenty:

- a) „dokument w sprawie środków budowania zaufania i niektórych aspektów bezpieczeństwa i rozbrojenia”, zmierzający do zwiększenia informacji i kontaktów, w tym także wojskowych, w celu uniknięcia eskalacji napięcia i konfliktów między obydwoma blokami,
- b) działania w kierunku zwiększenia bezpieczeństwa w rejonie Morza Śródziemnego.

W czwartej części przewidziano realizację Aktu Końcowego w formie jednostronnej, dwustronnej i wielostronnej. Ze stosownymi inicjatywami mogły tutaj występować rządy poszczególnych państw poprzez samodzielne decyzje (np. znoszenie wiz, liberalizacja uzyskania paszportów itp.), zawieranie umów dwustronnych (np. w kwestii akcji łączenia rodzin itp.). Istotne znaczenie miało jednak organizowanie spotkań wielostronnych państw, reprezentowanych przez przedstawicieli ministrów spraw zagranicznych. Wśród nich najistotniejsze znaczenie miały tzw. konferencje przeglądowe, na których miano dokonać oceny realizacji postanowień Aktu Końcowego przez poszczególnych sygnatariuszy. Pierwszą konferencją tego rodzaju zaplanowano w Belgradzie w 1977 r.

Akt Końcowy KBWE posiadał jednak wyłącznie znaczenie polityczne, a nie prawnomiędzynarodowe. Oznaczało to w praktyce, że chociaż nie były one zobowiązujące z prawnego punktu widzenia, to jednak wymuszały na sygnatariuszach ich przestrzeganie, ponieważ w przeciwnym przypadku narażały ich na krytykę ze strony innych uczestników procesu KBWE. Innymi słowy istniała polityczna odpowiedzialność za przyjęte zobowiązania, które stanowiły pewnego rodzaju katalog postępowania wzajemnego w warunkach podzielonej Europy. Decyzje podejmowano zaś na **zasadzie konsensusu**, czyli uzgodnienia jednolitego stanowiska przez wszystkich sygnatariuszy. Prowadziło to do znacznego skomplikowania procesu decyzyjnego oraz wydłużenia spotkań, na których przyjmowano stosowne uchwały i komunikaty. Państwa mające odrębne zdanie na konkretny temat mogły to jedynie wyrazić w oddzielnym oświadczeniu.

Proces KBWE przebiegał w niekorzystnych warunkach międzynarodowych, ponieważ po euforii odprężenia w pierwszej połowie lat 70. doszło do wzrostu rywalizacji Wschód–Zachód, w tym głównie między USA a ZSRR na tle różnic interesów oraz forsowania przez Moskwę wyścigu zbrojeń, co przyczyniło się w latach 1980–1985 do wzrostu napięcia międzynarodowego. Mimo to dzięki KBWE dialog odprężeniowy Wschód–Zachód nie został całkowicie zerwany i nie nastąpił powrót do zimnej wojny. Już na pierwszym spotkaniu przeglądowym w Belgradzie, trwającym od 4 października 1977 r. do 9 marca 1978 r., doszło do kontrowersji między Wschodem a Zachodem, a zwłaszcza USA i ZSRR wokół przestrzegania praw człowieka i jego praktycznej wykładni w krajach bloku wschodniego. Destrukcyjna postawa Malty, wysuwającej szczegółowe żądania w odniesieniu do bezpieczeństwa w rejonie Morza Śródziemnego oraz odmawiającej podpisania komunikatu końcowego, groziła załamaniem się całego procesu KBWE. W rezultacie ograniczono się jedynie do krótkiego komunikatu końcowego, którego najistotniejszym elementem było postanowienie o kontynuacji procesu KBWE. Ponadto przed kolejnym spotkaniem przeglądowym w Madrycie doszło do dyskusji w gronie ekspertów na następujące tematy: pokojowe uregulowanie sporów (Montreux 1978), współpraca w rejonie Morza Śródziemnego (La Valetta 1979), forum naukowe (Hamburg 1980). Dyskusje powyższe były pomocne w późniejszym wypracowaniu wspólnych stanowisk na konferencjach przeglądowych.

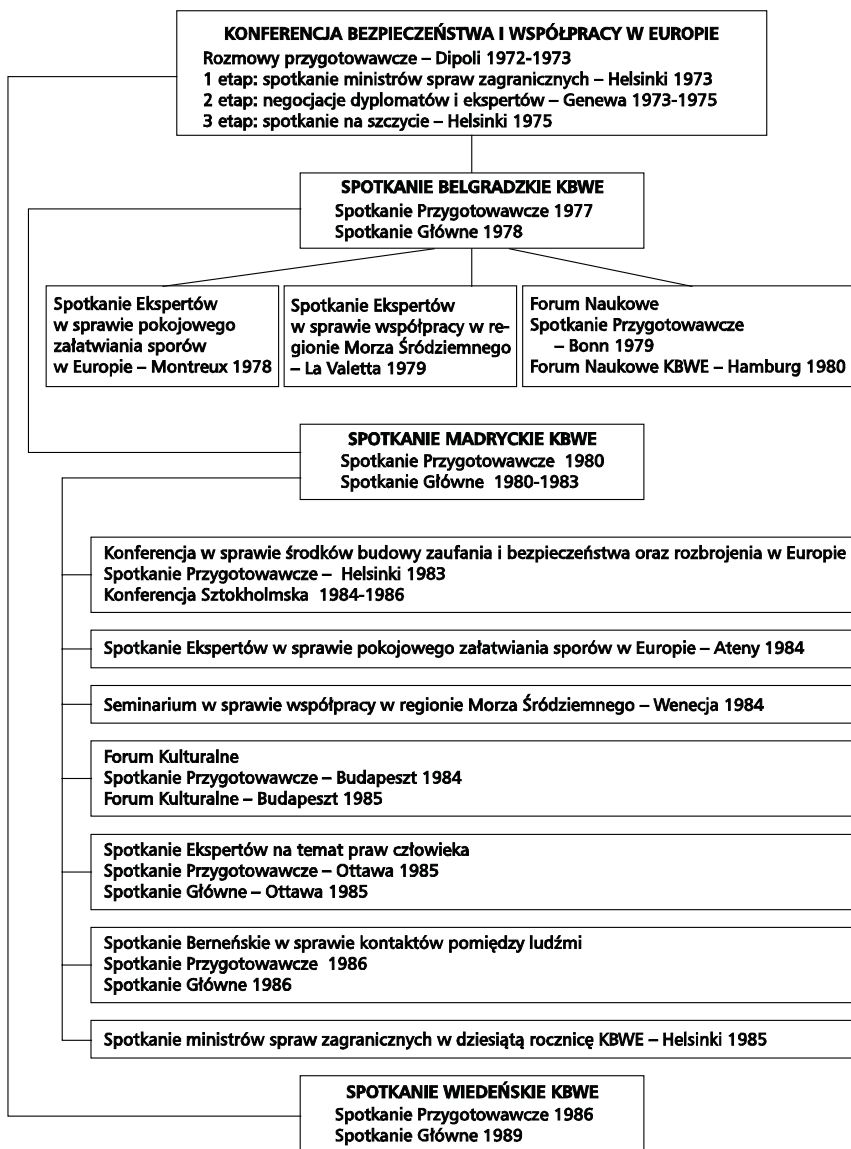
W bardzo niekorzystnych warunkach międzynarodowych odbyło się drugie spotkanie przeglądowe KBWE w Madrycie w terminie od 11 listopada 1980 r.

do 9 września 1983 r. Nastąpiło ono bowiem po interwencji ZSRR w Afganistanie w 1979 r. oraz po zaostrzeniu sytuacji wewnętrznej w Polsce, a zwłaszcza po wprowadzeniu tam 13 grudnia 1981 r. stanu wojennego, na które USA oraz inne państwa zachodnie odpowiedziały sankcjami gospodarczymi przeciwko Polsce i ZSRR. Przypadło ono także na okres wzmożenia wyścigu zbrojeń przez ZSRR, na co USA odpowiedziały zainstalowaniem od 1983 r. na terenie Europy Zachodniej eurostrategicznej broni nuklearnej średniego zasięgu. Zasygnalizowane wyżej wydarzenia o mało nie doprowadziły do przerwania procesu KBWE. W rezultacie różnych rozmów zakulisowych doszło jednak do podpisania dokumentu końcowego, którego najistotniejszymi elementami były:

- wyrażenie zgody na poszerzenie procesu KBWE o sferę wojskową i zapowiedź zwołania do Sztokholmu specjalnej konferencji w sprawie środków budowy zaufania i bezpieczeństwa oraz rozbrojenia w Europie (KVAE), która odbyła się w latach 1984–1986,
- ponadto zobowiązano się do współpracy w dziedzinie nauki i techniki, kultury, wymiany informacji, ochrony środowiska naturalnego, akcji łączenia rodzin itp.

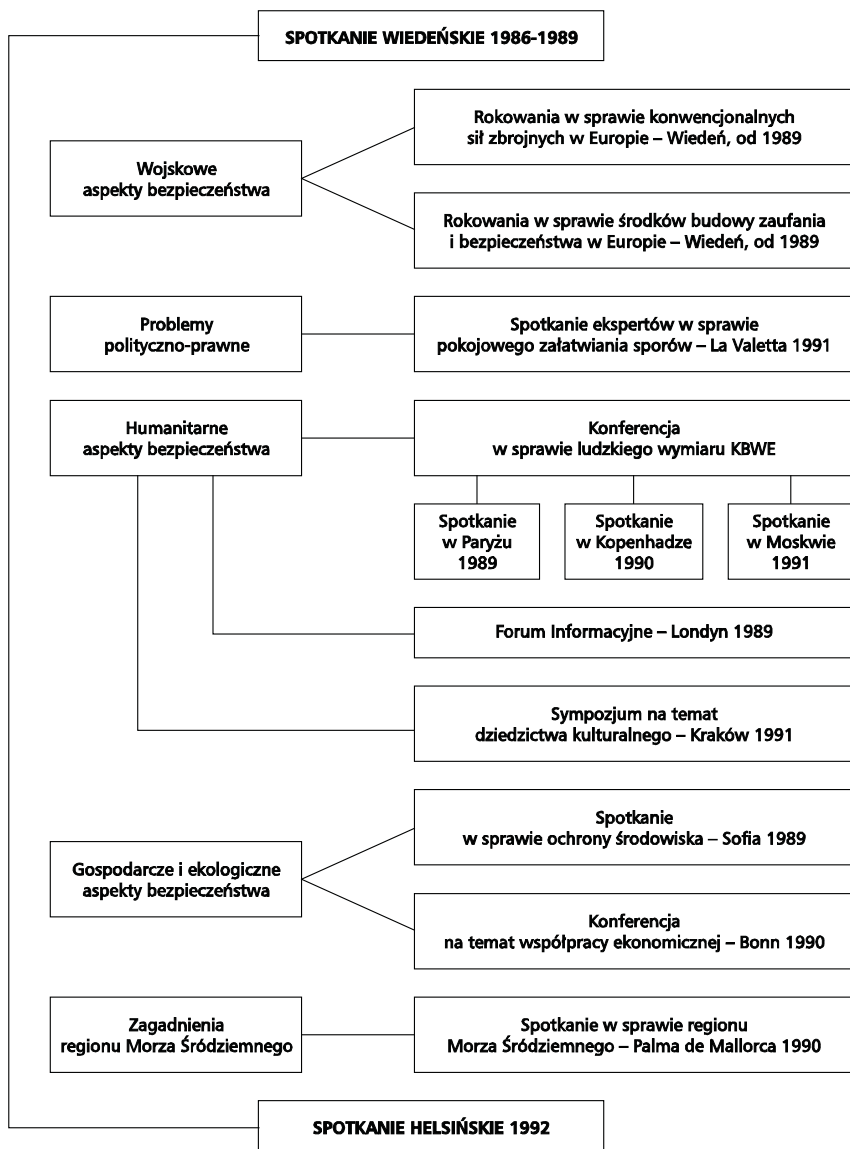
Następstwem uchwał konferencji przeglądowej w Madrycie było podjęcie dyskusji na spotkaniach roboczych w gronie polityków, dyplomatów, ekspertów i twórców w kolejnych latach wokół następujących problemów szczegółowych: pokojowe uregulowanie sporów (Ateny 1984), współpraca w rejonie Morza Śródziemnego (Wenecja 1984), prawa człowieka (Ottawa 1985), kontakty między ludźmi (Berno 1986). Przyczyniły się one, podobnie jak wspomniane wyżej spotkanie KVAE, do zbliżenia stanowisk w wielu dziedzinach. Istotne znaczenie miały w drugiej połowie lat 80. przygotowania i przebieg kolejnej konferencji przeglądowej KBWE w Wiedniu 1986–1989 [zob. Cziomer 2005: 404–410 oraz załącznik 12.1].

Załącznik 12.1. Schemat ogólnego procesu KBWE

Załączniki 12.2. Spotkanie wiedeńskie KBWE 1986–1989

Źródło: Cziomer, Zyblikiewicz 2005: 409–410.

Rozdział 13

Przesłanki i następstwa przewyciężenia konfliktu Wschód–Zachód na przełomie lat 80. i 90.

Załamanie się procesu odprężenia na przełomie lat 70. i 80. oraz towarzyszący mu ponowny wzrost napięcia w pierwszej połowie lat 80. [zob. rozdział 8] miały daleko idące konsekwencje dla dalszego rozwoju stosunków Wschód–Zachód. Nasilająca się rozbudowa powiązań wzajemnych oraz wzrastająca instytucjonalizacja współpracy między krajami Wschodu i Zachodu uwidoczniły zarazem słabość ekonomiczną oraz różnicowanie się interesów politycznych między krajami bloku wschodniego, której efektem był narastający kryzys, a w konsekwencji upadek „realnego socjalizmu” w Europie Środkowo-Wschodniej oraz rozpad ZSRR w latach 1989–1991.

13.1. Implikacje drugiej fazy odprężenia Wschód–Zachód dla ewolucji oraz pogłębienia się dyferencjacji bloku wschodniego

Wzrost napięcia Wschód–Zachód w pierwszej połowie lat 80. [zob. rozdział] nie przerwał całkowicie kontaktów Wschód–Zachód. Zarówno po stronie państw zachodnich, jak też krajów bloku wschodniego, istniało wiele przesłanek zmierzają-

cych do powrotu do polityki odprężenia. Przesłanki powyższe można syntetycznie określić następująco:

- Powolne narastanie w kierownictwie radzieckim po śmierci sekretarza generalnego KPZR i przewodniczącego Rady Najwyższej ZSRR – L.I. Breżniewa w 1982 r. przekonania, że zarówno postępujący kryzys społeczno-gospodarczy, określany jako okres „zastoju”, jak też polityczny – brak sprawnego przywództwa politycznego (uwidocznione dobitnie krótkotrwałym pełnieniem funkcji sekretarza generalnych KC KPZR przez J. Andropowa 1982–1983 oraz K. Czernienki 1983–1985), wymagają przejścia do reform wewnętrznych oraz kompromisu i porozumienia z Zachodem. Stało się to możliwe dopiero z chwilą przejęcia przez M. Gorbaczowa funkcji sekretarza generalnego KPZR w 1985 r. oraz stopniowego inspirowania i propagowania przez niego polityki „przebudowy i nowego myślenia” w ZSRR.
- Zainteresowanie krajów boku wschodniego Europy Środkowo-Wschodniej, zwłaszcza zaś NRD, Węgier i Polski, powrotem do polityki odprężenia ze względu na wymierne korzyści współpracy gospodarczej z wysoko rozwiniętymi krajami zachodnimi. Współpraca taka była niezbędna między innymi dlatego, że kraje powyższe, zwłaszcza zaś Polska i Węgry, były poważnie zadłużone i zależne od krajów wysoko uprzemysłowionych, które z kolei były zainteresowane zwrotem chociażby części kredytów i odsetek zaciągniętych w bankach państwowych i prywatnych w Europie Zachodniej. Ograniczenie kontaktów handlowo-gospodarczych z Zachodem utrudniało krajom bloku wschodniego zaopatrzenie własnych rynków zarówno w dobra inwestycyjne, jak również deficytowe towary konsumpcyjne i przemysłowe. Powstałe z tego powodu braki ograniczały w dużej mierze rozwój zdolności produkcyjnych, powodując dodatkowo wzrost niezadowolenia społecznego.
- Wspomniany wyżej wybór Gorbaczowa na sekretarza generalnego KC KPZR 11 marca 1985 r. odegrał istotną rolę w powrocie do tzw. drugiej fazy odprężenia Wschód–Zachód. Z jego inicjatywy ZSRR sformułował liczne propozycje rozbrojeniowe pod adresem USA i NATO, zamierzając nie dopuścić do dalszego wyścigu zbrojeń, w tym przede wszystkim realizacji przez administrację prezydenta Ronalda Regana programu Strategicznej Inicjatywy Obrony (SDI), zmierzającego do budowy kosztownych tarcz antyrakietowych. Realizacja amerykańskiego programu SDI była ogromnym wyzwaniem dla ZSRR, ponieważ chcąc uniknąć dalszej konfrontacji i wydatków zbrojeniowych, musiał iść na znaczne ustępstwa w rodzajach ofensywnych broni nuklearnych. Utrzymujący się impas rozbrojeniowy podczas dwóch spotkań na szczycie Gorbaczow–Regan (Genewa 1985 oraz Reykjavik 1986) doprowadził w końcu do przewyciężenia trudności i zawarcia przez USA i ZSRR w Waszyngtonie 7 grudnia 1987 r. układu INF.
- Powyższy sukces rozbrojeniowy USA–ZSRR przyczynił się w dużym stopniu do przewyciężenia licznych uprzedzeń, stwarzając ponownie dogodny klimat do dialogu i odprężenia w stosunkach Wschód–Zachód, o czym świadczyła rewizyta prezydenta Reagana w Moskwie w lecie 1988 r. Z drugiej strony należy jednak sobie uzmysłwić, że zniszczone zasoby INF stanowiły zaledwie 4%

ogółu amerykańskich i radzieckich potencjałów nuklearnych [por. Jacobsen 2000: 27–33].

- Mimo ograniczonych efektów konferencji przeglądowej KBWE w Madrycie 1980–1983, nie doszło do zaniechania poszukiwań mechanizmów budowania zaufania między Wschodem i Zachodem. Świadczyły o tym między innymi udzielenie podczas konferencji madryckiej KBWE zgody na zwołanie w Sztokholmie konferencji odnośnie budowy zaufania i bezpieczeństwa w Europie. Konferencja Budowy Środków Zaufania i Rozbrojenia w Europie (KSVE) odbyła się z przerwami w latach 1984–1986. Jej istota polegała na uzgodnieniu przez państwa członkowskie, zwłaszcza NATO i Układu Warszawskiego, zasad wzajemnej obserwacji przesunięć i manewrów wojskowych, jak również przekazywania dodatkowych informacji o uzbrojeniu i ruchach wojsk, które doprowadziły nie tylko do złagodzenia konfrontacji oraz napięć, stwarzając przesłanki do zapobiegania możliwości dojścia do przypadkowego konfliktu między obu przeciwstawnymi ugrupowaniami polityczno-militarnymi w Europie [zob. szerzej Maledowski 1998: 499–524]. W tym kontekście warto podkreślić, że zarówno współdziałanie na polu rozbrojenia między USA a ZSRR, jak również pozytywne wyniki konferencji KSWA w Sztokholmie, ożywiły proces KBWE. Świadczyły o tym wymownie wyniki kolejnej konferencji przeglądowej KBWE w Wiedniu od 4 listopada 1986 r. do 19 stycznia 1989 r. Odbyła się ona już w bardziej sprzyjających okolicznościach powrotu do dialogu i odprężenia Wschód–Zachód, przynosząc postęp we wszystkich 3 koszykach:
  - a) na polu przestrzegania praw człowieka, swobody poruszania się i innych,
  - b) rozszerzenia współpracy gospodarczej, naukowo-technicznej, kooperacji przemysłowej i ochrony środowiska naturalnego,
  - c) intensyfikacji i ułatwieniu akcji łączenia rodzin, zwiększenie kontaktów międzyludzkich, przepływu informacji itp.

Dokument końcowy konferencji przeglądowej KBWE w Wiedniu oraz jego załączniki precyzowały także dalsze postępowanie w kwestii rokowañ w sprawie konwencjonalnych sił zbrojnych „23” państw oraz środków budowy zaufania i bezpieczeństwa „33” państw w Europie, które zostały zrealizowane w 1990 r. [por. szerzej Rotfeld 1990: 130–233].

Uchwały konferencji przeglądowej KBWE w Wiedniu z 1989 r. miały przełomowe znaczenie, ponieważ odzwierciedlały dokonujący się przełom w stosunkach Wschód–Zachód, zarówno w odniesieniu do zbliżenia między USA i ZSRR, jak również zacieśnienia współpracy między krajami bloku wschodniego a Wspólnotami Europejskimi. W tej drugiej kwestii istotne znaczenie miały prowadzone w latach 1985–1988 rozmowy, między RWPG oraz Wspólnotami Europejskimi, których efektem było z jednej strony uznanie międzynarodowe Wspólnot Europejskich oraz nawiązanie z nimi poprzez poszczególne kraje bloku wschodniego w latach 1988–1989 tzw. układów kooperacyjnych. Porozumienia powyższe usankcjonowały nasilające się powiązania i preferencje gospodarczo-handlowe bloku wschodniego z Europą Zachodnią, wskazując zarazem na systematycznie obniżanie wysokości obrotów handlowych i współpracy gospodarczej w ramach RWPG. Tendencje i procesy powyższe uwidaczniały wyraźnie kształtujące się

zróznicowanie w łonie bloku wschodniego, sprzyając w perspektywie krótko- i średniofalowej nadejściu „Jesieni Ludów” oraz upadku „realnego socjalizmu” w Europie Środkowo-Wschodniej. Stąd też stanowią one wyraźną cezurę otwierającą nowe perspektywy bezpieczeństwa i współpracy w skali ogólnoeuropejskiej w latach 90.

Poważną rolę w kierunku zróznicowania się bloku wschodniego miały wspomniane już wyżej reformy M. Gorbaczowa – „przebudowa i nowe myślenie” [por. Gorbaczow 1988]. Zmierały one do przebudowy i stabilizacji ZSRR w sferze politycznej i społeczno-gospodarczej. Mimo ogromnej koncentracji władzy w partii – sekretarz generalny od 1985 r. KC KPZR i w państwie – przewodniczący Rady Najwyższej od 1988 r. oraz prezydent ZSRR od 1990, przeprowadzone reformy państwa i gospodarki okazały się połowicznie. Doprowadziły one przede wszystkim do ograniczenia cenzury i pewnej otwartości mediów, jak też określonej liberalizacji gospodarki oraz systemu politycznego przy zachowaniu kierowniczej roli KPZR. Nie udało się natomiast poprawić sytuacji materialnej i zaopatrzenia społeczeństwa, które przesądziły o braku poparcia dla realizowanych z wielkimi oporami reform. Dodatkowo przyczyniło się to do narastania waśni i konfliktów na tle narodowościowym, z których najbardziej krwawym oraz brzemiennym w skutki okazał się konflikt między Azerami i Muzułmanami w Górskim Karabachu od 1986 r., będący także przyczyną starć zbrojnych między Armenią i Azerbejdżanem jako republik związkowych, którego do końca nie była w stanie rozwiązać ekipa Gorbaczowa.

Pod wpływem niepowodzenia reform oraz narastania napięć i konfliktów wewnętrznych, ekipa Gorbaczowa szukała sukcesów w polityce odprężenia Wschód–Zachód, wychodząc coraz bardziej naprzeciw oczekiwaniom i postulatom państw zachodnich. Do najważniejszych posunięć w tym kierunku należały między innymi:

- ogłoszenie przez Gorbaczowa w 1988 r. likwidacji dogmatu o utrzymującej się walce klasowej między socjalizmem a kapitalizmem w skali światowej,
- przyspieszenie zakończenia interwencji radzieckiej w Afganistanie, łącznie z wycofaniem stamtąd wojsk radzieckich, co nastąpiło na początku 1989 r.,
- cofnięcie przez ZSRR pomocy dla krajów rozwijających się o orientacji proradzieckiej, oraz poparcia i finansowania dla promoskiewskich ruchów narodowo-wyzwoleńczych [por. Brahm, Brumer, Hoemann 1991].

Posunięcia powyższe miały doprowadzić do jeszcze większego zacieśnienia współpracy ZSRR z krajami zachodnimi w ramach postępującego odprężenia międzynarodowego, pozwalając zarazem Moskwie na uzyskanie większej pomocy gospodarczo-finansowej ze strony Zachodu.

Przejęcie najwyższego stanowiska partyjnego przez Gorbaczowa w ZSRR nie doprowadziło początkowo do istotniejszych zmian w funkcjonowaniu bloku wschodniego. W maju 1985 r. po 30. latach istnienia działalność Układu Warszawskiego (UW) została przez wszystkie państwa członkowskie (Bułgaria, Czechosłowacja, Polska, NRD, Rumunia, Węgry i ZSRR) automatycznie bez jakichkolwiek zastrzeżeń, przedłużona na następne 30 lat. Stopniowo zaczęło się jednak różnicować stanowisko sojuszników wobec realizacji programu „przebudowy

i nowego myślenia” w ZSRR. Do krajów wyraźnie popierających reformy należały: Polska i Węgry. Bułgaria zajęła stanowisko wyczekujące, a do grona jej zdecydowanych przeciwników należały kierownictwa partyjno-państwowe w Czechosłowacji, NRD i Rumunii. W ciągu 1988 r. Gorbaczow i jego najbliżsi współpracownicy wyraźnie odcinali się od tzw. doktryny Breżniewa z 1968 r. o „ograniczonej suwerenności” krajów bloku wschodniego, dopuszczającej możliwość udzielenia „internacjonalistycznej pomocy”, czyli interwencję ZSRR i państw UW wobec jego członków, którzy zdecydowaliby się na własną drogę w budowaniu ustroju socjalistycznego. Najistotniejszym wydarzeniem było przemówienie Gorbaczowa na forum Zgromadzenia Ogólnego ONZ z 7 grudnia 1988 r., w którym przy okazji prezentowania pokojowej polityki ZSRR, deklarował prawo wszystkich państw, w tym także członków UW, do „własnego wyboru” w poszukiwaniu ustroju społeczno-politycznego [zob. Gorbatschow 1989].

Realizowana w drugiej połowie lat 80. przez Gorbaczowa polityka „przebudowy i nowego myślenia” w powiązaniu z poprawą stosunków amerykańsko-radzieckich, jak również postęпами procesu KBWE i rozbrojenia Wschód–Zachód doprowadziła do znacznych przekształceń oraz z różnicowania w bloku wschodnim. Z jednej strony nastąpił w nim zarówno podział państw na popierające i odrzucające reformy w ZSRR, z których pierwsze, głównie Węgry i Polska, również przeszły na drogę powolnych reform wewnętrznych. W krajach tych coraz większą rolę odgrywała organizująca się opozycja polityczna, która w drugiej grupie przeciwników reform mogła działać jedynie w podziemiu. Różnice powyższe będą miały istotny wpływ na przebieg „Jesieni ludów” 1989 r.

13.2. Współzależność postępującego rozkładu realnego socjalizmu w krajach Europy Środkowo-Wschodniej a zjednoczeniem Niemiec i rozpadem ZSRR 1989–1991

W latach 1989–1991 doszło w boku wschodnim do kumulacji złożonych wydarzeń i procesów o charakterze wewnętrznym i zewnętrznym, z których najistotniejsze znaczenie miały przede wszystkim:

- nasilenie się trudności społeczno-gospodarczych w krajach bloku wschodniego, które doprowadziły do głębokiego kryzysu politycznego i konieczności zabiegania o pomoc ze strony państw zachodnich, zwłaszcza Wspólnot Europejskich i USA, co z kolei zmuszało ZSRR i jego sojuszników do udzielenia znacznych koncesji państwom zachodnim, w tym zwłaszcza w zakresie ochrony i przestrzegania praw człowieka, co stanowiło ważny element kontynuacji II fazy odprężenia Wschód–Zachód [por. Friedrich Ebert Stiftung, hrsg. 1989],
- odgrywanie coraz większej roli przez opozycję w krajach Europy Środkowo-Wschodniej, która dzięki szerokiemu poparciu społecznemu przejęła na przełomie 1989/1990 roku władzę i odpowiedzialność polityczną, przyczynia-

jąc się do upadku „realnego socjalizmu” jako systemu oraz postawienia pod znakiem zapytania dalsze istnienie bloku wschodniego [zob. Wolff-Powęska 1998],

- ukształtowanie się nowego położenia geopolitycznego w Europie oraz dalszego osłabienia ZSRR i całego bloku wschodniego, sprzyjające przystąpieniu NRD do RFN oraz pokojowemu zjednoczeniu Niemiec w latach 1989/1990 [Cziomer 2006],
- pogłębienie się w latach 1990–1991 kryzysu wewnętrznego i destabilizacji ZSRR, których następstwem był jego rozpad pod koniec 1991 r. [Gorbaschow 1999].

Najbardziej zorganizowany był ruch opozycyjny w Polsce, gdzie w wyniku strajków i akcji protestacyjnych od 1980 r., zalegalizowano w 1981 r. Związek Zawodowy „Solidarność”, który po delegalizacji 13 grudnia 1981 r. prowadził nadal działalność podziemną. W wyniku ponownej fali strajków w 1988 r. oraz rozmów i ustaleń „okrągłego stołu” w 1989 r. z udziałem przedstawicieli władz i opozycji, skupionej wokół ponownie zalegalizowanej „Solidarności”, doszło do uzgodnienia kompromisu w formie wyborów parlamentarnych do sejmu kontraktowego i całkowicie wolnego senatu w czerwcu 1989 r. Jednak zamiast kompromisowego podziału władzy między rząd i opozycję od jesieni 1989 r. ta druga uzyskała przewagę w Sejmie i całkowitą kontrolę nad senatem, tworząc także pierwszy niekomunistyczny rząd w Europie Środkowo-Wschodniej. Pod koniec 1990 r. rozbita już opozycja postsolidarnościowa przejęła całą władzę w Polsce, wprowadzając również głębokie reformy rynkowe.

Przeobrażenia w Polsce miały istotny wpływ na przyspieszenie reform na Węgrzech, gdzie dokonano zmiany nazwy państwa na Republikę Węgierską w wyniku referendum z 26 listopada 1989 r. oraz uzgodniono termin powszechnych wolnych wyborów na 25 marca 1990 r. W ich wyniku również opozycja na czele z opozycyjnym Forum Demokratycznym utworzyła rząd koalicyjny.

W Czechosłowacji władze komunistyczne nie zamierzały początkowo przekazywać władzy opozycji, która była wcześniej rozproszona w wielu grupach politycznych, skupiając się stopniowo w Forum Obywatelskim. Jednak nasilanie się demonstracji i protestów od jesieni 1989 r. zmusiło władze do ustępstw. Przełomowe znacznie miał wybór 29 grudnia 1989 r. znanego pisarza i działacza opozycyjnej Karty 77 Vaclawa Havla na prezydenta przez Zgromadzenie Narodowe w starym składzie z udziałem opozycji. Dopiero powszechne i wolne wybory parlamentarne z 8 i 9 czerwca 1990 r. dały zwycięstwo Forum Obywatelskiemu.

Nieco inaczej potoczyły się wydarzenia w Bułgarii, Rumunii, Albanii i NRD. W pierwszych trzech krajach opozycja polityczna była słaba i dlatego nie odegrała większej roli w przemianach. Wychodziły one raczej z opozycyjnych kręgów partyjnych o nastawieniu liberalno-demokratycznym. Dotyczyło to głównie Bułgarii, gdzie po ustąpieniu długoletniego I sekretarza BPK doszło, na wzór polski, do „okrągłego stołu” między reformatorskim skrzydłem BPK i przedstawicielami ok. 40. grup opozycyjnych. W wyniku pierwszych wolnych wyborów parlamentarnych 10 i 17 czerwca 1990 r. komuniści, występujący pod nazwą Bułgarskiej Partii Socjalistycznej, utrzymali się u władzy. Zjednoczona opozycja jako Unia Sił De-

mokratycznych przejęła władzę dopiero w wyniku kolejnych wyborów w 1991 r. W Rumunii doszło 22 grudnia 1989 r. do przewrotu wojskowego skierowanego przeciwko dyktaturze sprawującego nieprzerwanie władzę od 1965 r. Nicolae Ceaușescu. Przeciwko Ceaușescu wystąpiły oddziały wojskowe, sprzyjające odsunięty od władzy działaczom na czele z Ionem Iliescu. Po straceniu Ceaușescu wraz żoną 26/27 grudnia 1989 r. na czoło utworzonego Frontu Wyzwolenia Narodowego wysunął się Iliescu, który doprowadził do załagodzenia najbardziej restrykcyjnych przepisów reżimu Ceaușescu. Postkomuniści wygrali również wybory parlamentarne, a Iliescu został pierwszym prezydentem Rumunii w 1990 r. Albania jako najbiedniejsze państwo w Europie nie należała formalnie do bloku wschodniego (z UW wystąpiła w 1968 r.). Pod wpływem wydarzeń w innych państwach Europy Środkowo-Wschodniej i Południowej, przywódca KPA Ramiz Alia zainicjował w maju 1990 r. ograniczone reformy rynkowe i administracyjne. Nie przyczyniły się one jednak do stabilizacji sytuacji wewnętrznej i poprawy sytuacji międzynarodowej Albanii, która również po 1991 r. pozostawała w cieniu konfliktu jugosłowiańskiego [por. szerzej Parzymies 2004: 159 i nast.].

Najbardziej brzemiennie w skutki były jednak wydarzenia w NRD z lata i jesieni 1989 r. Były one następstwem szeregu obiektywnych i subiektywnych czynników, z których najważniejsze to:

- Zainteresowanie przez kierownictwo partyjno-państwowe NRD na czele z Erichem Honeckerem, jako sekretarzem generalnym Socjalistycznej Partii Jedności Niemiec (SED) i przewodniczącym Rady Państwa NRD, kontynuacją II fazy procesu odprężenia Wschód–Zachód, a zwłaszcza rozbudową kontaktów i współpracy z RFN ze względu na wymierne korzyści finansowe i gospodarcze. Z uwagi na brak granicy celnej między NRD a RFN oraz korzystne regulacje tzw. handlu wewnątrzniemieckiego, gospodarka NRD miała nieograniczony dostęp nie tylko do rynku zachodniemieckiego, ale również Wspólnot Europejskich. Mogła także liczyć na korzystne kredyty ze strony rządu federalnego oraz zchodniemieckich kół gospodarczo-finansowych. Z punktu widzenia rządu federalnego utrzymywana bliska współpraca z władzami NRD miała również służyć poszerzaniu oraz zacieśnianiu kontaktów między Niemcami po obu stronach Łaby, tworząc dogodne przesłanki dla perspektywicznego i pokojowego osiągnięcia jedności niemieckiej.
- Sytuacja powyższa doprowadziła do z jednej strony zaniechania reform wewnętrznych, a z drugiej do ograniczania swobody wyjazdów do RFN ludzi młodych ze względu na obawy ucieczek z NRD. Dodatkowo dopuszczano się masowego naruszania praw człowieka i ostrego zwalczania oporu ze strony umacniającej się wokół struktur kościoła ewangelickiego opozycji politycznej. Nie bez znaczenia był również fakt, że kierownictwo NRD, w obawie przed krytyką własnego postępowania, zdecydowanie odrzucało politykę „przebudowy i nowego myślenia” Gorbaczowa w ZSRR, która cieszyła się dużą popularnością, zwłaszcza wśród młodzieży i ludzi w średnim wieku.
- Pod wpływem przemian w Polsce i na Węgrzech w lecie 1989 r. zdeterminowani mieszkańcy NRD wykorzystali urlopy do masowych ucieczek przez Czechosłowację na Węgry, skąd początkowo nielegalnie się przemieszczali się

przez Austrię na pobyt stały do RFN. Ze względu na masowy charakter powyższych wyjazdów, ekipa Honeckera próbowała zakazać wyjazdów na Węgry, co jednak spowodowało masowe protesty i demonstracje w NRD, zwłaszcza w Lipsku, szczególnie na przełomie lata i jesieni 1989 r. Równocześnie rząd węgierski na początku września 1989 r. doprowadził do otwarcia granicy państwowej z Austrią, umożliwiając w sumie wyjazd bez ograniczeń obywatelom NRD przez Austrię do RFN. W wyniku porozumienia między NRD a RFN i władzami Czechosłowacji do RFN wyjechało tysiące obywateli NRD. Bezradność władz NRD wobec masowych wyjazdów i protestów obywateli doprowadził do dymisji Honeckera i całej ekipy rządzącej 16 października 1989 r. Decydujące znaczenie miało między innymi to, że kierownictwo ZSRR, na czele z Gorbaczowem, odmówiło poparcia dla próby siłowego zdławienia oporu mieszkańców.

Nowe władze NRD, na czele z Egonem Krenzem i Hansem Modrowem, nie były już w stanie opanować sytuacji, decydując się między innymi na otwarciu 9 listopada 1989 r. muru berlińskiego bez uzgodnienia z władzami radzieckimi. Decyzja powyższa stworzyła całkowicie nową sytuację w podzielonych Niemczech, doprowadzając do niekontrolowanych migracji z NRD do RFN. Równocześnie pogarszanie się sytuacji społeczno-gospodarczej spowodowało od późnej jesieni 1989 r. coraz głośniejsze apele o zjednoczenie się Niemiec.

- Załamania się wewnętrzne NRD sprzyjało koncepcji RFN odnośnie pokojowego oraz długofalowego przywrócenia jedności państwowo-narodowej Niemiec. Proces powyższy uległ jednak przyspieszeniu ze względu na zaostrenie się kryzysu wewnętrznego oraz radykalizację nastrojów społecznych w NRD. Rząd federalny z kanclerzem Helmutem Kohlem wykorzystał powyższe nastroje, doprowadzając w pierwszej kolejności do podważenia pozycji następczyni SED-PDS jako głównej partii rządzącej i doprowadzenia do ukształtowania nowego systemu partyjnego w NRD. W wyniku przyspieszonych wyborów do Izby Ludowej 18 marca 1990 r. w NRD wykrystalizował się nowy układ polityczny, pozwalający na utworzenie rządu koalicyjnego CDU/FDP i SPD, który był całkowicie uzależniony od pomocy RFN. Dzięki skoordynowaniu przez rząd federalny w Bonn działań wewnętrznych i międzynarodowych w ciągu niespełna 10. miesięcy doszło do pokojowego zjednoczenia Niemiec.

Trzy najważniejsze fazy procesu zjednoczenia Niemiec w aspekcie wewnętrznym:

- podpisanie 18 maja 1990 r. układu państwowego między NRD a RFN o ustanowieniu unii walutowej, gospodarczej i społecznej oraz jej wejście w życie 1 lipca 1990 r.;
- uchwała Izby Ludowej NRD z 23 sierpnia 1990 r. o przystąpieniu NRD do RFN na podstawie artykułu 23 UZ oraz przeprowadzenia wyborów w pięciu nowo utworzonych krajach 14 października 1990 r.;
- podpisanie układu między NRD a RFN o przywróceniu jedności Niemiec (traktat zjednoczeniowy) 31 sierpnia 1990 r., który wszedł w życie 3 października 1990 r.

Z punktu widzenia prawnopolitycznego ogromne znaczenie miały wybory do Bundestagu z 2 grudnia 1990 r., które o tyle zakończyły proces jedności państwowej, że wyłoniły jednolitą reprezentację parlamentarną, a w konsekwencji także ekipę rządzącą całych Niemiec.

Proces szybkiego przywrócenia jedności Niemiec 1989–1990 miał oczywiście, oprócz wymiaru wewnętrznego, także aspekt zewnętrzny. Pod względem międzynarodowym istota problemu sprowadzała się do pytania: na jakich warunkach cztery mocarstwa i inni uczestnicy stosunków międzynarodowych wyrażą zgodę na zjednoczenie Niemiec oraz jakie miejsce zajmą zjednoczone Niemcy w nowych strukturach europejskich? Wymagało to od dyplomacji RFN umiejętnej koordynacji wielu działań zmierzających do osiągnięcia korzystnych rozstrzygnięć w kwestii ostatecznego przewyciężenia podziału Niemiec.

W zimie 1989/90 RFN dostosowała do swoich celów strategicznych określoną taktykę postępowania, która zmierzała do wykorzystania rozwoju sytuacji wewnętrznej NRD, a szczególnie groźbę jej destabilizacji oraz coraz głośniejsze wołanie o przywrócenie jedności niemieckiej, dla pozyskania przychylności sojuszników i partnerów i najważniejszych państw europejskich. Ponadto starano się, przez liczne konsultacje, lansować tezę, że przystąpienie NRD do RFN, w myśl artykułu 23 UZ, jest zgodne z prawem międzynarodowym i wzmocni proces KBWE w Europie. W ujęciu syntetycznym dyplomacja RFN stawiała sobie następujące zadania:

- 1) doprowadzenie do równouprawnienia obu państw niemieckich w toku nadchodzących rokowań,
- 2) odrzucenie regulacji w formie traktatu pokojowego,
- 3) osiągnięcie zniesienia zwierzchnictwa i odpowiedzialności czterech mocarstw za „Niemcy i Berlin jako całość”, które zachowały się nieprzerwanie od 5 czerwca 1945 r.,
- 4) uzyskanie przez zjednoczone Niemcy pełnej suwerenności i zależności bez jakichkolwiek ograniczeń i dyskryminacji,
- 5) doprowadzenie do możliwie szybkiego wyprowadzenia wojsk radzieckich,
- 6) uregulowanie kwestii granicy z Polską po osiągnięciu pełnej suwerenności.

Zadania powyższe prezentowano na spotkaniach wielostronnych, a więc przykładowo na forum NATO, Wspólnot Europejskich, ONZ, KBWE i innych, jak również w trakcie wielu konsultacji bilateralnych. Generalnie dzięki wzrastającej roli i pozycji międzynarodowej RFN, dyplomacji zachodniemieckiej udało się uzyskać zrozumienie i przychylność większości partnerów zachodnich oraz ZSRR. Poparcie USA miało o tyle znaczenie, że udało się zrezygnować z klasycznych rokowań wokół traktatu pokojowego z Niemcami. Wymagałoby to bowiem zorganizowania konferencji z 67 państwami koalicji antyhitlerowskiej i to o trudnym do przewidzenia przebiegu oraz roszczeniach finansowych. Z drugiej strony dyplomacja RFN przez cały okres powojenny stawiała jednak zawarcie traktatu pokojowego jako jeden z najważniejszych elementów rozwiązania kwestii niemieckiej. Dlatego też zagadnienie to miało tak istotne znaczenie. W związku z powyższym, przy poparciu USA i w konsultacji z czterema mocarstwami, przyjęto formę rozmów „2+4”, czyli dwa państwa niemieckie oraz cztery mocarstwa, jako

najbardziej właściwego gremium do przywrócenia jedności Niemiec w aspekcie zewnętrznym. Stało się to możliwe po wspomnianej już wyżej wizycie kanclerza Kohla w Moskwie 10–12 lutego 1990 r., kiedy to Gorbaczow wyraził zgodę na to, aby o sposobie zjednoczenia Niemiec zdecydowali sami Niemcy w NRD i RFN. Oznaczało to bowiem, że ZSRR nie stawia żadnych przeszkód, aby NRD przystąpiło do RFN, lecz w ramach konferencji „2 + 4” należało jedynie uwzględnić związane z tym kwestie międzynarodowe.

Wśród mocarstw zachodnich najbardziej przychylnie zjednoczeniu Niemiec były USA. Prezydent George Bush oraz sekretarz stanu James Baker należeli do najczęściej konsultowanych sojuszników RFN. Ze względu na wewnętrzne trudności gospodarcze oraz zmianę sytuacji międzynarodowej po przewyciężeniu konfliktu Wschód–Zachód byli oni skłonni nie tylko poprzeć zabiegi RFN, lecz także przyznać jej większą rolę i znaczenie międzynarodowe. W dobie narastającego kryzysu wewnętrznego ZSRR oraz ogromnych kosztów transformacji postkomunistycznych krajów Europy Środkowo-Wschodniej wzmocnienie pozycji Niemiec miało się dokonać przy spełnieniu dwóch warunków:

- 1) zjednoczone Niemcy pozostaną członkiem NATO, gdzie USA zachowają pozycję czołowego mocarstwa,
- 2) nie dojdzie do kształtowania się nowych struktur bezpieczeństwa europejskiego bez udziału RFN.

Generalnie można stwierdzić, że we wszystkich fazach rozmów „2 + 4” administracja USA popierała zjednoczenie Niemiec, choć czasem wyrażała dezaprobatę dla tworzenia przez RFN faktów dokonanych. Stanowisko USA miało duży wpływ na postępowanie pozostałych mocarstw zachodnich, szczególnie zaś Wielkiej Brytanii i ZSRR.

Nieco odmiennie kształtowały się stanowiska Francji i Wielkiej Brytanii, które jako państwa europejskie oraz członkowie Wspólnot Europejskich uważały, że proces jedności niemieckiej przebiega zbyt szybko.

Najtrudniejsza była sytuacja ZSRR w związku z nieuchronnym zjednoczeniem Niemiec. Już wiosną i latem 1989 r. eksperci oraz najbliżsi doradcy Gorbaczowa zastanawiali się nad konsekwencjami zjednoczenia Niemiec dla ZSRR. Chodziło zarówno o kwestie bezpieczeństwa, w tym wycofanie ok. 400 000 wojsk z Niemiec, jak również straty ekonomiczne, wynikające z załamania się, a następnie upadku NRD. Z drugiej strony zarówno Gorbaczow, jak też Szewardnadze znajdowali się pod ciągłą presją sił konserwatywnych w KPZR, które oskarżały ich o zdradę interesów państwowych ZSRR. Zasadnicze znaczenie dla dyplomacji radzieckiej miały:

- precyzyjne określenie statusu międzynarodowego Niemiec po zjednoczeniu, aby nie wzmocniało to NATO i nie osłabiało ZSRR,
- uwzględnienie interesów gospodarczych ZSRR poprzez zawarcie szeregu układów i porozumień bilateralnych.

Pierwsza sprawa miała znaczenie strategiczne oraz prestiżowe dla ZSRR i RFN, która wyraźnie odrzucała status neutralności zjednoczonych Niemiec. Kohl i Genscher nie stwarzali żadnych złudzeń, że nie zgodzą się na rezygnację Niemiec z przynależności do NATO, ale równocześnie wykazywali daleko idące zrozumie-

nie dla interesów gospodarczych ZSRR. Dawało to nadzieję na porozumienie, tym bardziej, że RFN była skłonna pomóc w budowie mieszkań dla żołnierzy i oficerów wojsk radzieckich po ich wycofaniu z Niemiec. Stanowiło to podstawę zbliżenia stanowisk w toku konsultacji dwustronnych oraz rozmów „2+4”.

Oprócz stanowiska czterech mocarstw duże znaczenie miała także postawa pozostałych sojuszników RFN w NATO i jej partnerów we Wspólnotach Europejskich. Generalnie można stwierdzić, że kraje NATO przyjęły jako ważną wykładnię stanowisko USA oraz zapewnienie RFN, że nie ma zamiaru opuszczania sojuszu atlantyckiego. Natomiast bardziej skomplikowana była postawa Komisji Europejskiej w Brukseli czy członków Wspólnot Europejskich, którzy obawiali się nie tylko spowolnienia tempa integracji europejskiej, ale przede wszystkim następstw ogromnych kosztów zjednoczenia Niemiec. Zarówno Komisja Europejska, jak też Parlament Europejski w Strasburgu popierały prawo Niemców do samostanowienia, ale byli zdania, że musi się to wiązać z przestrzeganiem dotychczas zawartych układów międzynarodowych.

Przełomowe znaczenie miał szczyt Wspólnot Europejskich w Dublinie 28 kwietnia 1990 r., na którym rząd federalny przyjął konkretne zobowiązania w sprawie przyspieszenia tempa tworzenia Wspólnego Rynku Wewnętrznego do 1 stycznia 1993 r. oraz przejęcia kosztów zjednoczenia Niemiec. Komisja EWG w Brukseli przystąpiła wówczas do prac nad całkowitym zespoleniem NRD ze Wspólnotami Europejskimi, a następnie Parlament Europejski przyznał deputowanym z Izby Ludowej NRD status obserwatorów.

Po Jesieni Ludów 1989 r. większość krajów Europy Środkowo-Wschodniej popierała zjednoczenie Niemiec. Znalazło to między innymi odzwierciedlenie na posiedzeniu ministrów spraw zagranicznych Układu Warszawskiego w Pradze 17 marca 1990 r., podczas którego poparto połączenie NRD i RFN, podkreślając, że musi to być powiązane z procesem jedności ogólnoeuropejskiej. Skoro jednak Polska, Węgry i Czechosłowacja widziały możliwość przynależności zjednoczonych Niemiec do NATO, to ZSRR był temu zdecydowanie przeciwny, sugerując konieczność przyjęcia przez zjednoczone Niemcy statusu państwa neutralnego.

Warto zasygnalizować stanowisko Polski wobec procesu jedności niemieckiej w latach 1989/90. Już w trakcie wizyty kanclerza w Polsce, 9–16 listopada 1989 r., pierwszy rząd w Polsce bez zastrzeżeń poparł prawo Niemców do samostanowienia i zjednoczenia, oczekując jednak od rządu federalnego jednoznacznego zajęcia stanowiska w kwestii ostatecznego uznania granicy na Odrze i Nysie Łużyckiej. Kohl nie złożył jednak takiej deklaracji ani w Warszawie, ani też po powrocie, argumentując, że w kwestii powyższej decyzję może podjąć tylko rząd ogólnoniemiecki po zjednoczeniu Niemiec. Wywołało to poważne rozczarowanie w Warszawie. Przybrało ono jeszcze większe rozmiary w lutym i marcu 1990 r., kiedy Kohl pod wpływem różnych grup nacisku, a zwłaszcza lobby związanego ze Związkiem Wypędzonych, uzależniał w ogóle jakkolwiek zgodę na uznanie granicy zachodniej Polski od wcześniejszej rezygnacji Polski z roszczeń odszkodowawczych dla własnych obywateli. Mimo że stanowisko powyższe miało wyraźnie taktyczny charakter, to jednak rzuciło cień na stosunki polsko-niemieckie. Dyplomacja polska szukała zaś poparcia u mocarstw zachodnich, głównie we Francji

i Wielkiej Brytanii, domagając się także udziału w rozmowach „2+4”, kiedy będzie rozstrzygana sprawa granic europejskich. Również w tej kwestii Kohl zajął negatywne stanowisko, co jeszcze bardziej skomplikowało stosunki Polski z RFN.

Idea rozmów „2+4” zrodziła się w toku konsultacji nad sposobem ustanowienia suwerenności zjednoczonych Niemiec oraz wyjęcia ich spod praw i obowiązków czterech mocarstw. W sumie odbyły się trzy rundy rozmów „2 + 4” (Bonn 5 maja, Berlin 22 czerwca i Paryż 17 lipca 1990). Natomiast w Moskwie 12 września 1990 r. podpisano dokument końcowy: „Traktat o ostatecznej regulacji w odniesieniu do Niemiec”. Między poszczególnymi rundami rozmów odbyło się szereg konsultacji dwustronnych, głównie z udziałem RFN, które miały na celu bądź to przygotować oficjalne spotkania, bądź też usunąć narastające trudności i niejasności merytoryczne.

Głównym tematem pierwszej rundy rozmów „2+4”, z udziałem ministrów spraw zagranicznych dwóch państw niemieckich i czterech mocarstw, były przede wszystkim kwestie granic w Europie oraz przynależności zjednoczonych Niemiec do NATO. ZSRR domagał się odrębnego rozpatrywania jedności wewnętrznej i zewnętrznej Niemiec, co w praktyce miało oznaczać, że zwierzchnictwo mocarstw nad zjednoczonymi Niemcami miało się utrzymać także po połączeniu NRD i RFN. Było to trudne do przyjęcia przez RFN. Dlatego przed drugą rundą Kohl udał się na dwie krótkie wizyty do USA (17 maja i 5–8 czerwca 1990), aby przed spotkaniem Bush–Gorbaczow 17 maja 1990 r. uzyskać poparcie dla stanowiska RFN. ZSRR Kohl zaoferował 5 mld DM kredytu, by załagodzić jego stanowisko w kwestii swobody wyboru sojuszu przez zjednoczone Niemcy. Na przełomie maja/czerwca 1990 r. odbyła się cała seria spotkań Genschera z Szewardnadze, aby doprowadzić do dalszego zbliżenia stanowisk RFN–ZSRR.

Drugą sprawą równie kontrowersyjną było ostateczne uznanie przez zjednoczone Niemcy polskiej granicy zachodniej. RFN ze względów prawno-międzynarodowych i uporu samego Kohla odmawiała jej uznania przed formalnym zjednoczeniem Niemiec, odrzucając także propozycję – co sugerował rząd Polski – aby przynajmniej stosowny układ parafować, a dopiero w terminie późniejszym podpisać i ratyfikować przez parlament ogólnoniemiecki. W rezultacie po wielu konsultacjach uzgodniono rozwiązanie i 21 czerwca 1990 r. w jednobrzmiących deklaracjach Bundestag oraz Izba Ludowa NRD nie tylko uznały ostateczny charakter polskiej granicy zachodniej, lecz określiły ją jako wiążącą dla zjednoczonych Niemiec. Polska miała zaś uczestniczyć w tej fazie konferencji „2+4”, gdzie będą rozpatrywane kwestie graniczne. Mocarstwa uzgodniły to podczas drugiej rundy obrad „2+4” w Berlinie 22 czerwca 1990 r. Zaś polskiego ministra spraw zagranicznych zaproszono na spotkanie „2+4” w Paryżu 17 lipca 1990 r. [zob. szczegółowo: Barcz 1994].

Rząd RFN podjął przed trzecią rundą szerokie konsultacje z mocarstwami zachodnimi, uzyskując dla swojego stanowiska odnośnie do zjednoczenia gospodarczego i politycznego oraz przynależności do NATO poparcie: Rady Europejskiej w Dublinie 25/26 czerwca 1990 r., szczytu NATO w Londynie 5/6 lipca 1990 r. oraz obradującego 9–11 lipca 1990 r. szczytu gospodarczego siedmiu najbogatszych państw świata zachodniego w Houston w USA. Dopiero zapewniony o pełnym

poparcia Zachodu, Kohl udał się z wizytą do ZSRR, aby uzgodnić szczegóły porozumienia z Gorbaczowem. Wizyta Kohla w Moskwie oraz stronach rodzinnych Gorbaczowa na Kaukazie miała miejsce 15–17 lipca 1990 r. Charakter rozmów, w których uczestniczyli wszyscy ważniejsi ministrowie rządu federalnego, był niezwykle otwarty i rzeczowy, a towarzyszyła im niezwykle ciepła atmosfera. Efektem prac całego sztabu ekspertów po obu stronach było ustalenie kompromisu w spornych kwestiach. Jego istota sprowadzała się do dziesięciu punktów:

- 1) zjednoczone Niemcy obejmują RFN, NRD i cały Berlin,
- 2) z chwilą, gdy nastąpi zjednoczenie, wygasną całkowicie prawa czterech mocarstw i ich odpowiedzialność w odniesieniu do Niemiec i Berlina jako całości. Zjednoczone Niemcy uzyskają w tym momencie pełną i nieograniczoną suwerenność,
- 3) zjednoczone Niemcy, korzystając z pełnej i nieograniczonej suwerenności, mogą swobodnie i same zdecydować, czy chcą należeć do określonego sojuszu,
- 4) zjednoczone Niemcy zawrą z ZSRR dwustronny układ regulujący wycofanie wojsk z NRD,
- 5) w okresie obecności wojsk radzieckich na terytorium byłej NRD, nie będą na ten obszar rozszerzane żadne struktury NATO,
- 6) niezintegrowane oddziały Bundeswehry, tzw. oddziały obrony terytorialnej, mogą natychmiast po zjednoczeniu Niemiec być rozmieszczone na obszarze dzisiejszej NRD i Berlina,
- 7) na okres obecności wojsk radzieckich na terenie byłej NRD, mogą w Berlinie pozostać wojska trzech mocarstw zachodnich. W tej sprawie rząd RFN zawrze stosowny układ z mocarstwami zachodnimi,
- 8) po wycofaniu wojsk radzieckich z obszaru NRD i Berlina, mogą być w tej części Niemiec rozmieszczone także wojska niemieckie włączone do NATO, ale bez sprzętu służącego do odpalania broni atomowej. Obce wojska i broń atomowa nie mogą być tam przeniesione,
- 9) rząd federalny złoży jeszcze w toku bieżących rokowań wiedeńskich zobowiązanie redukcji sił zbrojnych zjednoczonych Niemiec w ciągu trzech do czterech lat do stanu osobowego 370 000 żołnierzy. Redukcja ta ma się rozpocząć z chwilą wejścia w życie pierwszego porozumienia wiedeńskiego. Oznacza to, że gdyby połączyć dotychczasową etatową liczebność Bundeswehry (495 000) i Narodowej Armii Ludowej (ok. 135 000), siły zbrojne przyszłych zjednoczonych Niemiec będą zmniejszone o 45%,
- 10) zjednoczone Niemcy zrezygnują z produkcji, posiadania i rozporządzania bronią ABC i pozostaną członkiem układu o nieprolifracji z 1968 r. podpisanego przez RFN w 1979 r.

Uzgodnienia RFN–ZSRR ze Stawropola przesądziły o pozytywnym przebiegu trzeciej rundy rozmów „2+4” w Paryżu 17 lipca 1990 r. z udziałem polskiego ministra spraw zagranicznych Krzysztofa Skubiszewskiego. Polska wyraziła zgodę na to, że sprawa uznania granicy na Odrze i Nysie Łużyckiej zostanie uzgodniona ze zjednoczonymi Niemcami w odrębnym układzie. Natomiast traktat o ostatecznej regulacji w odniesieniu do Niemiec nie powinien zawierać żadnych dwuznacz-

nych sformułowań. Było to o tyle ułatwione, że wcześniej parlamenty obu państw niemieckich wykreśliły stosowne akapity artykułu 23 UZ oraz doprowadziły w nim do wspomnianej wyżej modyfikacji, która wykluczała istnienie jakichkolwiek dwuznaczności. Podpisanie traktatu „2+4” uzgodniono na 12 września 1990 r. w Moskwie.

Przedstawione wyżej syntetycznie regulacje niemiecko-radzieckie otworzyły drogę do podpisania 12 września 1990 r. traktatu o ostatecznej regulacji w odniesieniu do Niemiec, który podpisali ministrowie spraw zagranicznych państw biorących udział w rozmowach „2+4”.

Składał się on z obszernej preambuły oraz dziesięciu artykułów, w których zawarto efekty kilkumiesięcznych rozmów i konsultacji, w tym prawie wszystkie uzgodnienia między Kohlem a Gorbaczowem ze Stawropola. RFN uzyskała wszystkie swoje cele strategiczne, w tym pełną suwerenność i prawo wyboru sojuszy. Musiała przyjąć jednoznaczne zobowiązania prawnomiędzynarodowe oraz w aspekcie prawa państwowego (łącznie ze zmianą UZ) w odniesieniu do swych granic powojennych, w tym polskiej granicy zachodniej. Traktat precyzował także zobowiązania Niemiec w dziedzinie rozbrojenia, stacjonowania wojsk sojusznicych oraz inne kwestie szczegółowe.

1 października 1990 r. – podczas obrad ZO ONZ w Nowym Jorku – szefowie dyplomacji czterech mocarstw w stosownym oświadczeniu zrezygnowali ze swoich praw i odpowiedzialności wobec Niemiec. Oznaczało to, że jeszcze przed wejściem w życie traktatu zjednoczeniowego NRD–RFN, z punktu widzenia zewnętrznego, Niemcy odzyskały formalne atrybuty suwerenności. Mocarstwa zachodnie ratyfikowały traktat jeszcze w październiku/listopadzie 1990 r., a ZSRR i Niemcy w połowie marca 1991 r.

Reasumując: dzięki traktatowi „2+4” zjednoczone Niemcy znacznie poszerzyły swobodę działania międzynarodowego. Oznaczało to także przejście większej odpowiedzialności Bonn w stosunkach międzynarodowych, co postawi w latach dziewięćdziesiątych na porządku dziennym wiele nowych problemów i wyzwali przed polityką zagraniczną zjednoczonych Niemiec.

Na przełomie 1989/90 nastąpiła koncentracja władzy w rękach Gorbaczowa, który pełnił nie tylko funkcję sekretarza generalnego KC KPZR, ale dodatkowo prezydenta ZSRR. Centralizacja władzy w jednym ręku miała zapewnić z jednej strony przyspieszenie reform, a z drugiej – przeciwstawić się narastającym tendencjom odśrodkowym. W rzeczywistości jednak jego pozycja w latach 1990–1991 stawała się coraz słabsza. Wynikało to przede wszystkim z faktu, iż pogarszała się systematycznie sytuacja gospodarcza, co nie przysparzało reformom szerszego poparcia społecznego, a polityka wewnętrzna i zagraniczna budziły coraz więcej zastrzeżeń ze strony czynników konserwatywno-dogmatycznych w partii, wojsku oraz służbach specjalnych. Obserwowano bowiem z niepokojem proces stopniowego odrywania się republik bałtyckich, gdzie wyrosłe na fali „jawności i przebudowy” fronty ludowe jeszcze w latach 1988–1989 wydały oświadczenia suwerenności, a po brutalnych represjach radzieckich sił bezpieczeństwa 1990/91 oraz po przeprowadzonych referendum zimą 1991 r. Rady Najwyższe Litwy, Łotwy i Estonii podjęły formalne kroki na rzecz opuszczenia ZSRR. Gorbaczowowi i jego współ-

pracownikom nie udało się bowiem w porę wynegocjować nowego układu związkowego, który zapobiegłby secesji, przekształcając zarazem ZSRR w konfederację wolnych państw bądź też formę pośrednią między federacją a konfederacją. Miało to duży wpływ na usamodzielnianie się poszczególnych republik związkowych na czele z RFSRR.

Punktem przełomowym w pogłębieniu kryzysu polityczno-ustrojowego był nieudany pucz na czele z wiceprezydentem ZSRR Gennadijem Janajewem 19–21 sierpnia 1991 r. Został on szybko opanowany, ponieważ nie miał akceptacji społecznej, ani też poparcia w armii. Ważną rolę w jego zdławieniu odegrał prezydent RFSRR Borys Jelcyn, który od 1987 r. znajdował się w opozycji wobec Gorbaczowa. Wykorzystał, po zdławieniu puczu, swą silną pozycję polityczną, jako prezydent RFSRR, do odsunięcia na dalszy plan Gorbaczowa, doprowadzając między innymi do rozwiązania KPZR na terenie Rosji jako części składowej ZSRR, co jesienią 1991 r. umocniło tendencje odśrodkowe w skali całego imperium radzieckiego.

Po nieudanym puczu Moskwa uznała niezależność trzech krajów bałtyckich, które 17 września 1991 r. zostały formalnie przyjęte do ONZ. Od tej pory nie była to już sprawa wewnętrzna ZSRR. Było tylko kwestią czasu, kiedy uczynią to pozostałe republiki, które również, na wzór krajów bałtyckich, przeprowadziły z pewnym opóźnieniem procedurę ogłaszania niepodległości. Deklaracje niepodległości ogłaszały kolejno: Armenia 28 sierpnia 1990 r. (wcielając ją jednak w życie dopiero 21 września 1991), ogarnięta wojną domową Gruzja 9 kwietnia 1991 r., 24 sierpnia 1991 r. Ukraina, 26 sierpnia 1991 r. Białoruś, 27 sierpnia 1991 r. Mołdowa, 31 sierpnia 1991 r. Kirgizja, 31 sierpnia 1991 r. Uzbekistan, 9 września 1991 r. Azerbejdżan, 16 grudnia 1991 r. Kazachstan. Nie było to jednak w większości wypadków równoznaczne z wystąpieniem z ZSRR. Nie uczyniła tego Rosja, która uchodziła za potencjalnego i faktycznego sukcesora ZSRR. Od jej postawy zależał zatem pod koniec 1991 r. dalszy los ZSRR. Na gruzach ZSRR powstało 15 państw, z których 12 należy do WNP.

13.3. Następstwa przewycięzenia konfliktu Wschód–Zachód

Zasygnalizowane wyżej przewycięzenie konfliktu Wschód–Zachód miało szereg następstw o charakterze długofalowym. W ujęciu syntetycznym można je przedstawić następująco:

- 1) bezpośrednim następstwem przewycięzenia zimnej wojny oraz upadku realnego socjalizmu w krajach Europy Środkowo-Wschodniej było w 1991 r. rozwiązanie bloku wschodniego. Formalne rozwiązanie UW 1 kwietnia 1991 r. oraz RWPG pod koniec czerwca 1991 r. nastąpiło z inicjatywy byłych sojuszników ZSRR z Europy Środkowo-Wschodniej. Wynikała ona zarówno z krytycznej oceny roli i funkcji tych struktur jako instrumentu dominacji ZSRR w krajach członkowskich, jak też ich niedostosowania się do kształtujących się nowych mechanizmów i zasad współpracy międzynarodowej. Podjęciu takiej decyzji

nie sprzeciwiało się także kierownictwo radzieckie, na czele z Gorbaczowem, które z jednej strony zmagало się z rozpadem ZSRR, a z drugiej nie widziało realnych korzyści z utrzymywania powyższych struktur ani w aspekcie gospodarczym, ani też w aspekcie polityczno-militarnym;

- 2) doszło stopniowo do przekształcenia istniejącego ponad 40. lat bipolarnego systemu międzynarodowego w system wielobiegunowy, w którym, po rozpadzie ZSRR, USA jako faktyczny zwycięzca zimnej wojny, zachowały pozycję unilaterального supermocarstwa globalnego. W tej nowej roli stanęły one przed trudnym wyzwaniem i oczekiwaniem odnośnie przejęcia coraz większej odpowiedzialności za pokój i bezpieczeństwo międzynarodowe. Okazało się to w praktyce zadaniem bardzo złożonym, wymagającym ogromnego nakładu sił i środków, nie przynosząc zawsze pożądanych efektów;
- 3) po rozpadzie ZSRR, Federacja Rosyjska jako jego sukcesor, przekształciła się w mocarstwo regionalne o interesach globalnych, stając przed wieloma złożonymi wyzwaniami wewnętrznymi i międzynarodowymi. Nie mogła ona w latach 90. jednoznacznie określić zarówno swojej nowej roli w skali całego systemu międzynarodowego, ani też na kryzysogennym postradzieckim obszarze WNP. Równocześnie jednak Rosja ze względu na swoje euroazjatyckie położenie geopolityczne oraz potencjał gospodarczy i militarny pozostała ważnym graczem w polityce międzynarodowej;
- 4) pokojowe zjednoczenie Niemiec w 1990 r. stworzyło w Europie nową sytuację geopolityczną i strategiczną. Zjednoczone Niemcy nie tylko uzyskały pełną w 1990 r. suwerenność, ale jako czołowe państwo Wspólnot Europejskich i NATO musiały w latach 90. przejmować coraz większą odpowiedzialność i rolę międzynarodową. Nie ograniczała się ona wyłącznie do sfery gospodarczej, ale obejmowała także płaszczyznę polityczną. Doświadczenia historyczne, położenie geopolityczne, potencjał gospodarczy i interesy oraz cele gospodarczo-polityczne Niemiec umocniły jeszcze bardziej ich duże zaangażowanie w proces integracji europejskiej. Stały się one gorącym rzecznikiem zarówno reform, w tym zwłaszcza w przekształcenie Wspólnot Europejskich w Unię Europejską, jak też jej poszerzenia o kraje Europy Środkowo-Wschodniej. Ze względu na bliskość geograficzną i tradycje powiązań wzajemnych zjednoczone Niemcy stały się pierwszoplanowym partnerem zarówno krajów Europy Środkowo-Wschodniej, jak też Rosji;
- 5) przemiany polityczne w Europie Środkowej jesienią 1989 r. oraz postępujące szybkimi krokami pokojowe zjednoczenie Niemiec w 1990 r. nie pozostały bez wpływu na określoną modyfikację procesu KBWE. Zaprzestano bowiem konfrontacji i poszukiwano nowych dróg wiodących do przewyciężenia podziału Europy, licząc początkowo na dalsze kształtowanie procesu odprężenia i rozbrojenia w ramach KBWE. Już podczas spotkania ekspertów państw członkowskich KBWE w Bonn (od 19 marca do 11 kwietnia 1990) dotyczących współpracy gospodarczej przyjęto dokument końcowy, w którym wszyscy uczestnicy, w obliczu załamania gospodarczego „realnego socjalizmu”, opowiedzieli się gospodarką rynkową oraz własnością prywatną jako ważnymi elementami nadchodzącej w krajach byłego bloku wschodniego transformacji systemo-

wej. Istotne znaczenie miało także spotkanie ekspertów państw KBWE w Kopenhadze (od 5 do 29 czerwca 1990). Kwintesencją przyjętego tam dokumentu końcowego było stwierdzenie, że demokracja i państwo prawa są ważną przesłanką pokoju i bezpieczeństwa w Europie. Wszystkie kraje członkowskie KBWE, w tym zwłaszcza z bloku wschodniego, winny zatem dołożyć wszelkich starań, aby maksymalnie szybko wdrożyć takie zasady ustrojowe jak: swoboda tworzenia partii politycznych, powszechne, tajne, wolne i regularne wybory, rozdział między państwem a partiami, niezależne sądownictwo. Kulminacyjnym punktem nowego stylu i jakości działania KBWE było spotkanie w Paryżu 19–21 listopada 1990 r. 34 szefów państw i rządów. Jego efektem było przyjęcie dokumentu pt. „Paryska Karta Nowej Europy”. Najistotniejsze zawarte w niej postanowienia to:

- stwierdzenie o zakończeniu ery konfrontacji i podziału w Europie,
- wskazanie na zapoczątkowanie nowej ery demokracji, pokoju i jedności w Europie, opartej na takich wspólnie wyznawanych wartościach takich jak: „demokracja oparta na prawach człowieka i podstawowych wolnościach, dobrobyt przez wolność gospodarczą i sprawiedliwość społeczną oraz jednakowe bezpieczeństwo dla wszystkich krajów”,
- potwierdzenie 10 zasad stosunków między państwami, zawartych w koszyku 1. Aktu Końcowego KBWE,
- podpisanie w dniu otwarcia konferencji między 22 państwami NATO i UW traktatu o siłach konwencjonalnych w Europie (CFE-1) oraz deklaracji stwierdzającej, że zaprzestały się wzajemnie traktować jako przeciwnicy,
- zapowiedź rozpoczęcia procesu instytucjonalizacji KBWE.

Ta ostatnia kwestia była o tyle istotna, że stosowana w latach 70. i 80. zasada organizowania między konferencjami przeglądowymi KBWE luźnych spotkań ekspertów nie przyniosła oczekiwanych rezultatów, ponieważ wypracowane tam uzgodnienia nie zawsze posiadały odniesienie do praktyki politycznej. Stąd też coraz bardziej torowała sobie drogę koncepcja powołania w ramach KBWE stałych organów międzyrządowych. Jako pierwszy organ ustanowiono Radę Ministrów Spraw Zagranicznych. Pierwsze spotkanie Rady Ministrów Spraw Zagranicznych odbyło się 19–20 czerwca 1991 r. w szybko zmieniających się warunkach międzynarodowych (rozwiązanie RWPG i UW, narastające napięcia i konflikty na terenie ZSRR oraz Jugosławii i wiele innych). Stawiało to przed KBWE całkiem nowe zadanie w zakresie modyfikacji rozwiązań instytucjonalnych oraz podejmowania decyzji. Na spotkaniu w Berlinie ministrowie spraw zagranicznych przyjęli dokument: „Mechanizm konsultacji i współpracy w sytuacjach pilnych”, w którym po raz pierwszy ograniczono zasadę konsensu przy podejmowaniu decyzji oraz dopuszczono możliwość wypowiedzania się na temat sytuacji wewnętrznej w odniesieniu do konkretnego państwa członkowskiego KBWE. Obie kwestie były ze sobą ściśle związane, ponieważ zmiana dopuszczała możliwość podejmowania decyzji na temat sytuacji wewnętrznej konkretnego państwa członkowskiego, które nie mogło w powyższym procesie uczestniczyć. W tym przypadku chodziło konkretnie o Jugosławię. Ministrowie spraw zagranicznych ocenili bowiem krytycznie rozwój sytuacji wewnętrznej w tym kraju, zwłaszcza zaś bombardowanie przez wojska

jugosłowiańskie miejscowości w Chorwacji i Słowenii, które obstawały przy uniezależnieniu się od Belgradu. W tej sytuacji również spotkanie ekspertów KBWE na temat mniejszości narodowych w Genewie od 1 do 19 lipca 1991 r. uznało, że kwestia powyższa w świetle najnowszych wydarzeń w Jugosławii nie może być traktowana jako sprawa wewnętrzna. W tym samym duchu wypowiedziało się także spotkanie ekspertów KBWE w Moskwie (trwające od 10 września do 4 października 1991) na temat praw człowieka. Stwierdzono bowiem, że KBWE może tworzyć specjalne grupy ekspertów, które winny zajmować się analizą naruszania praw człowieka w poszczególnych państwach członkowskich nawet bez zgody ich rządów. Po rozpadzie ZSRR pod koniec 1991 r. rola i znaczenie procesu KBWE dla Europy wzrosło, choć z drugiej strony okazało się ono bezsilne wobec zaostrzającego się konfliktu na terenie Jugosławii. Na drugim spotkaniu ministrów spraw zagranicznych w Pradze 30–31 stycznia 1992 r. przyjęto na nowych członków wszystkie były republiki ZSRR, w tym państwa WNP w Azji. Postanowiono także, że przy poważnych naruszeniach praw człowieka eksperci KBWE mogą podjąć badania bez zgody danego państwa członkowskiego.

Podsumowanie zmian funkcjonowania oraz wytyczenie nowych zadań dla procesu KBWE nastąpiło podczas kolejnej konferencji przeglądowej KBWE w Helsinkach (24 marca – 8 lipca 1992). W dniach 9–10 lipca 1992 r. doszło także do spotkania szefów państw i rządów powiększonego KBWE. W przyjętym na konferencji dokumencie „Wyzwania czasu przemian” (tzw. Helsinki II) znalazły się między innymi: deklaracja polityczna oraz postanowienie o wzmożeniu instytucjonalizacji procesu KBWE. Ważniejsze postanowienia to przede wszystkim:

- wprowadzenie mechanizmu wczesnego ostrzegania, zapobiegania konfliktom i postępowania na wypadek kryzysów,
- potwierdzenie zobowiązań do pokojowego rozwiązywania sporów oraz zapowiedź wynegocjowania określonego zestawu środków [zob. Zięba 2004: 59–78].

Uchwały Helsinek II miały istotne znaczenie dla przyspieszenia procesu instytucjonalizacji KBWE, której ważnymi etapami były kolejne spotkania przeglądowe KBWE w Budapeszcie (4–5 grudnia 1994) i Lizbonie (2–3 grudnia 1996). Po spotkaniu w Budapeszcie od 1 stycznia 1995 r. KBWE przekształcono w Organizację Bezpieczeństwa i Współpracy w Europie (OBWE). W międzyczasie nie ustały wprawdzie dyskusje na temat usytuowania KBWE w mechanizmie bezpieczeństwa europejskiego. Nie przyjęto między innymi propozycji Rosji z 1994 r., zmierzającej do nadania KBWE centralnej roli jako organizacji bezpieczeństwa regionalnego w Europie, ponieważ miało to doprowadzić do swoistego ustanowienia nadrzędności nad jej działalnością przez pewnego rodzaju „koncert mocarstw” z udziałem Rosji. Nie zgodziły się na to ani USA, ani też państwa członkowskie UE oraz Europy Środkowej. Stopniowo utrwalały się jednak w latach 90. instytucje i organy KBWE/OBWE.

Stopniowa instytucjonalizacja procesu KBWE oraz jej przekształcenie od 1 stycznia 1995 w OBWE nie przyczyniło się jednak do utrwalenia bezpieczeństwa i stabilizacji w Europie. Widoczną oznaką bezradności KBWE/OBWE była eskalacja konfliktów narodowościowo-etnicznych na terenie Jugosławii w latach

1991–1995, które doprowadziły do jej rozbicia i powstania szeregu państw postugosłowińskich: Chorwacji i Słowenii, Nowej Jugosławii, Macedonii oraz Bośni i Hercegowiny. Następstwem powyższych konfliktów były dodatkowo: ogromne straty i przemieszczenia ludności, brak stabilizacji i powstawanie dodatkowych ognisk zapalnych [zob. Insel 2000 oraz Koszel 1999]. W rezultacie Bośnia i Hercegowina stała się po 1995 r. jako federacja muzułmanów, Chorwatów i Serbów protektorem międzynarodowym pod kontrolą ONZ, NATO i UE. Jeszcze gorzej potoczyły się losy Kosowa jako prowincji serbskiej, w której opór większości ludności albańskiej przeciwko władzom jugosłowińskim doprowadził do wojny domowej. Jej efektem były ogromne zniszczenia i łamanie praw człowieka przez obie strony, przyczyniając się w 1999 r. do interwencji zbrojnej NATO i przekształcenia Kosowa w protektorat ONZ. Demokratyzacja Federacji Jugosłowińskiej od 2000 r. nie uchroniły jej od kolejnego podziału na Serbię i Czarnogórę (2006).

Długofalowymi następstwami przewyciężenia konfliktu Wschód–Zachód 1989/1990 dla krajów Europy Środkowo-Wschodniej i Południowej były następujące procesy i tendencje rozwojowe:

- a) zacieśnienie współpracy regionalnej,
- b) poszerzenie UE i NATO na wschód.

Pierwzoplanowe znaczenie dla stabilizacji oraz przyspieszenia reform społeczno-gospodarczych miało poszerzenie UE w latach 1998–2004 o 8 krajów z Europy Środkowo-Wschodniej (Estonia, Łotwa, Litwa, Polska, Czechy, Słowacja, Słowenia i Węgry) oraz o Cypr i Maltę. Od 2007 r. członkami UE stały się także Bułgaria i Rumunia. Duże znaczenia dla utrwalenia bezpieczeństwa tych krajów miały dwie tury poszerzenia NATO – pierwsza 1999 (Polska, Czechy i Węgry), druga 2004 (kraje bałtyckie, Słowacja i Słowenia). Poza powyższymi strukturami w Europie południowej pozostały tylko państwa Bałkanów Zachodnich. Mimo ujawnienia się w toku kształtowania nowych ram i struktur współpracy, bezpieczeństwa i stabilności w skali ogólnoeuropejskiej szeregu trudności i wyzwań w licznych sprawach szczegółowych, stanowią one ważny element na drodze do budowy jedności europejskiej [zob. szerzej Zięba 2004: 345–370].

Załącznik 13.1. Mapa zjednoczonych Niemiec od 1990 r.

Źródło: www.encyklopedia.interia.pl.

Załącznik 13.2. Mapa polityczna Europy pod koniec lat 90. XX wieku

Źródło: www.common.org.

Bibliografia cytowana

- A Performance-Based Roadmap to a Permanent Two-State Solution to the Israeli-Palestinian Conflict*, www.state.gov.
- About the Stability Pact*, www.stabilitypact.org.
- Agencja EFE: *Kuba przechodzi do ery po Fidelu*, www.serwisy.gazeta.pl.
- Arbatow G. (1984), *Der sowjetische Stamdpunkt ueber die Westpolitik der UdSSR*, Muenchen.
- Armitage M. (2004), *Word War II Day by Day*, London.
- Barcz J. (2013), *Reforma strefy euro Unii Europejskiej. Na drodze do sanacji i konsolidacji. Wybór dokumentów*, Warszawa.
- Barcz J. (1994), *Udział Polski w konferencji „2+4”*. *Aspekty prawne i proceduralne*, Warszawa.
- Barston R.P. (2006), *Modern Diplomacy*, England.
- Benz W., Graml H. (red.) (1983), *Europa nach dem Zweiten Wewltkrieg*, Frankfurt am Main.
- Bieleń S. (red.) (2007), *Polska w stosunkach międzynarodowych*, Warszawa.
- Bierzanek R., Symonides J. (1995), *Prawo międzynarodowe publiczne*, Warszawa.
- Biuro Informacji Rady Europy, www.coe.org.pl.
- Biziewski J. (1993, 16–46), Irak – Iran 80–88, Warszawa.
- Biziewski J. (1994, 49), *Pustynna burza*, cz. 2, Warszawa.
- Bojarczyk B., Czarnocki A., Dumala H., Krywicka K., Maj C., Topolski I., Ziętek A. (2006, 238–273), *Region i regionalizm w stosunkach międzynarodowych*, [w:] *Międzynarodowe stosunki polityczne*, red. M. Pietraś, Lublin.
- Bolechow B. (2002, 43–46), *Terroryzm w świecie dwubiegunowym*, Toruń.
- Borchardt K.-D. (2011), *ABC prawa Unii Europejskiej*, Bruksela.
- Brahm H., Brumer G., Hoehmann H. (1991), *Sowjetpolitik. Die Innen-und Aussenpolitik der UdSSR*, Berlin.
- Brinkley D. (1992), *Dean Acheson. The Cold War Years 1953–1971*, New Haven.
- Budżet UE 2007–2013, www.old.euro.pap.pl.
- Bury J., *Izraelska operacja wojskowa w Libanie*, „Biuletyn PISM”, 19.07.2006, nr 42 (382), www.pism.pl.
- Bury J., *Kryzys w stosunkach palestyńsko-izraelskich*, „Biuletyn PISM”, 7.07.2006, nr 40 (380), www.pism.pl.

- Buzan B., Little R. (2011), *Systemy międzynarodowe w historii świata*, Warszawa.
- Chang J., Halliday J. (2007), *Mao*, Warszawa.
- Chanlett-Avery E., Dumbaugh K., Cooper W.H. (2008), *Sino-Japanese relations: issues for U.S. policy*, Washington.
- Charter of Paris for a New Europe, The Challenges of Change, Towards a Genuine Partnership in a New Era, Lisbon Document – Lisbon Declaration on a Common and Comprehensive Security Model for Europe for the Twenty – First Century, Charter for European Security Istanbul Summit Declaration*, www.osce.org.
- Chraboszczewska E. (2005), *Międzynarodowe organizacje finansowe*, Warszawa.
- Ciupiński A. (2013), *Wspólna polityka bezpieczeństwa i obrony Unii Europejskiej*, Warszawa.
- Colvocoresi P. (1998), *Polityka międzynarodowa po 1945 r.*, Warszawa.
- Conflict Barometer 2012, Heidelberg Institute for International Conflict Research, No. 21.
- Country Classification, www.worldbank.org.
- Czarnotta Z., Moszumański Z. (1995, 29–44), *Chiny – Wietnam*, Warszawa.
- Cziomer E. (red., współautor) (2013), *Strategiczne wyzwania międzynarodowej roli Polski w drugiej dekadzie XXI wieku*, „Krakowskie Studia Międzynarodowe” nr 4 (X).
- Cziomer E. (2005, 225–239), *Historia Niemiec współczesnych 1945–2005*, Warszawa.
- Cziomer E. (2007, 9–26), *Historyczne aspekty polityki jedności niemieckiej RFN 1949–1989*, [w:] *Zamknięcie kwestii niemieckiej 1989–1991. Studia i szkice*, red. J. Sawczuk, Opole.
- Cziomer E. (2010), *Polityka zagraniczna Niemiec w dobie nowych wyzwań globalizacji, bezpieczeństwa międzynarodowego oraz integracji europejskiej po 2005 roku*, Warszawa.
- Cziomer E. (2006, 85–126), *Zimna wojna a kwestia podziału i jedności Niemiec*, [w:] *Zimna wojna (1946–1989) i ich konsekwencje dla ładu międzynarodowego*, red. B. Koszela, S. Wojciechowski, Instytut Zachodni, Poznań 2007.
- Cziomer E. (2000, 19–20), *Pakt Stabilności dla Europy Południowo-Wschodniej*, [w:] *Ogniska konfliktów: Bałkany, Kaukaz*, red. B. Klich, Kraków.
- Cziomer E. (2004, 282), *Europa Środkowo-Wschodnia*, [w:] E. Cziomer, L. Zyblikiewicz, *Zarys współczesnych stosunków międzynarodowych*, Kraków.
- Cziomer E. (2011, 39–56), *Geneza, struktura oraz przesłanki wdrażania Partnerstwa Wschodniego Unii Europejskiej w latach 2008–2010*, [w:] *Partnerstwo Wschodnie. Wielka szansa dla Europy*, red. J. Sawczuk, Poznań–Chorzów.
- Cziomer E. (2013), *Wyzwania politycznej integracji Unii Europejskiej w dobie globalizacji i kryzysu strefy euro*, [w:] *Nowe strategie na nowy wiek – granice i możliwości integracji regionalnych i globalnych*, red. M. Chorośnicki, J.J. Węć, Kraków, s. 95–106.
- Cziomer E. (1992), *Historia Niemiec 1945–1991. Zarys rozwoju problemu niemieckiego od podziału do jedności*, Kraków 1992.

- Cziomer E. (2005, 4004–410), *Bezpieczeństwo i współpraca w Europie*, [w:] E. Cziomer, L.W. Zyblikiewicz, *Zarys współczesnych stosunków międzynarodowych*, wyd. 2 rozszerzone i uaktualnione, Warszawa.
- Cziomer E. (1998, 287–299), *Enige Aspekte der Sicherheitspolitik Polens*, [w:] *Wandel durch Bestaendigung. Studien zur deutschen und internationalen Politik*, hrsg. K. Kieck, S. Weingarz, U. Bartosch, Berlin.
- Dmochowski A. (1991, 134), *Wietnam, wojna bez zwycięzców*, Kraków.
- Dobrzański W., (2006), *Historia stosunków międzynarodowych 1815–1945*, Warszawa.
- Dobrzycki W. (2006, 17–342), *Historia stosunków międzynarodowych w czasach nowożytnych 1815–1945*, Warszawa.
- Domagała A. (2008), *Interwencja humanitarna w stosunkach międzynarodowych*, Bydgoszcz–Wrocław.
- Dumbaugh K. (2009), *Taiwan's political Status: historical background and it's implications for U.S. Policy*, Washington.
- Dziak W.J. (2003, 79–131), *Korea, pokój czy wojna?*, Warszawa.
- European Defence Agency (2006), *An Initial Long-Term Vision For European Defence Capability And Capacity Needs*, http://ue.eu.int/ueDocs/cms_Data/docs/pressdata/EN/reports/91135.pdf (dostęp: listopad 2013).
- European Defence Agency (2009), *Future Trends From The Capability Development Plan*, http://www.eda.europa.eu/docs/documents/Brochure_CDP.pdf (dostęp: styczeń 2014).
- European Report of Development 2013*, http://www.erd-report.eu/erd/report_2012/documents/FullReportEN.pdf (dostęp: styczeń 2014).
- Evans G., Sanhoun M. (2002, 99–105), *The Responsibility to Protect*, "Foreign Affairs", Vol. 81.
- Fawcett L. (2008, 311–318), *Regional Institutions*, [w:] *Security Studies, An introduction*, ed. P. Williams, New York.
- Field operations, www.osce.org.
- Fiszer J.M., Olszewski P. (red.) (2013), *System euroatlantycki w wielobiegowym ładzie międzynarodowym*, Warszawa.
- Five Years of Stability Pact for South Eastern Europe: Achievements and Challenges Ahead*, www.stabilitypact.org.
- Florczak A. (2004, 280–292), *Rada Europy*, [w:] *Organizacje w stosunkach międzynarodowych*, red. T.ł. Nowak, Wrocław.
- Friedrich Ebert Stiftung (hrsg.) (1989), *Die Dialektik von Entspannung und individuellen wie kollektiven Menschenrechten in der zweiten Phase der Entspannungspolitik*, Bonn.
- Gelberg L. (1960, 498–506), *Prawo międzynarodowe i historia dyplomatyczna. Wybór dokumentów*, t. 3, Warszawa.
- Genscher H.D. (1995), *Erinnerungen*, Berlin.
- Gilpin R. (1986), *The Richness of the Tradition of Political Realism'*, [w:] *Neorealism and its Critics*, ed. R. Keohane, New York.
- Gladis J.L. (1987), *The long Peace: Inquiries Into the History of the Cold War*, London.

- Global Trends 2030 – Citizens in an interconnected and policentric world (2012), European Strategy and Policy Analysis System ESPAS.
- Globale Trends 2007 (2006), hrsg. T. Debiel, D. Messner, F. Nuscheler, Bonn.
- Goertemaker M. (1979), *Die unheilige Allianz. Die Geschichte der Entspannungspolitik*, Muenchen.
- Gorbatschow M.S. (1989), *Reden und Aufsätze zur Glasnost und Perestrojka*, Amazon.
- Gorbatschow M.S. (1989), *Das gemeinsame Haus und die Zukunft der Perestrojka*, Berlin.
- Gorbatschow M.S. (1989), *Die Uno-Rede 1988, sowie Beitrag der „Prawda“ vom 27. September 1987*, Köln.
- Gorbatschow M.S. (1993), *Gipfelgespräche und geheime Protokolle aus meiner Amtszeit*, Berlin.
- Góralczyk W., Sawicki S. (2006), *Prawo międzynarodowe publiczne w zarysie*, Warszawa.
- Gross A. (1992), *Wandel der Sowjetischen Osteuropa-Politik*, Amazon.
- GUS (2013), *Sytuacja makroekonomiczna w Polsce w 2012 roku na tle procesów światowych*, Warszawa.
- Haliżak E., Kuźniar R. (red.) (2006), *Stosunki międzynarodowe. Geneza, struktura, dynamika*, Warszawa.
- Handwörterbuch Internationale Politik*, hrsg. W. Woyke (2000), Opladen.
- Hasegawa T. (2007), *The End of Pacific War*, Stanford.
- Heinemann F., Schmuck O. (2012), *Euro am Scheideweg?*, Infoaktuell.
- Herma C. (2008), *Likwidacja „struktury filarowej” Unii – podmiotowość prawno-międzynarodowa UE oraz reforma systemu aktów prawa pierwotnego i wtórnego*, [w:] *Traktat z Lizbony. Główne reformy ustrojowe Unii Europejskiej*, red. J. Barcz, Warszawa.
- Huber M. (2002), *Moskau 11. März 1985. Die Auflösung des sowjetischen Imperiums*, Muenchen.
- Hurrell A., Macdonald T. (2013, 57–86), *Ethics and Norms in International Relations*, [w:] *Handbook of International Relations*, ed. W. Carlsnaes, T. Risse, B.A. Simmons, Los Angeles–New Dehli–Singapore–Washington.
- Hyland W.G. (1991), *The Cold War: Fifty Years of Conflict*, New York.
- Iglicka K. (2007/1), *Kierunki rozwoju polskiej polityki migracyjnej*, „Raporty i Analizy Centrum Stosunków Międzynarodowych”, Warszawa.
- Insel A. von (2000), *Der Gorbatschow-Faktor-Wandel einer Weltmacht*, Frankfurt am Main.
- Institutions, www.osce.org.
- Jackobson L. (2013), *China's Foreign Policy Dilemma*, Sydney.
- Jackobson L., Knox D. (2010), *New foreign policy actors in China*, Solna.
- Jackson R., Sørensen G. (2006, 25), *Wprowadzenie do stosunków międzynarodowych. Teorie i kierunki badawcze*, Kraków.
- Jacobsen L.K. (1999), *Deutsche und amerikanische Entspannungspolitik im Vergleich 1969–1989*, Berlin.
- Jahrbuch der Europäischen Integration 2012 (2012), hrsg. W. Weidenfeld, W. Wessels, Baden-Baden.

- Jastrzębski P. (2003, 252–253), *Wojna w Afganistanie*, [w:] *Zbrojne konflikty i spory międzynarodowe u progu XXI wieku*, red. W. Malendowski, Wrocław.
- Jawasreh M. (2003, 290), *Proces pokojowy na Bliskim Wschodzie*, [w:] *Zbrojne konflikty i spory międzynarodowe u progu XXI wieku*, red. W. Malendowski, Wrocław.
- Kaczyński L. (13.10.2006), *Zbrodnia na demokracji – wywiad*, „Rzeczpospolita”, 13.10.2006.
- Kamp K.H. (2006/32), *NATO-Erweiterung nach dem Gipfel von Riga*, „Analysen und Argumente der Konrad Adenauer Stiftung” Nr 32, Sankt Augustin.
- Kasprzyk L. (2006, 245–261), *Rozwój ekonomiczny – Nadzieję na wyrównanie szans*, [w:] *Organizacja Narodów Zjednoczonych, bilans i perspektywy*, red. J. Symonides, Warszawa.
- Kącki C. (2002, 107–108), *Izrael. Jego wpływ na rozwój sytuacji w regionie Bliskiego Wschodu*, Warszawa.
- Kempin R., Overhaus M. (hrsg.) (2013), *EU – Außenpolitik in Zeiten der Finanz- und Schuldenkrise*, „SWP-Studie 9”, Berlin, www.swp-berlin.org (dostęp: styczeń 2014).
- King G., Pan J., Roberts M.E. (2013), *How Censorship in China Allows Government criticism but silences collective expressions*, Cambridge.
- Kissinger H. (1996), *Dyplomacja*, Warszawa.
- Klecha-Tylec K. (2013), *Regionalizm w teorii i praktyce państw Azji Wschodniej*, Warszawa.
- Komisja Europejska (2012), *Strategia rozszerzenia i najważniejsze wyzwania na lata 2012–2013*, Bruksela, http://ec.europa.eu/enlargement/pdf/key_documents/2012/package/strategy_paper_2012_pl.pdf (dostęp: listopad 2013).
- Kondratiewicz D. (2006, 622–627), *Realizacja polityki zagranicznej Polski*, [w:] *Międzynarodowe stosunki polityczne*, red. M. Pietraś, Lublin.
- Konończuk W. (2013, 11–27), *Ukraina rezygnuje z podpisania umowy stowarzyszeniowej w Wilnie: przyczyny i implikacje*, Ośrodek Studiów Wschodnich, <http://www.osw.waw.pl>.
- Koszel B., Wojciechowski S. (2007), *Zimna wojna (1946–1989) i konsekwencje dla ładu międzynarodowego*, red. B. Koszel, S. Wojciechowski, Poznań.
- Koszel B. (1999), *Europa Revidiva. Europa Środkowa w polityce Niemiec*, Poznań.
- Kowalczyk A. (1996, 12–20), *Kambodża 75–95*, Warszawa.
- Kubiak K. (1996, 19–28), *Kuba od rewolucji do kryzysu raketowego*, Warszawa.
- Kuhn E. (1993), *Gorbatschow und die deutsche Einheit. Die Aussagen der wichtigsten russischen und deutschen Beteiligten*, Bonn.
- Kukułka J. (2003), *Historia współczesna stosunków międzynarodowych 1945–2000*, Warszawa.
- Kukułka J. (1998, 70–72), *Historia współczesna stosunków międzynarodowych 1945–1996*, Warszawa.
- Kukułka J. (1998, 5–15), *Traktaty sąsiedzkie Polski odrodzonej*, Warszawa.
- Kupiecki R. (2000), *NATO u progu XXI wieku*, Warszawa.
- Kuźniar R., Szczepanik K. (2002), *Polityka zagraniczna RP 1989–2002*, Warszawa.

- Lachowski Z. (2006, 117–142), *Terroryzm, rozbrojenie i nieproliferaacja: wyzwania i dylematy nuklearne społeczności międzynarodowej*, „Rocznik Strategiczny” 2005/2006, Warszawa.
- Lang K.-O., Wacker G. (hrsg.) (2013), *Die EU im Beziehungsgefüge großer Staaten*, „SWP-Studie 25”, Berlin, <http://www.swp-berlin.org> (dostęp: styczeń 2014).
- Lanteigne M. (2013), *Chinese foreign policy*, London.
- Lasoń M. (2010), *Polska misja wojskowa w Iraku. Użycie sił zbrojnych jak środka polityki zagranicznej Rzeczypospolitej Polskiej na przykładzie interwencji w Iraku*, Kraków.
- Lawrence S.V., Martin M.F. (2013), *Understanding China's Political System*, Washington.
- Link W. (1983), *Der Ost-West-Konflikt. Die Organisation der internationalen Beziehungen im 20. Jahrhundert*, Stuttgart.
- List of Least Developed Countries*, www.un.org.
- Lizak W. (2004, 288), *Bliski i Środkowy Wschód: Fiasko drogi do pokoju między Izraelem a Palestyńczykami via Bagdad*, „Rocznik Strategiczny” 2003/2004, Warszawa.
- Lizak W. (2006, 269–271), *Bliski i Środkowy Wschód – Geopolityczne przemiany. Izrael – Palestyna – Wycofanie ze Strefy Gazy*, „Rocznik Strategiczny” 2005/2006, Warszawa.
- Lizak W. (2012), *Afrykańskie instytucje bezpieczeństwa*, Warszawa.
- Loth W. (2000, 357–363), *Der Ost-West-Konflikt*, [w:] *Handbuch der Internationalen Politik*, hrsg. W. Woycke, Bonn 1998.
- Lotk W. (1983, 23–57), *Europa nach 1945*, Opladen.
- Łoś-Nowak T. (red.) (2010), *Współczesne stosunki międzynarodowe*, Wrocław.
- Madej M. (2001, 7), *Międzynarodowy terroryzm polityczny*, Warszawa.
- Madej M. (2005, 487–517), *Terroryzm i inne zagrożenia asymetryczne w świetle współczesnego pojmowania bezpieczeństwa narodowego i międzynarodowego – próba teoretycznej konceptualizacji*, [w:] *Porządek międzynarodowy u progu XXI wieku*, red. R. Kuźniar, Warszawa.
- Malendowski W. (2004, 294–297), *System kolonialny, dekolonizacja, neokolonializm*, [w:] *Stosunki międzynarodowe*, red. W. Malendowski, C. Mojsiewicz, Wrocław.
- Malendowski W. (2004, 312–323), *Ruch państw niezaangażowanych*, [w:] *Stosunki międzynarodowe*, red. W. Malendowski, C. Mojsiewicz, Wrocław.
- Malendowski W. (2004, 426–431), *Organizacja Bezpieczeństwa i Współpracy w Europie*, [w:] *Stosunki międzynarodowe*, red. W. Malendowski, C. Mojsiewicz, Wrocław.
- Malendowski W. (2004, 410–412), *Zimna wojna*, [w:] *Leksykon współczesnych międzynarodowych stosunków politycznych*, red. Cz. Mojsiewicz, Wrocław.
- Malendowski W. (2004, 249–250), *Odprężenie międzynarodowe*, [w:] *Leksykon współczesnych międzynarodowych stosunków politycznych*, red. Cz. Mojsiewicz, Wrocław.
- Malone L.A. (2008), *International Law*, New York.
- Marzęda K. (2006, 519–529), *Międzynarodowe problemy społeczne*, [w:] *Międzynarodowe stosunki polityczne*, red. M. Pietraś, Lublin.

- Merkel chce Euroarmii (24–25.03.2007), „Gazeta Wyborcza”.
- Michalka W. (hrsg.) (1989), *Der Zweite Weltkrieg*, Muenchen–Zuerich.
- Mickiewicz P. (2003, 6–15), *Polska – NATO 1990–2001*, Gdynia.
- Międzynarodnyje odnoszenija posle wtororoj mirowoj wojny (1965), t. 1: 1945–1949 (A.G. Milejkowski), t. 2: 1950–1955 (A.A. Ławriszew), t. 3: 1956–1964 (D.G. Tomaszewskij), Moskwa.
- Międzynarodowy Fundusz Wyszehradzki, www.visegradfund.org.
- Młynarski T. (2011), *Bezpieczeństwo energetyczne w pierwszej dekadzie XXI wieku, Mozaika interesów i geostrategii*, Kraków.
- Mojsiewicz Cz. (red.) (2004, 321–322), *Leksykon współczesnych międzynarodowych stosunków politycznych*, Wrocław.
- Nathan A., Scobell A. (2012), *How China Sees America, Foreign Affairs*, New York.
- NATO and the fight against terrorism, www.nato.int/issues/terrorism/index.html.
- Niemcy chcą przyspieszenia (24–25.03.2007) „Dziennik”.
- Nizioł-Celewicz M. (2006, 537), *Terroryzm*, [w:] *Międzynarodowe stosunki polityczne*, red. M. Pietraś, Lublin.
- Nowe sankcje na Iran, www.serwisy.gazeta.pl.
- Nye J.S. (2012), *Przyszłość siły*, Warszawa.
- Olszewski R. (2005, 41–43), *Bezpieczeństwo współczesnego świata*, Toruń.
- Ondarza N. von (2013), *Rote Linien und eine ausgestreckte Hand*, „SWP-Aktuell 12”, <http://www.swp-berlin.org> (dostęp: grudzień 2013).
- ONZ i dekolonizacja, www.un.org/Depts/dpi/decolonization.
- Parzymies S. (2004, 249), *Stosunki międzynarodowe w Europie*, Warszawa.
- Parzymies S. (2004, 132–152), *Stosunki międzynarodowe w Europie 1945–2004*, Warszawa.
- Parzymies S., Symonides J. (2012, 67–88), *Rola prawa międzynarodowego w rozwoju nauki o stosunkach międzynarodowych*, „Przegląd Strategiczny”, nr 1.
- Patek A., Rydel J., Węc J.J. (red.) (2000, 72), *Najnowsza historia świata 1945–1995*, Kraków.
- Piątkowski P., Daca A. (1996, 5–6), *Konflikty zbrojne w otoczeniu Polski. Była Jugosławia*, Warszawa.
- Piepensneider, M. (2012, 4–5), *Die Europäische Union im 21. Jahrhundert*, [w:] Europäische Union. IZPB, Heft 279, Bonn.
- Płachtański P. (2000, 39), *ZSRR i Rosja wobec Kuby*, [w:] *Kuba widziana z Europy Środkowo-Wschodniej*, red. M. Kula, Warszawa.
- Podhorecki L. (2000, 195–213), *Jugosławia. Dzieje narodów, państw i rozpad Federacji*, Warszawa.
- Poleskij P.T. (1985), *SSSR i SSZA. 50 liet diptomatyczieskich odnoszenij*, Moskwa.
- Polska droga do NATO*, oprac. Biura Prasy i Informacji Ministerstwa Obrony Narodowej, „Przegląd Rządowy”, nr 4 (94), kwiecień 1999, www.kprm.gov.pl.
- Pothoff H. (1999), *Im Schatten der Mauer. Die Deutschlandpolitik 1961–1990*, Berlin.
- Raport (1993, 40–55), *Raport bezpieczeństwa o stanie państwa. Aspekty zewnętrzne*, Warszawa.
- Reynolds D. (red.) (1994), *The Origins of the Cold War in Europe: International Perspective*, Nev Haven.

- Rezolucja RB ONZ nr 1244, Security Council resolution 1244 (1999) [on the deployment of international civil and security presences in Kosovo], www.un.org].
- Rodrigues M.J. (2013), *What is missing for a „genuine” Monetary Union?*, June 2013, <http://library.fes.de/pdf-files/id/ipa/10112.pdf> (dostęp: styczeń 2014).
- Rotfeld A. (1990), *Europejski system bezpieczeństwa in statu nascendi*, Warszawa
- Rotfeld A.D. (1990), *Europejski system bezpieczeństwa in statu nascendi*, Warszawa.
- Ruch Państw Niezaangażowanych, www.nam.gov.za.
- Rydel J. (2000), *Austria*, [w:] *Najnowsza historia świata*, red. A. Patek, J. Rydel, J.J. Węc, Kraków.
- Sandorski J. (2006, 589–621), *Patologie międzynarodowe – korupcja i przestępczość zorganizowana*, [w:] *Organizacja Narodów Zjednoczonych, bilans i perspektywy*, red. J. Symonides, Warszawa.
- Saunders P.C. (2012), *The rebalance to Asia: U.S.-China relations and regional security*, Washington.
- Schmidt G. (1993), *Ost-West-Beziehungen: Konfrontation und Détente 1945–1989*, t. 1–2, Bochum.
- Schmitt E. (2013, 17–21), *Rolle des Sicherheitsrats der Vereinten Nationen*, „Aus Politik und Zeitgeschichte”, Nr. 37.
- Sawczuk J. (red.) (2007, 9–26), *Zamknięcie kwestii niemieckiej 1989–1991. Studia i szkice*, Opole.
- Sawczuk J. (red.) (2011), *Partnerstwo Wschodnie. Wielka szansa dla Europy*, Poznań–Chorzów.
- Skubiszewski K. (1997), *Polityka zagraniczna i odzyskanie niepodległości. Przemówienia, oświadczenia, wywiady 1989–1993*, Warszawa.
- Soutou G.H. (2000), *La guerre de Cinquante Ans. Les relations Est-Ost 1943–1990*, Paris.
- Spanier J. (1990, 525–533), *Games Nations Play*, Washington, za: R. Zięba (2004, 96), *Instytucjonalizacja bezpieczeństwa europejskiego, koncepcje – struktury – funkcjonowanie*, Warszawa.
- Stadtmüller E. (1996, 184–187), *Polityczne aspekty współczesnych tendencji w gospodarce światowej*, [w:] Z. Cesarz, E. Stadtmüller, *Problemy polityczne współczesnego świata*, Wrocław.
- Stemplowski R. (2006), *Wprowadzenie do analizy polityki zagranicznej RP*, Warszawa.
- Stolarczyk M. (2006, 343–370), *Charakter polskiej debaty nad przyszłością Unii Europejskiej*, [w:] *Unia Europejska i Polska wobec dylematów integracyjnych na początku XXI wieku*, red. M. Stolarczyk, Toruń.
- Strategia bezpieczeństwa wewnętrznego UE w działaniu: pięć kroków w kierunku bezpieczniejszej Europy* (2010), Komunikat Komisji Do Parlamentu Europejskiego i Rady, Bruksela.
- Suominen K. (2005), *Globalizing Regionalism: Harnessing Regional Organizations to Meet Global Threats*, Occasional Paper O-2005/11. UNU-CRIS, Burges, <http://>

- www.cris.unu.edu/fileadmin/workingpapers/20050905115653.o-2005-11.pdf (dostęp: styczeń 2014).
- Sur S. (2012), *Stosunki międzynarodowe*, Warszawa.
- Sutor J. (1996), *Prawo dyplomatyczne i konsularne*, Warszawa.
- Sutter R.G., (2013), *Foreign relations of the PRC*, Plymouth.
- Symonides J. (2005), *Normatywne teorie ładu międzynarodowego po zimnej wojnie*, [w:] *Porządek międzynarodowy u progu XXI wieku*, red. R. Kuźniar, Warszawa.
- Świat w 2025 (2009), *Scenariusze Narodowej Rady Wywiadu USA*, Kraków.
- Tabor M. (2006, 214–237), *Działalność ONZ na rzecz dekolonizacji*, [w:] *Organizacja Narodów Zjednoczonych, bilans i perspektywy*, red. J. Symonides, Warszawa.
- Tannous I. (2012), *Entwicklungszusammenarbeit und humanitäre Hilfe*, [w:] *Jahrbuch der Europäischen Integration 2012*, hrsg. W. Weidenfeld, W. Wessels, Baden-Baden, s. 259–268.
- Teheran–Jałta–Poczdam* (1972), *Dokumenty konferencji szefów rządów trzech wielkich mocarstw*, Warszawa.
- Teheran–Jałta–Poczdam* (1999), *Teraz już wiemy. Nowa historia zimnej wojny*, Warszawa.
- Ukie (24.03.2006), *Programy pomocowe*, www.2ukie.gov.pl/www.serce.nsf/OCD.
- United Nations Convention against Transnational Organized Crime*, www.undoc.org.
- United Nations Millenium Declaration*, www.un.org.
- Vogel E.F. (2011), *Deng Xiaoping and the transformation of China*, Cambridge–London.
- Waldenberg M. (2005, 492–499), *Rozbicie Jugosławii. Jugosłowiańskie lustro międzynarodowej polityki*, Warszawa.
- Wągrowska M. (2007/1), *Polska za amerykańską tarczą? Ewentualna dyslokacja systemu MD a interes narodowy*, „Raporty i Analizy CSM”, nr 1, Warszawa.
- Weimar A. (2005/10), *Polityka migracyjna Polski w latach 1990–2004*, „Raporty i Analizy CSM”, nr 10, Warszawa.
- Weinberg G.L. (2005), *A Word At arms. A global history of World War II*, Cambridge.
- Williams P. (1997, 403–404), *Groźny nowy świat: transnarodowa przestępczość zorganizowana w przededniu dwudziestego pierwszego wieku*, [w:] *Bezpieczeństwo narodowe i międzynarodowe u schyłku XX wieku*, red. Davies B. Bobrow, E. Halizak, R. Zięba, Warszawa.
- Woermann C. (1986), *Osthandel als Problem der Atlantischen Allianz*, Bonn.
- Wojna B. (2006), *Sytuacja polityczna na Kubie – perspektywy zmian*, „Biuletyn PISM”, 22.08.2006, nr 49 (389), www.pism.pl.
- Wolff-Powęska A. (1998), *Oswojona rewolucja. Europa środkowa w procesie demokratyzacji*, Poznań.
- Womack B. (2010), *China's rise in historical perspective*, Plymouth.
- Woycke W. (2004, 74–84). *Entspannungspolitik*, [w:] W. Woycke, *Handwörterbuch*, Bonn.

- Woycke W. (hrsg.) (2004), *Handwoerterbuch der internationalen Beziehungen*, Bonn.
- Wspólnota Narodów, <http://www.thecommonwealth.org>.
- Zachara M. (2012), *Global Governance. Ład międzynarodowy po zakończeniu stulecia Ameryki*, Kraków.
- Zając J., Zięba R. (2005), *Polska w stosunkach międzynarodowych 1945–1989*, Toruń.
- Zięba R. (2010), *Poszukiwanie międzynarodowej roli dla Polski – konceptualizacja roli państwa „średniej rangi”, [w:] Polityka zagraniczna Polski po wstąpieniu do NATO i Unii Europejskiej. Problemy tożsamości i adaptacji*, Warszawa.
- Zięba R. (2004, 326–342), *Instytucjonalizacja bezpieczeństwa europejskiego*, Warszawa.
- Zięba R. (2010), *Główne kierunki polityki zagranicznej Polski*, Warszawa.
- Zięba R. (2011/1–2, t. 43), *Uwarunkowania polityki zagranicznej Polski na początku drugiej dekady XXI wieku*, „Stosunki Międzynarodowe”, nr 1–2, t. 43, Warszawa.
- Zięba R. (2004), *Instytucjonalizacja bezpieczeństwa europejskiego*, wyd. 4 poprawione i rozszerzone, Warszawa.
- Zięba R. (2006, 301; 409), *Z Waszyngtonem czy Brukselą – dylematy polskiej polityki bezpieczeństwa*, [w:] *Unia Europejska i Polska wobec dylematów integracyjnych na początku XXI wieku*, red. M. Stolarczyk, Toruń.
- Zybliekiewicz L.W. (2005, 422–431), *Miejsce i rola Polski*, [w:] E. Cziomer, L.W. Zybliekiewicz, *Zarys współczesnych stosunków międzynarodowych*, Warszawa.

Noty o autorach

Erhard Cziomer – profesor zwyczajny od lat związany z krakowskim środowiskiem akademickim; kierownik Katedry Stosunków Międzynarodowych w Krakowskiej Akademii im. Andrzeja Frycza Modrzewskiego (od 2005). Pracował w Uniwersytecie Ekonomicznym (1969–1983) i Uniwersytecie Jagiellońskim (1983–2005) w Krakowie. Swoje zainteresowania naukowe od ponad 40. lat koncentruje na historii oraz współczesnych aspektach stosunków międzynarodowych ze szczególnym uwzględnieniem rozwoju wewnętrznego oraz międzynarodowej roli Niemiec (od końca pierwszej wojny światowej do czasów współczesnych). Wielokrotny stypendysta i profesor wizytujący na uniwersytetach niemieckich (Bonn i Jena); kierownik wielu zespołów naukowo-badawczych i organizator szeregu konferencji naukowych zarówno w kraju, jak i za granicą. Jest autorem i współautorem ponad kilkuset pozycji naukowych oraz promotorem kilkunastu wypromowanych doktorów w Uniwersytecie Jagiellońskim i Krakowskiej Akademii. Do najistotniejszych publikacji Profesora z ostatnich lat można zaliczyć m.in.:

- *Polityka zagraniczna Niemiec. Kontynuacja i zmiana po zjednoczeniu ze szczególnym uwzględnieniem polityki europejskiej i transatlantyckiej*, Warszawa 2005,
- *Historia Niemiec współczesnych 1945–2005*, Warszawa 2006,
- *Polityka zagraniczna Niemiec w dobie nowych wyzwań globalizacji, bezpieczeństwa międzynarodowego oraz integracji europejskiej po 2005 roku*, Warszawa–Kraków 2010,
- *Rola Niemiec w kryzysie strefy euro po 2009 roku*, Kraków 2013,

współautorskie wraz z redakcją naukową:

- *Międzynarodowe bezpieczeństwo energetyczne w XXI wieku*, Kraków 2008,
- *Międzynarodowe stosunki polityczne – podręcznik akademicki*, Kraków 2008,
- *Bezpieczeństwo międzynarodowe w XXI wieku. Wybrane problemy*, Kraków 2010,
- Kwartalnik *Krakowskie Studia Międzynarodowe*, Kraków 2006–2013.

W 2011 roku odznaczony został przez Prezydenta RP za osiągnięcia naukowe Krzyżem Komandorskim z Gwiazdą Orderu Odrodzenia Polski.

Marcin Lason – doktor habilitowany nauk humanistycznych w dyscyplinie nauk o polityce. W roku 2002 ukończył studia magisterskie w Instytucie Nauk Politycznych i Stosunków Międzynarodowych Uniwersytetu Jagiellońskiego w Krakowie, Studium Zarządzania i Biznesu Katedry Ekonomii Stosowanej Uniwersytetu Jagiellońskiego. Jego zainteresowania naukowe, obejmujące zagadnienia sporów i konfliktów międzynarodowych, zaowocowały rozprawą doktorską, obronioną w 2004 roku, pt.: *Badania nad konfliktem i pokojem międzynarodowym u progu XXI wieku, ze szczególnym uwzględnieniem Kosowa*, napisaną pod kierunkiem prof. E. Cziomera.

Od 2005 roku wykłada w Krakowskiej Akademii im. Andrzeja Frycza Modrzewskiego; od ośmiu lat rozwija zainteresowania naukowe studentów jako opiekun Koła Naukowego Studentów Stosunków Międzynarodowych Krakowskiej Akademii, w roku 2014 podjął także obowiązki prodziekana Wydziału Nauk o Bezpieczeństwie Krakowskiej Akademii.

W prowadzonych badaniach koncentruje się na polityce zagranicznej i bezpieczeństwa Polski, w szczególności na udziale Polski w interwencji zbrojnej i procesie stabilizacji Iraku. Efektem tych prac było przygotowanie licznych artykułów, rozdziałów w monografiach, udział w konferencjach naukowych, jak i wydanie książki pt.: *Polska misja w Iraku. Użycie sił zbrojnych jako środka polityki zagranicznej Rzeczypospolitej Polskiej na przykładzie interwencji w Iraku 2003–2008* (Kraków 2010), będącej wraz ze zgromadzonym dorobkiem naukowym, doświadczeniem dydaktycznym i organizacyjnym, podstawą procedury habilitacyjnej przeprowadzonej w Uniwersytecie Jagiellońskim w kwietniu 2012 roku. Publikacja o wspomnianej wyżej tematyce została wydana także w Niemczech: *Voraussetzungen und Folgen der Beteiligung Polens am Militäreinsatz und Stabilisierungsprozess im Irak*, Studien zur Internationalen Politik, Hamburg, Heft 2/2010.

Beata Molo – doktor habilitowany nauk społecznych w zakresie nauk o polityce, profesor w Katedrze Stosunków Międzynarodowych Krakowskiej Akademii im. Andrzeja Frycza Modrzewskiego.

Absolwentka kierunku Politologia Instytutu Nauk Politycznych i Stosunków Międzynarodowych Uniwersytetu Jagiellońskiego. Stopień doktora nauk humanistycznych w zakresie nauk o polityce uzyskała w 2004 roku, a procedurę habilitacyjną na Wydziale Stosunków Międzynarodowych i Politycznych Uniwersytetu Jagiellońskiego zakończyła w 2014 roku.

Prowadzi badania niemcoznawcze i międzynarodowe; koncentruje się na polityce energetycznej Rosji i energetyczno-klimatycznej Unii Europejskiej, zajmuje się również polityką zagraniczną i energetyczno-klimatyczną współczesnych Niemiec oraz uwarunkowaniami bezpieczeństwa ekologicznego i klimatycznego.

Stypendystka DAAD (Otto-Suhr-Institut für Politikwissenschaft der Freien Universität, Berlin) i beneficjentka grantu Narodowego Centrum Nauki. Współpracuje z Fundacją Friedricha Eberta w ramach Sieci Progresywnej (*Progressives Netzwerk Deutschland – Polen 2020*, Friedrich Ebert Stiftung). Autorka licznych artykułów opublikowanych w Polsce i za granicą, m.in.:

- *Ressourcenkonflikte*, [w:] *Handbuch Sicherheitsgefahren*, T. Jäger (Hrsg.), Wiesbaden 2015,

- *Implications of the abandonment of nuclear energy for the energy supply security of Germany*, Multikulturális Műhely Tanulmányok 2, Hajdúbörmény 2012,
- *Der deutsche Atom-Ausstieg*, "EUROJournal pro management" 2012, nr 1, oraz monografii:
- *Polityka bezpieczeństwa energetycznego Niemiec w XXI wieku*, Kraków 2013,
- *Die Energiepolitik Deutschland im 21. Jahrhundert. Determinanten-Ziele-Massnahmen*, Berlin 2014.

Anna Paterek – doktor w zakresie nauk o polityce, adiunkt na Wydziale Prawa, Administracji i Stosunków Międzynarodowych oraz na Wydziale Nauk o Bezpieczeństwie Krakowskiej Akademii im. Andrzeja Frycza-Modrzewskiego w Krakowie. Absolwentka Instytutu Nauk Politycznych i Stosunków Międzynarodowych Uniwersytetu Jagiellońskiego. Stopień doktora nauk humanistycznych w zakresie nauk o polityce, specjalność: stosunki międzynarodowe uzyskała w 2006 roku na Wydziale Stosunków Międzynarodowych i Politycznych Uniwersytetu Jagiellońskiego na podstawie dysertacji pt.: *Debata wokół reformy Unii Europejskiej i jej poszerzenia na wschód w Niemieckim Bundestagu XIV kadencji (1998–2002)*.

Specjalizuje się w badaniach nad uwarunkowaniami i wyzwaniem polityki rozwojowej Niemiec oraz współczesnymi aspektami procesu integracji europejskiej, jego pogłębiania i poszerzenia. W sferze jej zainteresowań badawczych znajduje się również międzynarodowa współpraca rozwojowa oraz teoria stosunków międzynarodowych.

Stypendystka DAAD na Uniwersytecie w Dortmundzie oraz na Uniwersytecie Georga-Augusta w Getyndze (Niemcy) w zakresie nauk politycznych, stosunków międzynarodowych i dziennikarstwa. Prowadzi wykłady gościnne na Uniwersytecie Kreteńskim (Grecja), w Evangelische Hochschule Berlin (Niemcy) i Hochschule für Öffentliche Verwaltung Bremen (Niemcy).

